

T.C.
GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

AVRUPA BİRLİĞİ'NDE TEMEL HAKLARIN KORUNMASI:
TEMEL HAKLAR ŞARTI VE ONU DOĞURAN SÜREÇ
ÜZERİNE BİR İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Halil ÇİÇEKFİDAN

Tez Danışmanı: Doç.Dr. Demirhan Burak ÇELİK

AĞUSTOS 2018

ÖN SÖZ

Bu çalışma Avrupa bütünleşmesi ile insan haklarının etkileşimine ve bu etkileşimin neticesi olan Temel Haklar Şartı'na odaklanmaktadır. Ele alınan konunun tespitinden metne eklenen son cümleye kadar tecrübe edilen akademik üretim süreci, yazarının ortaya koyduğu gayretin yanında ona ilham veren, yol gösteren ve bu yolun meşakkatlerini paylaşanların izlerini taşımaktadır. Onların katkısı olmasaydı bu çalışma nihayete eremezdi.

Öncelikle tez danışmanım Doç. Dr. Demirhan Burak ÇELİK'e bu çalışma süresince yaptığı yönlendirmelerden dolayı teşekkür ederim. Yine bu çalışmanın kavramsal boyutu hakkındaki yorumlarından istifade ettiğim kürsü hocam Dr. Öğr. Üyesi Aslan DELİCE'ye ve özellikle tashih konusundaki yardımları için dostum ve meslektaşım Arş. Gör. Lokman B. ÇETİNKAYA'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Akademik çalışmalarım dolayısıyla Saarland Üniversitesi'nde bulunduğum süre içinde Avrupa bütünleşmesine ilgi duymamı sağlayan Prof. Dr. Nigel G. FOSTER ile Temel Haklar Şartı'nın hazırlayıcıları arasında olan ve bana müzakerelere dair ayrıntıları ilk ağızdan öğrenme fırsatı veren Dr. Clemens LADENBURGER, başlangıçta bu çalışmanın yönünü tayin etmemde büyük katkı sağlamışlardır. Bu tezde kullanılan kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan Galatasaray Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi, Saarland Üniversitesi Europa-Institut Kütüphanesi ve Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Türk Hava Yolları Kütüphanesi çalışanlarına ayrıca teşekkür ederim.

Akademik çalışma yapanların yaşadığı zorluklara en yakından şahit olan ve bu yüke herkesten fazla omuz verenler hiç şüphesiz aile bireyleri olmaktadır. Başından beri manevi desteklerini bir an olsun eksiltmeden sürdüren aileme şükranlarımı sunarım. Bu çalışmanın tamamlanabilmesinde herkesten fazla payı olduğunu bildiğim, ona ayırmam gereken vakitten çok zaman fedakarlık eden ve karşılaştığım her türlü güçlükte yola devam etmek için beni yüreklendiren kıymetli eşim Nurgül ÇİÇEKFİDAN'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	V
RÉSUMÉ.....	vii
ABSTRACT	xii
ÖZET.....	xvii
GİRİŞ	1
I. TEMEL HAKLAR ŞARTI'NA GİDEN SÜREÇTE AVRUPA BİRLİĞİ'NDE TEMEL HAKLARIN KORUNMASI	7
A. Kurucu Antlaşmalar Döneminde Temel Haklar.....	7
1. II. Dünya Savaşı Sonrası İş Birliği Arayışları	7
2. Bütünleşmenin İlk Aşaması: Kurucu Antlaşmalarda Temel Haklar Kataloğu Eksikliği	11
B. Avrupa Adalet Divanı İçtihadının Temel Hakların Korunmasına Etkisi.....	18
1. Doğrudan Etki ve Üstünlük: Temel Hak Korumasını Ortaya Çıkaran İlkeler ...	20
a. Doğrudan Etki.....	20
b. Birlik Hukukunun Üstünlüğü	23
2. Topluluk Hukukunun Genel Prensipleri Olarak Temel Haklar	25
a. Temel Hakların Genel Prensiplere Dahil Edilişi	25
b. Temel Hak Korumasının İlham Kaynağı: Üye Devletlerin Ortak Anayasal Gelenekleri	28
c. Üye Devletlerin Taraf Olduğu İnsan Haklarının Korunmasına İlişkin Uluslararası Antlaşmalar	30
3. Avrupa Adalet Divanı ile Üye Devletlerin Anayasa Mahkemeleri Arasındaki İlişki	34
a. Solange I.....	34
b. Solange II	36
c. Avrupa Adalet Divanı'nın Üye Devlet Mahkemeleriyle İş Birliği Arayışı.....	40

C. Şart Öncesi Dönemde Kurucu Antlaşmalarda Yapılan Temel Haklar Konulu Değişiklikler	44
1. Avrupa Tek Senedi	44
2. Maastricht Antlaşması	46
3. Amsterdam Antlaşması.....	48

II. AVRUPA BİRLİĞİ TEMEL HAKLAR ŞARTI İLE BAŞLAYAN DÖNEMDE BİRLİK HUKUKUNDA İNSAN HAKLARI 51

A. Şart Konvansiyonu'ndan Lizbon Antlaşması'na Temel Hakların Seyri	51
1. Şart Konvansiyonu 2000: Temel Haklar Şartı'nın Doğuşu	51
2. Nice Antlaşması	55
3. Avrupa Birliği Anayasası: Sonuçsuz Kalan Bir Çaba	57

B. Lizbon (Reform) Antlaşması ile Başlayan Yeni Dönem	64
1. Lizbon Antlaşması'nın Ortaya Çıkışı	64
2. Lizbon Antlaşması'nın Getirdikleri: Genel Bir Değerlendirme	68

C. Lizbon Antlaşması'ndan Sonraki Dönemde Temel Haklar Şartı.....	71
1. Temel Haklar Şartı'nın Hukuki Statüsü: Yumuşak Hukuk Bildirisinden Bağlayıcılığa	71
2. Temel Haklar Şartı'nın İçeriği: Haklar ve İlkeler.....	74
a. İnsanlık Onuru	77
b. Özgürlükler.....	80
c. Eşitlik.....	82
d. Dayanışma	83
e. Vatandaş Hakları	85
f. Adalet	86
3. Şart'ın Uygulanmasını Düzenleyen Genel Hükümler	87
a. Temel Haklar Şartı'nın Uygulama Alanı: Madde 51	88
b. Şart'taki Güvencelerin Kapsamı: Madde 52	98
c. Şart ile Sağlanan Koruma Düzeyi: Madde 53	101
d. Hakların Kötüye Kullanılması Yasağı: Madde 54	105

D. Başlangıçtan Lizbon Sonrası Döneme Avrupa Adalet Divanı ile İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Arasındaki İlişki.....	106
1. İyiniyetli Ön Kabul Dönemi	107
2. Bosphorus Kararıyla Değişen Anlayış.....	110

E. Avrupa Birliği'nin İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ne Katılımı Problemi ...	113
1. Taraf Olmaya Dair İlk Taslak Metin ve Danışma Görüşü 2/94	114
2. Lizbon Antlaşması Madde 6(2)	115
3. Danışma Görüşü 2/13	116

SONUÇ.....	122
-------------------	------------

KAYNAKÇA	128
-----------------------	------------

ÖZGEÇMİŞ.....	155
----------------------	------------

KISALTMALAR

AAET	: Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu
AB	: Avrupa Birliği
ABA	: Avrupa Birliği Antlaşması
ABAD	: Avrupa Birliği Adalet Divanı
ABİHA	: Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKÇT	: Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
Am. J. Comp. Law	: The American Journal of Comparative Law
AP	: Avrupa Parlamentosu
ASAT	: Avrupa Savunma Topluluğu
AST	: Avrupa Siyasi Topluluğu
AT	: Avrupa Topluluğu
ATAD	: Avrupa Topluluğu Adalet Divanı
ATS	: Avrupa Tek Senedi
BM	: Birleşmiş Milletler
B.C. Int'l & Comp. L. Rev.	: Boston College International and Comparative Law Review
CML Rev.	: Common Market Law Review
CoE	: Council of Europe
Colum. J. Eur. L.	: Columbia Journal of European Law
D.E.Ü.H.F.D	: Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
E.L. Rev.	: European Law Review
EHRLR	: European Human Rights Law Review
EPL	: European Public Law
EuConst	: European Constitutional Law Review
Eur.L.J.	: European Law Journal
FAYM	: Federal Alman Anayasa Mahkemesi
Fordham Int'l L.J.	: Fordham International Law Journal
G.Ü.İ.İ.B.F.D.	: Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
German Y.B. Int'l L.	: German Yearbook of International Law
HRLR	: Human Rights Law Review
İAM	: İtalyan Anayasa Mahkemesi
İHAM	: İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi
İHAS	: İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi
İTÜSBD	: İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
İÜHFM	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
L.I.E.I.	: Legal Issues of European Integration

LJIL	: Leiden Journal of International Law
Maastricht J. Eur. & Comp. L.	: Maastricht Journal of European and Comparative Law
Mich. J. Int'l L.	: Michigan Journal of International Law
Mod. L. Rev.	: Modern Law Review
Or. Rev. Int'l L	: Oregon Review of International Law
Pol. Q. Int'l Aff.	: The Polish Quarterly of International Affairs
Tul. Eur. & Civ. L.F.	: The Tulane European and Civil Law Forum

RÉSUMÉ

Le sujet de cette étude est d'examiner le processus d'intégration qui a créé la Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne, qui est maintenant considérée comme le catalogue de droits le plus avancé, et de montrer sa place dans la législation de l'Union européenne (UE) avec son contenu. En sortant de la distinction classique, la Charte, incluant les droits civils, politiques, économiques et sociaux, représente une approche holistique des droits de l'homme. Il est possible de considérer la Charte comme la dernière étape de la théorie des droits de l'homme, fondée sur une longue histoire, même si elle provient des produits de l'intégration européenne dans son ordre juridique.

Tout d'abord, dans cette étude, la période juste après la seconde guerre mondiale a été précisément examinée à la fois pour révéler le mouvement d'intégration en Europe et pour montrer le passage sur la scène internationale des questions relatives aux droits de l'homme abordées comme sujet du droit national, notamment en raison d'un point de rupture. La destruction multiforme de la rivalité interétatique interminable a incité la coopération sectorielle de l'Etat à cette période, mais la tragédie humaine provoquée par la guerre a amené une question de droits humains sur la scène internationale pour construire les mécanismes de sanctions.

Alors que les développements politiques en Europe évoluent vers les idées des Nations Unies sous la direction des fédéralistes et dans le domaine des droits de l'homme, la création des Nations Unies (ONU) et du Conseil de l'Europe (CdE) a permis d'instaurer la paix dans le monde et de mettre en place des mécanismes de protection de la dignité humaine. La Déclaration universelle des droits de l'homme, adoptée par l'Assemblée générale des Nations Unies, et la Convention européenne des droits de l'homme conclue avec les Etats membres du Conseil de l'Europe, sont les premiers produits des efforts de cette période.

L'idée que des guerres entre Etats européens doivent être faites non seulement politiquement mais aussi financièrement a amené à l'ouverture à l'ordre du jour de la production de charbon et d'acier, des principales matières premières de l'industrie de guerre. La Communauté européenne du charbon et de l'acier (CECA) a été créée avec la participation des pays du Benelux et de l'Italie, qui assurera la coopération des industries charbonnières de Jean Monnet entre la France et l'Allemagne sous une autorité supranationale. D'un autre côté, ceux qui possèdent un Etat fédéral européen se sont efforcés de créer deux nouvelles organisations qui assureront l'unité politique et militaire. La Communauté politique européenne, jugée nécessaire pour la détermination de la Communauté européenne de défense pour établir une armée européenne commune et les politiques d'orientation de cette armée, a été conçue comme une organisation de couverture pour inclure la CECA. Le traité établissant l'AST a également eu des gains significatifs en termes de droits et libertés fondamentaux. En particulier, l'intégration des dispositions de la Convention des

droits de l'homme dans le droit communautaire a clairement montré son intention d'assurer une protection des droits de l'homme à un niveau avancé. Cependant la France n'était pas disposée à donner les concessions de souveraineté requises par une intégration transnationale aussi importante. En raison de la désapprobation de la Communauté européenne de défense par le Parlement français, le projet d'union politique et militaire interdépendant a été abandonné. Ce processus, considéré comme la frustration des fédéralistes, n'a pas mis fin au mouvement d'intégration, mais l'a limité en attirant une direction différente.

C'était un objectif qui facilitait l'abolition des frontières commerciales et la transitivity entre les États européens afin d'assurer un développement économique rapide est beaucoup plus facile à concilier. Au lieu des idées des fédéralistes donnant la priorité à la structure politique, les lignes des personnes fonctionnelles proposant une union d'affaires étape par étape dans les domaines du bien commun, sont plus réalistes et plausibles. En effet, la Communauté économique européenne (CEE) et la Communauté européenne de l'énergie atomique (CEEA) ont été rapidement mises en place et la structure institutionnelle nécessaire pour développer le marché commun et les relations économiques a été introduite.

Le but de l'unité politique était de faire en sorte que la question des droits et libertés fondamentaux soit prise pour la première fois en droit communautaire. Mais le fait que les deux mouvements d'alliance dans le domaine de cet objectif restent en mouvement et qu'ensuite la limitation de l'intégration en se concentrant sur le champ économique ont fait sortir les droits de l'homme de la table de négociation pendant les traités fondateurs. De ce fait, les traités instituant les Communautés n'incluent pas de disposition générale sur les droits et libertés fondamentaux ou un sens classique des droits. La Cour de justice européenne, organe judiciaire des Communautés, l'a également rejeté pendant longtemps au motif que ces demandes ne lui ont pas été présentées dans le cadre des traités relatifs aux droits fondamentaux.

L'incorporation des droits et libertés fondamentaux dans le droit communautaire n'a pas été possible à travers l'initiative des Etats membres mais à travers l'activisme judiciaire que la Cour a montré depuis 1969. Pour la première fois dans l'affaire *Stauder* (1969), la Cour a constaté que la protection des droits de l'homme fondamentaux au titre des « principes généraux du droit communautaire » était incluse dans ces principes généraux, mais son contenu n'a pas évalué. Dans l'affaire internationale *Handelsgesellschaft* (1970), la Cour a déclaré que les Etats membres auraient recours à des coutumes constitutionnelles communes pour la détection des garanties de droits fondamentaux en vertu du droit communautaire. Puis dans l'affaire *Nold II* (1974), la Cour a étendu les moyens utilisés pour façonner sa jurisprudence en matière de droits de l'homme, prenant ainsi en compte les traités internationaux sur la protection des droits de l'homme que les Etats membres sont signataires ou cosignataires. À partir de ce moment, la Convention européenne des droits de l'homme s'est imposée comme une source d'inspiration pour la protection des droits fondamentaux pour la Cour.

Bien qu'il n'y ait aucune disposition claire dans les traités, la protection des droits fondamentaux de la Cour est une mesure visant à protéger l'influence directe et la supériorité du droit communautaire sur les systèmes juridiques des États membres, plutôt qu'un reflet de l'idéalisme des droits humains. L'ignorance des normes

découlant du droit de l'UE en revendiquant des droits fondamentaux dans sa constitution d'un État membre a été souhaitée. Dans cette étude, les tensions entre les cours constitutionnelles de certains États membres et la Cour et les effets de l'objectif d'intégration dans le processus de développement des droits de l'homme ont été étudiées. La contribution de la Cour, qui occupe une place importante dans la thèse, dans le processus d'intégration doit être lue en tenant compte de la volonté de préserver la position de dernier mot sur le droit de l'UE. L'exemple le plus évident est l'exclusion de toute possibilité pour la Cour européenne des droits de l'homme d'examiner les efforts des Parties européennes pour contrôler les arrêts de la Cour en examinant les efforts de la Cour européenne des droits de l'homme.

La prochaine étape discutée dans la thèse est les changements apportés aux droits de l'homme dans les traités fondateurs. Le premier exemple sur ce sujet est l'acceptation de l'Acte unique européen. À l'entrée en vigueur de l'Acte unique des États membres, les droits de l'homme ont pu se retrouver pour la première fois dans des textes écrits du droit communautaire en déclarant leur volonté de protéger les droits et libertés fondamentaux contenus dans la Constitution des droits de l'homme avec leurs constitutions. La déclaration politique de l'Acte unique a atteint un statut juridique avec le traité de Maastricht signé en 1992. Avec l'article F(2), le respect des droits de l'homme est devenu une obligation conventionnelle. Avec le traité d'Amsterdam signé en 1997, des amendements ont été apportés pour améliorer la protection des droits de l'homme dans les traités fondateurs. Le plus important d'entre eux est l'inclusion des critères de Copenhague qui prévoient que seuls les États qui respectent l'obligation de respecter les droits de l'homme peuvent adhérer à l'UE et mettre en place un mécanisme politique de contrôle et d'application qui fera pression sur les États membres pour qu'ils respectent leurs libertés et droits fondamentaux. Toutefois, le traité d'Amsterdam a été considéré comme un effort de grande envergure, car il n'a pas apporté un catalogue de droits fondamentaux au droit de l'Union.

L'année 2000 occupe une place importante dans le droit de l'Union car c'est la date d'apparition de la Charte des droits fondamentaux. L'émergence de la Charte dans cette étude a été identifiée comme le début du deuxième chapitre et les développements ultérieurs ont été inclus dans la Charte. Lors de la préparation de la Charte, la méthode de la Convention, n'ayant pas d'exemple dans le droit de l'UE, a été choisie. Ce processus, qui a attiré l'attention des citoyens de l'Union sur les caractères démocratiques grâce au développement de la technologie et à la reconnaissance du droit de parole auprès de diverses ONG, n'a malheureusement pas donné le résultat escompté, faute de volonté politique des États membres, mais a été acceptée par l'institution politique seulement comme un document juridique doux. Ainsi, les droits fondamentaux qui ont été insuffisants depuis les premiers jours de l'intégration ont été inclus dans le système de l'Union, bien que le catalogue ne soit pas contraignant. Peu de temps après son acceptation en tant que déclaration politique, la Charte a accru l'influence de l'UE sur la loi, grâce à l'attitude positive du Conseil et de la Cour.

Une autre question qui affecte profondément la question des droits de l'homme dans le processus d'intégration est celle des efforts pour élaborer une constitution dont dépend cette structure *sui generis*. En particulier, le travail de rédaction d'ébauche, auquel le Parlement européen a participé activement, a échoué en raison du manque de soutien de la part d'autres institutions. Le dernier exemple

d'efforts à cet égard est le projet de constitution préparé par la Convention constitutionnelle de 2004. L'ébauche contenant la deuxième partie de la Constitution de la Charte des droits fondamentaux a été retiré en raison du manque de soutien nécessaire au référendum et a été accueillie avec scepticisme en raison d'avoir lui-même donné nom à la constitution, et contenant également les symboles tels que le drapeau, l'hymne national, en plus de contenir des icônes telles que la journée nationale et la devise commune. Toutefois, la Convention constitutionnelle tenue par les Etats membres veulent préserver les acquis dans les négociations avec les principes vus comme « risqués ». Ce processus de réforme devrait être achevé avant d'aller à un référendum en apportant des modifications au Traité existant avec la signature du traité de Lisbonne en 2007 et a pris fin en 2009 avec son adoption.

La Charte est un lien conditionnel avec le traité de Lisbonne. La Charte, concernant actuellement toutes les situations dans lesquelles l'Union touche aux droits de l'homme, se trouve dans la position d'un texte constitutionnel obligé de se conformer « seulement dans les cas où le droit de l'Union est appliqué » pour les Etats membres. Les dispositions de la Charte en tant que contenu sont la codification de l'acquis relatif aux droits fondamentaux développé par la Cour dans le droit de l'Union. À cet égard, on ne peut pas dire que la Charte a créé de nouveaux droits dans le droit de l'UE. Cependant, par exemple, dans la Convention européenne des droits de l'homme, la protection des données à caractère personnel, évaluée en vertu du droit au respect de la vie privée et de la vie familiale, est garantie en tant que droit indépendant dans la Charte. Le principe de bonne administration, absent dans d'autres documents relatifs aux droits de l'homme, mais accepté par la jurisprudence de la Cour et le principe de *bis in idem* contraignant tous les États membres, reflète l'orientation novatrice de la Charte.

L'inclusion des droits économiques et sociaux dans la Charte était la question la plus controversée dans le processus de préparation d'ébauche. Ces droits, notamment sous la rubrique «Solidarité» en raison de l'opposition du Royaume-Uni, ont été reconnus au niveau politique. Par conséquent, ces règlements n'ont pas la qualification d'un droit subjectif pouvant être présenté devant le tribunal. Bien que les répercussions des droits sociaux et économiques soient pour le moment difficiles à refléter par les dispositions de la Charte reposant sur le principe des droits-principes, il est toujours possible d'ajouter de nouveaux droits aux principes généraux du droit de l'UE à partir des dispositions du principe de la Cour. L'ambiguïté concernant l'inclusion de droits subjectifs dans les clauses conditionnelles ne peut être éliminée que par la jurisprudence que la Cour exposera dans la période à venir.

La question des droits de l'homme dans le droit de l'UE n'a pas été entièrement résolue par la consolidation de la Charte. L'absence de contrôle externe, en particulier dans le domaine des droits de l'homme, est une lacune qui ne peut être ignorée pour l'Union. Suite aux déterminations du contenu de la Charte dans la thèse, la relation de la Convention européenne des droits de l'homme au droit communautaire / de l'Union a été examinée depuis le début jusqu'au processus d'interaction au jour le jour. L'attitude durcie mais dans les limites du Tribunal des droits de l'homme envers le droit de l'Union, est un effort pour assurer l'harmonisation avec les perspectives de conflit entre les deux systèmes, et les prétendus obstacles à la participation de la Cour sont les dernières questions sur lesquelles se concentrer. Cette question continuera d'être à l'ordre du jour de l'Union,

étant donné que l'adhésion à l'article 6 du traité de Lisbonne par la Convention européenne des droits de l'homme est incluse dans les obligations du traité.

En conséquence, le processus de développement des droits de l'homme dans l'intégration européenne, les facteurs que les États européens devraient prendre en compte, les idéaux politiques à alléguer sur le continent et les mouvements syndicaux intergouvernementaux promus par des conditions pratiques sont une expérience historique importante qui révèle à quel point les dynamiques nationales affectent les efforts de réconciliation supranationale. La Charte, qui a été créée en réunissant les droits et libertés adoptés par la Cour dans la loi de l'Union à travers la jurisprudence et la Convention européenne des droits de l'homme et les dispositions de la Charte sociale européenne, continuera à être un cas de référence en tant qu'étude de cas et modèle de documents dans la recherche d'un futur consensus international sur leurs droits.

ABSTRACT

The subject of this study is to analyze the integration process which caused European Union Charter of Fundamental Rights, which is accepted as the most advanced inventory of rights, by focusing on human rights and to present the content of the Charter and its position in the European Union Law. The Charter represents an integrated approach to human rights by going beyond the ordinary classification containing civil rights, political rights, economic rights, and social rights at the same time. Although it is one of the products of the European integration in terms of the judicial order it came out of, it is possible to evaluate the Charter as the final phase of human rights theory, which leans on a long period of time in history.

In this study, the period which came just after World War II is particularly analyzed because of the fact that this period is a breaking point in terms of creating integration movements in Europe and taking the subject of human rights into international level, when formerly it was classified as a national law subject. While the multifaceted havoc created by the never ending destructive intrastate competition obligated governments' sectorial cooperation, the humanitarian tragedy caused by the war created a willpower for putting human rights problem on the table and to form sanction mechanisms.

While the political developments in Europe were being led towards the idea of United States of Europe under the guidance of federalists, in the field of human rights, United Nations (UN) and the Council of Europe (CoE) were founded and formed mechanisms which were going to ensure the world peace, protect the human dignity, and prevent the same calamities to happen again. The Universal Declaration of Human Rights, adopted by the General Assembly of the United Nations, and European Convention on Human Rights (ECHR), contracted by member states of the Council of Europe, are the first products of the attempts made in that period.

The idea of making wars impossible among European countries not only politically but also materially, brought up the idea of external supervision of production of coal and steel, which are the essential raw materials of war industry. To be able to guarantee uniting the steel-coal industries between France and Germany under a supranational authority, as a result of Jean Monnet's attempts, European Coal and Steel Community (ECSC) was founded with the participation of Benelux Countries and Italy. Meanwhile, the ones who had a dream aiming a Federal European State, worked for founding two new organizations which would ensure political and military unity. European Defence Community (EDC), for establishing common European army, and European Political Community (EPC), designed as an umbrella organization which would determine the politics regarding the governance of the army and include ECSC, were important steps that would lead the extend of the integration towards becoming a state. Draft agreement of EPC also involved

important acquisitions in terms of basic rights and liberties. Especially, integrating ECHR provisions with the Community law presented the intention of an advanced level human rights protection clearly. However, France did not agree on compromising on its dominance required by such a wide supranational integration. As a result of EDC not being approved by the French Parliament, carried out relatively, the project of political and military unity had stopped. Although this process is accepted as a failure of the federalists, it did not stop the integration movement, but led it to another direction and limited it.

In order to ensure economical development rapidly, removing the trade barriers among European states and easing the cross-border economic activities were easier goals to agree upon. Rather than the ideas of the federalists, which were emphasizing on political structuring, attitude of the functionalists, who suggested step by step cooperation on the fields considered as “common good”, was more realistic and reasonable. Thus, not long after, European Economic Community (EEC) and European Atomic Energy Community (EURATOM) were launched, and the organizational structure, which was required for establishing the common market and developing the economic relations, was created.

The goal of political unity enabled the subject of fundamental rights and liberties to be put on the agenda in the Community law for the first time. However, because the two agreements which were attempted with this goal were unsuccessful and the integration was limited focusing only on economy field, the subject of human rights was excluded from the negotiations in the drafting period of the founding treaties. As a result, a general provision on basic rights and liberties or an inventory of rights in conventional perspective were not included in the agreements that create the Communities. European Court of Justice, which is the judicial organ of the Communities, rejected the requests regarding the fundamental rights for a long time, on account of the fact that such authorization was not assigned to it in the Treaties.

Involving the fundamental rights and liberties in the Community law was not made possible by the initiative of the Member States but it was under the favour of judicial activism that was being presented by the Court since 1969. The Court asserted that fundamental human rights protection were included in the Community law under the category of “general principles of the Community law” with *Stauder* (1969) case for the first time, however it did not make any assessments about the content of such principles. In the *Internationale Handelsgesellschaft* (1970) case, the Court announced that it was going to refer the common constitutional traditions of the Member States when determining the fundamental rights assurances in Community law. Later on, in the *Nold II* (1974) case, the Court indicated that it was going to extend the sources which it uses when forming its opinion about human rights and will consider the international agreements on human rights protection, where the Member States are parties or signatory. For the Court, ECHR became a source of inspiration regarding the protection of fundamental rights and freedoms.

Although there was no clear provision in the Treaties, the fundamental rights protection that was started by the Court is rather only a precaution for preserving the primacy and the direct effect of Community law on the Member States’ judicial system, than it is a reflection of idealism concerning human rights. By this, the aim was to prevent a Member State from ignoring the norm arising from EU law by invoking the fundamental rights entrenched in its own constitution. In this study, the

effects of integration goal in the development process of human rights protection were tried to be determined by focusing on the cases where principles of direct effect and primacy were observed and the tension caused by this subject between some Member States' constitutional courts and the European Court of Justice. The Court's contributions on the integration process, which takes an important space in the thesis, should be read considering the Court's motivation towards preserving its authority to have the final say on EU law. The most obvious example of this situation can be observed in the subject of accession to the ECHR, where the attempts were scrupulously examined by the Court in order to exclude any kind of possibilities which give the European Court of Human Right (ECtHR) the power of construing EU law.

The next step discussed in the thesis is the changes in the Treaties regarding human rights. The first example on this subject is observed on acceptance of Single European Act. When the Member States declared their determination on the protection of their own constitutions and the basic rights and liberties stated in ECHR, human rights achieved to take place in the Community law as written texts for the first time. The political declaration in the Single European Act gained the legal characteristic with the Maastricht Treaty signed in 1992. Observance of human rights became a contract obligation with the article F(2). With the Treaty of Amsterdam signed in 1997, some arrangements for improvement of human rights were made. The most important of these arrangements are including the Copenhagen Criteria, which proposes that only the countries who fulfill their obligations about human rights can apply for EU membership, in the agreements and creating a political supervision and sanction mechanism that coerces the Member States into obeying fundamental rights and liberties. However, because it did not bring a catalogue of fundamental rights to the Union law, the Treaty of Amsterdam was considered as an effort that did not fulfill the expectations.

The year of 2000 has an important place in the Union law, in point of being the year when the Charter of Fundamental Rights was announced. In this study, the emerging of the Charter is defined as the beginning of the second section and the subsequent developments are addressed in the context of EU law where the Charter is involved, as well. When preparing the Charter, the method of Convention, which was unexampled in EU law before, was chosen. This process, which has a strong democratic side when the facts of Union citizens being included in the process with the help of emerging technologies and some nongovernmental organizations being given the right to speak are considered, unfortunately did not meet the expectations because of the political unwillingness of the Member States, and the Charter text was only accepted as a soft law document by three political institutions of the Union in Nice Intergovernmental Conference. By this, the Charter of Fundamental Rights, whose deficiency has been expressed since the earliest stages of the integration process, was included in Union system, even though it does not have any binding force. After being accepted as political declaration, thanks to the positive attitude of the Council and the Court, the Charter increasingly influenced EU law in a short period of time.

Another point that affects the human rights issue in the integration process is the effort of creating a constitution where this *sui generis* structure would be linked to. The draft preparation efforts, where the European Parliament was actively taking part in, remained inconclusive because there were no support from other institutions.

The last example of the attempts on this subject is the draft constitution that was prepared by 2004 Constitutional Convention. Because it contained some symbols that are identified with being a state such as flag, national anthem, national day, and common motto and have the denotation of constitution itself, the draft which involve the Charter of Fundamental Rights as the second part of the Constitution, was approached with suspicion and it was postponed in consequence of not getting enough support from referendums. In spite of the fact that, it was thought that the draft Constitution could be maintained as a content on condition that the Member States, who want to keep the acquirements from the negotiations held in the Constitutional Convention, would eliminate the elements with objectionable aspects. This reform period, which was created by making arrangements on existing agreements and was planned to be concluded without doing a referendum, ended when the Lisbon Treaty was signed in 2007 and came into force in 2009.

The Charter has become binding with Lisbon Treaty. It affects every situation where the Union acts reveal human rights concerns and for the Member States, it is in the position where they are responsible for observing only the situations where the Union law was applied. As content, the provisions of the Charter is the codified version of fundamental rights developed by the Court in the Union law. With this aspect, it cannot be claimed that the Charter creates a new right in EU law. In addition to that, for example, in the ECHR system, taking place in the scope of respect to private and family life, personal data protection is guaranteed as a separate right in the Charter. The principle of *ne bis in idem* accepted obligatory to all Member States with the right of good administration that did not exist in any other human rights documents and accepted by the jurisprudence of the Court, reflects the reformist side of the Charter.

Involving the economic and social rights in the Charter was the most controversial subject on draft process. Hence, these regulations are not qualified as subjective rights that can be invoked in front of a court. Although it seems hard for the acquirements about social and economic rights to reflect to real life for the reason that the Charter provisions are created based on the division of rights and principles, it is always possible for the Court to add new rights to EU law's general principles basing on the provisions that have the characteristics of a principle. The vagueness about the Charter articles that are formed as principles having subjective rights or not can only be resolved by the judicial opinion that the Court will present in the upcoming period.

When the Charter gained bindingness, the human rights problem in EU law was not solved completely. Especially lacking of external supervision in the field of human rights is a deficiency for the Union that cannot be ignored. In the thesis, after the points about the content of the Charter, the relationship of ECHR with Community Law is examined within the scope of the process of interaction that occurred from the beginning until now. The last subjects of our study are the following: ECtHR's attitude towards the Union law that became harder over time, but did not cross the line; the possibilities of conflict between the two systems and the attempts for bringing them into consonance; and also the subjects that the Court suggested obstructing the participation. This topic will remain in the Union's agenda for the reason that in the 6th article of Lisbon Treaty, accession to the ECHR was included in the Treaty obligations.

In conclusion, the process of human rights advancements in the European integration is an important historical experience that indicates: the factors which war-weary countries consider when executing their development movements; the political ideals on the continent; the international cooperation movements which are led by practical conditions; the attempts of preserving authority among the actors who designed and took action in building the integration; and the effecting level of national dynamics over supranational consensus efforts. The Charter, which is created by combining the fundamental rights and liberties that was accepted by means of jurisprudence in the Union law by the Court and some provisions from ECHR and European Social Charter, is going to continue to be a reference guide as a model document and case study for the future searches on international understanding of human rights with the teachings of the cases which has been occurring from the time of draft preparation until the time it got bindingness, in addition to the unstable course of the integration process, where the Charter itself came out from.

ÖZET

Bu çalışmanın konusu günümüzde en gelişmiş haklar kataloğu olarak kabul edilen Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nı doğuran bütünleşme sürecini insan haklarını merkeze alarak incelemek ve Şart'ın içeriğiyle birlikte Avrupa Birliği (AB) hukukundaki yerini ortaya koymaktır. Klasik ayrımın dışına çıkarak, medeni, siyasi, ekonomik ve sosyal hakları bir arada içeren Şart, bu yönüyle insan haklarına bütüncül bir yaklaşımı temsil etmektedir. İçinden çıktığı hukuki düzen itibarıyla Avrupa bütünleşmesinin ürünlerinden olsa da Şart'ı uzun bir tarihi arka plana yaslanan insan hakları kuramının geldiği son aşama olarak değerlendirmek mümkündür.

Bu çalışmada ilk olarak II. Dünya Savaşı'nın hemen ardındaki dönem, hem Avrupa'daki bütünleşme hareketlerini ortaya çıkarması hem de önceleri ulusal hukukun konusu olarak ele alınan insan hakları meselesinin uluslararası alana taşınması açısından bir kırılma noktası olması sebebiyle özel olarak incelenmiştir. Bitmek tükenmek bilmeyen devletlerarası yıkıcı rekabetin ortaya çıkardığı çok yönlü tahribat bu dönemde devletlerin sektörel iş birliğini zorunlu kılarken, savaşın yol açtığı insanlık trajedisi insan hakları sorununu uluslararası düzlemde masaya yatırmak ve yaptırım mekanizmaları oluşturmak hususlarında bir irade meydana getirmiştir.

Avrupa'daki siyasi gelişmeler federalistlerin öncülüğüyle Avrupa Birleşik Devletleri fikri yönünde evrilirken, insan hakları alanında ise Birleşmiş Milletler'in (BM) ve Avrupa Konseyi'nin (CoE) kurulmasıyla dünya barışının sağlanması yanında insan onurunun koruma altına alınarak bir daha aynı faciaların yaşanmaması için çalışacak mekanizmalar ortaya çıkmıştır. BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile Avrupa Konseyi'ne üye devletlerce akdedilen İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi (İHAS) o dönemdeki çabaların ilk ürünleridir.

Avrupa devletleri arasındaki savaşların yalnızca siyasi olarak değil aynı zamanda maddi olarak da imkansız kılınması gerektiği düşüncesi, savaş sanayiinin ana hammadde olan kömür ve çelik üretiminin dış denetime açılmasını gündeme getirmiştir. Jean Monnet'nin çabalarıyla Fransa ile Almanya arasında kömür-çelik endüstrilerinin ulusüstü bir otorite altında birleştirilmesini temin edecek Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) Benelüks ülkeleri ve İtalya'nın da katılımıyla kurulmuştur. Diğer taraftan, Federal bir Avrupa devleti hayaline sahip olanlar siyasi ve askeri birliği sağlayacak iki yeni organizasyonun kurulması için çaba göstermiştir. Ortak Avrupa ordusunu tesis edecek Avrupa Savunma Topluluğu (ASAT) ile bu orduyu yönlendirecek politikaların tespiti için gerekli görülen ve AKÇT'yi de içine alacak bir çatı örgüt olarak tasarlanan Avrupa Siyasi Topluluğu (AST) bütünleşmenin kapsamını devlet olma yönünde iyiden iyiye genişletecek adımlardır. AST'yi kuran antlaşma taslağı temel hak ve özgürlükler açısından da önemli

kazanımlar içermekteydi. Özellikle İHAS hükümlerinin Topluluk hukukuna entegre edilmesi ileri seviyede insan hakları koruması sağlama niyetini açıkça ortaya koymuştu. Fakat Fransa bu denli geniş bir ulusüstü bütünleşmenin gerektirdiği egemenlik tavizlerini vermeye yanaşmadı. ASAT'ın Fransız Meclisi tarafından onaylanmaması sonucunda birbirine bağlı olarak yürütülen siyasi ve askeri birlik projesinden vazgeçilmiştir. Federalistlerin hüsranı olarak değerlendirilen bu süreç bütünleşme hareketini sonlandırmamış ve fakat farklı bir yöne çekerek sınırlandırmıştır.

Ekonomik kalkınmanın süratle sağlanabilmesi adına Avrupa devletleri arasında ticari sınırların kaldırılması ve geçişkenliğin kolaylaştırılması, üzerinde uzlaşmanın çok daha kolay olduğu bir hedefti. Federalistlerin siyasi yapılanmayı önceleyen fikirlerinden ziyade, ortak iyi olarak görülen alanlarda adım adım iş birliğini öneren işlevselcilerin çizgisi daha gerçekçi ve makuldü. Nitekim çok geçmeden Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AAET) kurularak ortak pazarın tesisi ve iktisadi ilişkilerin geliştirilmesi için ihtiyaç duyulan kurumsal yapı meydana getirilmiştir.

Siyasi birlik hedefi temel hak ve özgürlükler meselesinin Topluluk hukukunda ilk defa gündeme alınmasını sağlamıştı. Fakat bu amaç uğrunda girilen iki antlaşma sürecinin akim kalması ve ardından bütünleşmenin iktisadi alana odaklanarak sınırlandırılması, kurucu antlaşmalar döneminde insan haklarını müzakere masasının dışına itmiştir. Sonuç olarak Toplulukları kuran antlaşmalarda temel hak ve özgürlüklere ilişkin bir genel hükme veya klasik anlamda haklar kataloğuna yer verilmemiştir. Toplulukların yargı organı olan Avrupa Adalet Divanı da uzun süre temel haklarla ilgili talepleri antlaşmalarda kendisine böyle bir yetki tesis edilmediği gerekçesiyle reddetmiştir.

Temel hak ve özgürlüklerin Topluluk hukukuna dahil edilmesi üye devletlerin inisiyatifiyle değil, Divan'ın 1969'dan itibaren gösterdiği yargısal aktivizm sayesinde mümkün olmuştur. Divan, *Stauder* (1969) davasında ilk defa temel hakların "Topluluk hukukunun genel prensipleri" olarak korunduğunu ortaya koymuş ve fakat içerikle ilgili herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. *Internationale Handelsgesellschaft* (1970) davasında ise Divan, Topluluk hukukundaki temel hak güvencelerinin tespitinde üye devletlerin ortak anayasal geleneklerine başvuracağını ilan etmiştir. Ardından *Nold II* (1974) davasında Divan, insan haklarına ilişkin içtihadını şekillendirirken kullanacağı kaynakları genişleterek üye devletlerin taraf veya imzacı olduğu insan haklarının korunmasına ilişkin uluslararası antlaşmaları dikkate alacağını belirtmiştir. Bu noktadan itibaren Divan için İHAS, temel hak korumasında esin kaynağı konumuna yerleşmiştir.

Antlaşmalarda açık bir hüküm olmamasına rağmen Divan'ın başlattığı temel hak koruması insan haklarına ilişkin idealizmin yansıması olmaktan çok Topluluk hukukunun üye devlet hukuk sistemleri üzerindeki doğrudan etkisini ve üstünlüğünü korumaya matuf bir önlemden ibarettir. Böyle yapılmakla bir üye devletin kendi anayasasında yer alan temel hakları öne sürerek AB hukukundan doğan normu yok sayması engellenmek istenmiştir. Bu çalışmada üstünlük ve doğrudan etki ilkelerinin ortaya çıktığı davalar ve bu konuda bazı üye devlet anayasa mahkemeleriyle Divan arasında yaşanan gerilim irdelenerek insan haklarının gelişim sürecinde bütünleşme hedefinin etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Tezde önemli bir yer kaplayan Divan'ın bütünleşme sürecindeki katkıları, AB hukuku üzerinde son sözü söyleyen

olma konumunu muhafaza etmek istemesi dikkate alınarak okunmalıdır. Bunun en bariz örneği İHAS'a katılım çabalarının Divan tarafından titizlikle irdelenerek İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'ne (İHAM) Birlik hukuku üzerinde yorum yapma imkanı veren her türlü ihtimalin dışlanması çabasında görülür.

Tezde ele alınan bir sonraki aşama kurucu antlaşmalarda insan haklarına ilişkin yapılan değişikliklerdir. Bu konudaki ilk örnek Avrupa Tek Senedi'nin kabul edilmesinde karşımıza çıkmaktadır. Üye devletlerin Tek Senet'in girişinde kendi anayasaları ile İHAS'ta yer alan temel hak ve özgürlüklerin korunmasına dair kararlılık beyanında bulunmasıyla insan hakları Topluluk hukukunda ilk kez yazılı metinlerde kendisine yer bulabilmiştir. Tek Senet'teki siyasi beyan 1992'de imzalanan Maastricht Antlaşması ile hukuki niteliğe kavuşmuştur. Madde F(2) ile insan haklarına riayet bir antlaşma yükümlülüğü haline getirilmiştir. 1997'de imzalanan Amsterdam Antlaşması'yla da kurucu antlaşmalarda insan hakları korumasını iyileştirme yönünde değişiklikler yapılmıştır. Bunlardan en önemlileri ancak insan haklarına saygı yükümlülüğünü yerine getiren devletlerin AB'ye üyelik başvurusunda bulunabileceğini öngören Kopenhag Kriterleri'nin antlaşmalara dahil edilmesi ve üye devletleri temel hak ve özgürlüklere riayet etme yönünde baskı altında tutacak bir siyasi denetim ve yaptırım mekanizması oluşturulmasıdır. Ancak Amsterdam Antlaşması Birlik hukukuna temel haklar kataloğu getirmemesi nedeniyle bu konudaki beklentileri karşılamaktan uzak bir çaba olarak değerlendirilmiştir.

2000 yılı, Temel Haklar Şartı'nın ortaya çıktığı tarih olması bakımından Birlik hukukunda önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada Şart'ın ortaya çıkması ikinci bölümün başlangıcı olarak belirlenmiş, sonraki gelişmeler Şart'ın da dahil olduğu AB hukuku bağlamında ele alınmıştır. Şart'ın hazırlanmasında daha önce AB hukukunda örneği olmayan konvansiyon yöntemi seçilmiştir. Birlik vatandaşlarının gelişen teknoloji yardımıyla sürece dahil edilmesi ve çeşitli sivil toplum kuruluşlarına oturumlarda söz hakkı tanınması gibi olgular dikkate alındığına demokratik karakteri ağır basan bu süreç, üye devletlerin siyasi isteksizliği nedeniyle ne yazık ki beklenen neticeyi vermemiş, hazırlanan Şart metni Nice Hükümetlerarası Konferansı'nda Birliğin üç siyasi kurumu tarafından sadece yumuşak hukuk belgesi olarak kabul edilmiştir. Böylece bütünleşmenin ilk dönemlerinden beri eksikliği dillendirilen temel haklar kataloğu bağlayıcı olmasa da Birlik sistemine dahil edilmiştir. Siyasi bildiri olarak kabul edilmesinden sonra kısa zaman içerisinde Konsey ve Divan'ın takındığı pozitif tutum sayesinde Şart, AB hukuku üzerindeki etkisini artırmıştır.

Bütünleşme sürecinde insan hakları meselesini derinden etkileyen bir diğer husus bu *sui generis* yapının bağlı olacağı bir anayasa yapılması gayretleridir. Özellikle Avrupa Parlamentosu'nun aktif rol aldığı taslak hazırlama çalışmaları diğer kurumlardan destek görülememesi nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Bu konudaki çabaların son örneği 2004 Anayasa Konvansiyonu eliyle hazırlanan anayasa taslağıdır. Temel Haklar Şartı'nı Anayasa'nın ikinci bölümü olarak içine alan taslak, devlet olmakla özdeşleştirilen bayrak, milli marş, ulusal gün ve ortak motto gibi simgeleri içermesine ek olarak, bizatihi anayasa isimlendirmesine sahip olması nedeniyle de şüpheyi karşılanmış, referandumlarda da gerekli desteği görememesi sonucunda rafa kaldırılmıştır. Buna karşın Anayasa Konvansiyonu'nda gerçekleşen müzakerelerde elde edilen kazanımları korumak isteyen üye devletler tarafından "sakıncalı" görülen unsurları elemek suretiyle Anayasa taslağının içerik olarak

korunabileceğini düşünülmüştür. Mevcut Antlaşmalar üzerinde değişiklik yapılması suretiyle gerçekleştirilen ve referanduma götürülmeden tamamlanması planlanan bu reform süreci 2007 yılında Lizbon Antlaşması'nın imzalanması ve 2009 yılında yürürlüğe girmesiyle sona ermiştir.

Lizbon Antlaşması ile Şart bağlayıcılık kazanmıştır. Halihazırda Birliğin insan haklarına temas ettiği tüm durumlar üzerinde etki doğuran Şart, üye devletler açısından ise “sadece Birlik hukukunu uyguladıkları durumlarda” uymakla yükümlü olunan bir anayasal metin konumunda bulunmaktadır. İçerik olarak Şart hükümleri Birlik hukukunda Divan tarafından geliştirilen temel haklar müktesebatının kodifiye edilmiş halidir. Bu yönüyle Şart'ın AB hukukunda yeni hak yarattığı söylenemez. Bununla birlikte örneğin İHAS sisteminde özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı kapsamında değerlendirilen kişisel verilerin korunması Şart'ta müstakil bir hak olarak güvence altına alınmıştır. Yine diğer insan hakları belgelerinde bulunmayıp Divan içtihadıyla kabul edilen iyi idare hakkı ile tüm üye devletleri bağlayacak şekilde kabul edilen *ne bis in idem* ilkesi, Şart'ın yenilikçi yönünü yansıtmaktadır.

Ekonomik ve sosyal hakların Şart'a dahil edilmesi, taslak hazırlama sürecinde en çok tartışılan husus olmuştur. Özellikle “Dayanışma” başlığı altında yoğunlaşan bu haklar Birleşik Krallık'ın karşı durması nedeniyle ancak ilke düzeyinde kabul edilebilmiştir. Dolayısıyla bu düzenlemelerin mahkeme önünde ileri sürülebilecek subjektif hak niteliğini haiz olmadığı söylenmektedir. Her ne kadar Şart hükümlerinin haklar-ilkeler ayırımına dayalı olarak oluşturulması nedeniyle sosyal ve ekonomik haklar konusundaki kazanımların şimdilik gerçek hayata yansması zor görünse de, Divan'ın ilke niteliğindeki hükümlerden yola çıkarak AB hukukunun genel ilkelerine yeni haklar ilave etmesi her zaman mümkündür. İlke olarak düzenlenen Şart maddelerinin subjektif hak içerip içermediğine ilişkin muğlaklık ancak Divan'ın önümüzdeki dönemde ortaya koyacağı içtihat ile giderilebilecektir.

AB hukukunda insan hakları sorunu Şart'ın bağlayıcılık kazanmasıyla tamamen çözüme kavuşmuş değildir. Özellikle insan hakları alanında dış denetimden yoksun olunması Birlik için görmezden gelinemeyecek bir eksikliktir. Tezde Şart'ın içeriğine ilişkin tespitlerin ardından İHAS'ın Topluluk/Birlik hukukuyla ilişkisi başlangıçtan günümüze kadar yaşanan etkileşim süreci dahilinde incelenmiştir. İHAM'ın Birlik hukukuna karşı zamanla sertleşen ve fakat sınırları da aşmayan tutumu, iki sistem arasındaki çatışma ihtimalleri ile ahengin sağlanmasına yönelik çabalar ve ayrıca Divan tarafından katılıma engel teşkil ettiği ileri sürülen hususlar çalışmamızın odaklandığı son meselelerdir. Lizbon Antlaşması'nın 6. maddesiyle İHAS'a katılımın Antlaşma yükümlülükleri arasına dahil edilmesi sebebiyle bu konu Birliğin gündeminde kalmayı sürdürecektir.

Sonuç olarak, Avrupa bütünleşmesinde insan haklarının gelişim süreci, savaş yorgunu Avrupalı devletlerin kalkınma hamlelerini gerçekleştirirken dikkate almak durumunda oldukları etmenleri, kıta üzerinde hayata geçirilmek istenen siyasi idealleri ve pratik koşulların sevk ettiği devletlerarası iş birliği hareketlerini, bütünleşmeyi tasarlayan ve inşasında rol alan aktörlerin otoritelerini koruma çabalarını ve ayrıca ulusal dinamiklerin ulusüstü uzlaşa gayretlerini ne ölçüde etkilediğini ortaya koyan önemli bir tarihsel tecrübedir. Birlik hukukunda Divan'ın içtihat yoluyla kabul ettiği temel hak ve özgürlüklerin İHAS ve Avrupa Sosyal Şartı'ndan alınan hükümlerle bir araya getirilmesiyle oluşturulan Şart, içinden çıktığı

bütünleşme sürecinin inişli çıkışlı seyrine ilaveten taslak hazırlama çalışmalarından bağlayıcılık kazandığı ana kadar karşılaşılan olayların öğrettikleriyle, insan haklarına dair gelecekteki uluslararası mutabakat arayışlarında örnek olay ve model belge olarak başvuru kaynağı olmaya devam edecektir.

GİRİŞ

Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı günümüzde en kapsamlı ve güncel insan hakları belgesi olarak kabul edilmektedir. İçerdiği geniş haklar, özgürlükler ve ilkeler yelpazesıyla bu modern metin “mücadele” kavramının öne çıktığı derin bir tarihi arka plana yaslanmakta, bu anlamda kökleri 16. yüzyıla dayanan insan hakları kuramının geldiği son aşamayı temsil etmektedir. Şart aynı zamanda bir bölgesel iş birliği hareketi olan Avrupa Birliği’nin (AB) insan hakları alanında biriktirdiği tecrübeyi yansıtan ve bütünleşmenin geçtiği aşamalardan izler taşıyan bir belgedir. AB içinde insan hakları Topluluk/Birlik¹ sisteminin kuruluş döneminden itibaren inişli çıkışlı bir seyirle de olsa gündemin esaslı konularından birini teşkil etmiştir. Bu dalgalı gelişim sürecini incelemeye başlamadan önce hangi kavramsal çerçevede hareket ettiğimizi, AB hukukunda en başından beri insan hakları ya da daha çok tercih edilen haliyle temel haklar ve özgürlükler denildiğinde hangi müktesebatın kast edildiğini irdelemek yerinde olacaktır.

Bütün hukuk dalları için geçerli olduğu gibi AB hukukunda da merkez kavram olan hak, insanın varoluşuna içkin olan özgürlük vasfının normatif alanda somutlaşmış halini ifade eder. Bu yönüyle hak, özgürlüğün gerçekleşme aracıdır.² Özgürlük çeşitleri kadar hak iddiası/talebi vardır, fakat hukukun hak olarak koruma altına aldığı özgürlükler sınırlıdır. İnsan hakları veya temel haklar dediğimizde ise hak kavramının kendi içindeki genişliğine nazaran daha dar bir çerçevedeki güvenceler bütününü kast etmiş oluruz, ki bu ayrım temel hakların insanlık için olmazsa olmaz karakterinden ileri gelmektedir. Doktrinde kabul gören tanımına göre insan hakları “ırk, din, milliyet, cinsiyet, ekonomik veya sosyal ya da siyasi statü ayrımı gözetmeksizin, bütün kişilere sadece insan olmaları nedeniyle tanınan, insan

¹ Bu çalışmada Paris ve Roma Antlaşmaları’ndan Maastricht Antlaşması’na kadarki dönem için Avrupa Toplulukları’ndan (*European Communities*) “Topluluk” olarak bahsedilmiştir. Maastricht Antlaşması’yla Avrupa Birliği’nin (*European Union*) kurulması nedeniyle o tarihten sonraki dönemden söz edilirken “Topluluk” yerine “Birlik” kelimesi kullanılmıştır.

² İbrahim Ö. Kaboğlu, **Özgürlükler Hukuku 1: İnsan Hakları Genel Kuramına Giriş**, Ankara:

onurunun gereği olarak sahip oldukları vazgeçilemez ve devredilemez hakların tümü”dür.³ Bu haklar, insanın doğuştan getirdiği ve insan olma vasfını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmesi için üstün öneme sahip birtakım sosyal özellik ve değerleri koruma işlevini görür.⁴

İnsan haklarının temelinde doğal hukuk öğretisinin bulunduğu savunulur. Doğal hukukta akıl yoluyla bilinebilecek evrensel nitelikte bazı ilkelerin var olduğu tezi, John Locke’un öncülüğünde geliştirilen doğal haklar anlayışı ile siyasal otorite önünde ileri sürülebilecek tartışılmaz iddialar haline dönüşmüştür.⁵ Bu teorik yaklaşımın hukuka yansıdığı ilk örnek, Amerikan bağımsızlık mücadelesi sırasında ilan edilen Virginia Haklar Bildirisi⁶ (1776) ve Bağımsızlık Bildirisi⁷ (1776) olmuştur. Seçimlerin serbestliği, basın özgürlüğü, din ve vicdan hürriyeti bu belgelerde yer verilen güvenceler arasındadır. Söz konusu Amerikan belgeleri, 1789’daki Fransız İhtilali’nin ardından ilan edilen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’ne⁸ de esin kaynağı olmuştur. İnsan hakları konusunda akla ilk gelen belge konumunu kazanan bu bildiride özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya direnme gibi doğal haklar koruma altına alınmıştır.⁹

1791 değişiklikleri ile Amerikan Anayasası’na eklenen Haklar Bildirisi’nden¹⁰ başlamak üzere, devletler temel hak ve özgürlükleri kendi anayasalarına dahil etmeye başlamış ve böylece ulusal hukuk düzeyinde bir koruma standardı sağlamışlardır. Diğer bir ifadeyle insan hakları önce iç hukukun konusu olmuştur. II. Dünya Savaşı’nda yaşanan büyük yıkım ve ortaya çıkan sayısız hak ihlali, devletler açısından yeni bir uyanışa vesile olmuş ve Birleşmiş Milletler’in (BM) kuruluşundan itibaren insan hakları meselesi artık uluslararası düzlemde

İmge Kitabevi, 7. Baskı, Ekim 2013, s. 13.

³ Durmuş Tezcan, Mustafa Ruhan Erdem, Oğuz Sancakdar, Rifat Murat Önok, **İnsan Hakları El Kitabı**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6. Baskı, 2016, s. 29.

⁴ Michael Freedon, **Rights**, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1991, s. 7.

⁵ Mustafa Erdoğan, **İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku**, Ankara: Orion Kitabevi, 3. Baskı, Kasım 2012, s. 38-40.

⁶ The Virginia Declaration of Rights, <https://www.archives.gov/founding-docs/virginia-declaration-of-rights>, (01.06.2018).

⁷ Declaration of Independence, <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>, (01.06.2018).

⁸ Declaration of the Rights of Man, http://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp, (01.06.2018).

⁹ Ayrıntılar için bkz. Cemal Bali Akal, Ozan Erözden, Olgun Akbulut Emre Zeybekoğlu, **İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi**, İstanbul: Toplumsal Katılım ve Gelişim Vakfı, Nisan 2003, s. 39-51.

¹⁰ The Bill of Rights, <https://www.archives.gov/founding-docs/bill-of-rights-transcript>, (11.06.2018).

tartışılmaya başlanmıştır. Bu noktada BM Genel Kurulu tarafından 10 Aralık 1948’de kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi¹¹ modern insan hakları doktrininin uygulamaya dair başlıca kaynağını teşkil etmektedir.¹²

İnsan hakları meselesinin uluslararasılaşması onu devletlerarası birlik hareketlerinde giderek daha fazla dikkate alınır hale getirmiştir. Avrupa bütünleşmesinde insan haklarının gelişim süreci de bu tespiti doğrular niteliktedir. Ancak AB sisteminde temel hak ve özgürlüklerin günümüzde eriştiği görece yüksek konumu, norm koyucuların, politikaya yön verenlerin ya da yargı mercilerinin insan hakları ideali etrafında fikir ve eylem birliği yapmak suretiyle inşa ettiklerini söylemek güçtür. Aksine bu süreç paydaş çeşitliliği ölçüsünde çıkar çatışmasına şahit olunan, güç mücadelelerinin insan haklarına pozitif ivme kazandırma yönünde evrilmesi sayesinde bugünkü seviyenin elde edildiği bir seyri ihtiva eder. Dolayısıyla, günümüzde Şart’ın sağladığı güvencelerin pozitif hukuka uygulanması kadar, Şart’ı ortaya çıkaran devinimi ve onun AB anayasal yapısına dahil oluşunu irdelemek ayrı bir önem arz etmektedir. Bu sayede yirminci yüzyılın ikinci yarısından günümüze iktisadi saiklerin başat rol oynadığı bir iş birliği hareketinde insan hakları konusunda sağlanan uluslararası mutabakatın hangi zorlu yollardan geçerek tesis edildiği ortaya koyularak, temel hak ve özgürlüklerin bundan sonraki gelişim süreci açısından atılacak adımlara ışık tutulması mümkün olabilecektir.

Avrupa bütünleşmesi esnasında tecrübe edilen ve Temel Haklar Şartı’nı doğuran insan hakları alanındaki mutabakat süreci bu çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Temel hakların AB anayasal düzeninde adım adım edindiği yerin incelenmesiyle bu konuda doktrinde var olan çalışmalara mütevazı bir katkı yapılması amaçlanmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde Avrupa bütünleşmesi için tarihsel bağlamı ortaya koymak adına öncelikle II. Dünya Savaşı sonrası dönemde gerçekleşen devletlerarası yakınlaşma süreci incelenmiş, ardından Avrupa Toplulukları’nın ortaya çıkışı ele alınmıştır. BM’nin kuruluş dönemi ile sonrasındaki yaklaşık yirmi yıllık periyodun,

¹¹ Universal Declaration of Human Rights, Türkçe çevirisi için bkz.

http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/trk.pdf, (01.06.2018).

¹² Ahmet Mumcu, Elif Küzeci, **İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri**, Ankara: Turhan Kitabevi, 7. Baskı, 2015, s. 108-109.

aynı zamanda Avrupa kıtasında birlik arayışlarının somut neticelere büründüğü hareketli bir zaman dilimi olduğu bilinmektedir. Federal Avrupa Devleti fikrinin gerçekleşmesi adına her fırsatın değerlendirilmeye çalışıldığı bu dönemde ilk kazanım Avrupa Konseyi'nin (*Council of Europe*) kurulması olmuştur. İnsan haklarının korunması ve geliştirilmesi hedefiyle yola çıkan Avrupa Konseyi üyesi devletler, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ni¹³ (İHAS) 4 Kasım 1950'de kabul ederek günümüzde 47 devlet için cari olan temel hak ve özgürlükler korumasını tesis etmiştir.

Öte yandan, savaş sebebiyle ekonomileri zayıflayan Avrupa devletlerinin, aynı dönemde özellikle Fransa ve Almanya öncülüğünde başlattığı iktisadi iş birliği hamlesi Avrupa Toplulukları'nın kurulması ile sonuçlanmıştır. Ekonomik hedeflerin yanında federalizmden hareketle ilişkileri siyasi bütünleşmeye götürmek isteyen aktörlere karşılık, ulus devlet egemenliğinden taviz vermek istemeyenler başlangıçtan günümüze Avrupa bütünleşmesinin şekillendirilmesinde etkin rol oynamışlardır.

Bütünleşme sürecinde ilk olarak siyasi birlik çabaları sırasında temel hak ve özgürlükler gündeme gelmiştir. Avrupa Savunma Topluluğu (ASAT) ve Avrupa Siyasi Topluluğu'nu (AST) kuran taslak antlaşmalarda temel hakları koruyan düzenlemelere de yer verilmiştir. Öyle ki, AST Antlaşması'nda İHAS hükümlerinin Topluluk hukukuna entegre edilmesi öngörülerek, ekonomik saiklerle bir araya gelen devletler arasında üst seviye insan hakları koruması tesis edilmek istenmiştir. Fakat o dönemde siyasi birlik hedefi ulus devlet egemenliği düşüncesine galip gelememiş ve bütünleşme en başta sınırlı bir (ekonomik) çerçevede hayata geçirilebilmiştir.

Topluluklar kurulduktan sonra uzun süre temel hak ve özgürlükler konusundaki taleplere sessiz kalınmıştır. Bu noktada Avrupa Toplulukları Adalet Divanı (ATAD) kurucu antlaşmalarda kendisine temel haklar konusunda yargılama yapma yetkisi verilmediğini savunarak her defasında başvuruları reddetmiştir. Divan'ın bu yöndeki talepleri dikkate almaya başlaması ancak doğrudan etki ve üstünlük doktrinlerinin geliştirilmesinden sonra mümkün olmuştur.

¹³ Resmi adı *İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesi* olan belge bu çalışmada Sözleşme veya İHAS olarak anılacaktır. Sözleşme'nin Türkçe çevirisi için bkz. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf , (01.06.2018).

Tezde ele alınan ikinci aşama, *Van Gend en Loos*¹⁴ (1963) ve *Costa v ENEL*¹⁵ (1964) kararları ile kabul edilen Topluluk hukukunun doğrudan etkisi ve üstünlüğü ilkelerinin korunabilmesi için Divan'ın tutum değişikliğine giderek temel hak korumasını içtihat yoluyla sisteme dahil etmesidir. Divan'ın geliştirdiği üstünlük doktrini, bazı üye devletlerde temel hak ve özgürlüklere dair anayasal güvencelerin kendisiyle çatışan Topluluk düzenlemelerine baskın geleceğini öne süren büyük bir dirençle karşılaşmıştır. Bu noktada Alman ve İtalyan Anayasa Mahkemeleri'nin kararları çerçevesinde üstünlük ilkesi - temel haklara ilişkin anayasal güvenceler çatışması incelenmiş, bu mahkemelerin insan haklarından hareketle Birliği dizginleme ve ulusal egemenliği (ulusal hukuk düzenindeki kendi üstün konumları da dahil olmak üzere) muhafaza etme gayretleri ortaya konulmuştur.

Divan'ın yargısal aktivizm yoluyla öncülük ettiği Topluluk temel haklar hukuku, seksenli yılların ortalarından itibaren kurucu antlaşmalarda yapılan değişikliklere yansıtılmak suretiyle Topluluğun anayasal yapısında kendisine yer bulmaya başlamıştır. Avrupa Tek Senedi'nden Amsterdam Antlaşması'na kadar yapılan bir dizi değişikliğe rağmen temel haklar bakımından istenilen mesafe kaydedilememiştir. Bu dönemde Avrupa Parlamentosu'nun (AP) temel hak korumasını da üst seviyede içerecek anayasa oluşturma teklifleri Topluluğun diğer kurumlarından gerekli desteği göremediği için sonuçsuz kalmıştır.

2000 yılında Nice Antlaşması'nın müzakere edildiği sıralarda Avrupa bütünleşmesinin insan hakları adına en büyük ilerleme hamlesi olarak düşünülen Temel Haklar Şartı, beklentilerin aksine bir siyasi bildiri olarak ilan edilmiştir. Bağlayıcı olarak kabul edilmesi hususundaki politik isteksizlik yanında vatandaşları Birlik fikrine yeniden ısındırmaya dönük bir hamle olduğu iddiaları bir tarafa bırakılırsa, o dönem itibarıyla Şart, Topluluk hukukunda ilk devirden bu yana sorun olarak görülen temel haklar kataloğu eksikliğini giderme yolunda kritik bir aşamayı temsil eder.

Bu çalışmada, Şart'ın ilanını ortaya çıkaran siyasi irade sorgulanmakla birlikte hazırlık sürecinin pozitif etkisi görmezden gelinmemiştir. Konvansiyon metodu olarak anılan yöntemle, demokratik katılımcılık esasına dayanılarak

¹⁴ Case 26/62 *Van Gend en Loos v Netherlands Inland Revenue Administration*, EU:C:1963:1

yürütülen taslak hazırlama süreci, toplumsal sözleşmenin bir diğer yansıması olarak değerlendirilebilecek böylesi insan hakları belgelerinin oluşturulmasında örnek teşkil edecek niteliktedir. Bu yöntem daha sonra taslak Avrupa Anayasası'nın yazımında da kullanılmıştır. Şart'ın ikinci bölüm olarak dahil edildiği Avrupa Anayasası'nı Kuran Antlaşma, devlet yapısını çağrıştıran unsurlarının etkisiyle referandumlarda gerekli desteği alamamış ve rafa kaldırılmıştır. Bütünleşmenin ilk devrinden itibaren bir Avrupa Anayasası oluşturma düşüncesi hep var olmuş, bu amaç uğrunda birçok taslak metin hazırlanmışsa da başarıya ulaşamamıştır. Temel hakların Topluluk hukukundaki serüveni ele alınırken anayasa oluşturma çabalarının özellikle 2004 Anayasa Konvansiyonu çerçevesinde incelenmesi konunun izahı açısından bu çalışmada gerekli görülen başlıklar arasındadır.

Avrupa Birliği hukukunda temel hak koruması 1 Aralık 2009'da yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması ile yeni bir safhaya ulaşmıştır. Üye devletlerin Lizbon'da vardığı mutabakat neticesinde Şart hükümlerine Antlaşmalarla eşit statü verilerek bağlayıcılık kazandırılmış, öte yandan Birliğin İHAS'a katılım konusundaki kararlılığı kurucu antlaşmalara dercedilmiştir. Çalışmamızda Temel Haklar Şartı'nın içeriğini, kronolojik olarak ilan edildiği dönemi anlatırken değil de Lizbon Antlaşması ile bağlayıcılık kazanması sonrasında irdelemeyi uygun gördük. Şart metninde 2004 Anayasa çalışmaları esnasında yapılan değişiklik ve buna ilaveten Lizbon Antlaşması'nın hemen öncesinde ikinci kez Birliğin siyasi kurumlarınca resmen kabul edilişi göz önüne alındığında kanaatimizce Şart'ın son halini Lizbon'un ardından incelemek daha uygun düşecektir.

Şart'ın içeriğine ilişkin tespitlerin ardından İHAS'ın Topluluk/Birlik hukukuyla ilişkisi en başından günümüze kadar gelen diyalog süreci dahilinde ele alınmıştır. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin (İHAM) Birlik hukuku ile ilgili zamanla değişen tutumu, temel haklar söz konusu olduğunda İHAS sistemiyle Birlik hukuku arasındaki uyum ve çatışma ihtimalleri ile Birliğin İHAS'a katılımı sorunu çalışmamızın odaklandığı son husustur. Tez, Şart'ın uygulanmasına dair meselelerin kapsama dahil edilmediği göz önünde tutularak okunmalıdır.

¹⁵ Case 6/64 *Flaminio Costa v E.N.E.L.*, EU:C:1964:66

I. TEMEL HAKLAR ŞARTI'NA GİDEN SÜREÇTE AVRUPA BİRLİĞİ'NDE TEMEL HAKLARIN KORUNMASI

A. Kurucu Antlaşmalar Döneminde Temel Haklar

I. ve II. Dünya savaşlarının insanlığa yaşattığı acı tecrübeler uluslararası planda bir reaksiyon hareketini doğurmuştur.¹⁶ Özellikle II. Dünya Savaşı'nın oluşturduğu yıkım, devletleri sürdürülebilir barışın sağlanması için uluslararası organizasyonlar altında iş birliği yapmaya yöneltmiştir. Savaşın sona ermesinin hemen ardından kurulan Birleşmiş Milletler (1945) ve onu takip eden Avrupa Konseyi (1949) yeni bir dünya savaşının çıkmasını engelleyecek siyasi düzen arayışlarının ürünleridir. Avrupa Birliği'nin temelini oluşturan Topluluklar da bu reaksiyonun bir parçası olarak ortaya çıkmıştır.¹⁷

1. II. Dünya Savaşı Sonrası İş Birliği Arayışları

Avrupa ülkelerinin birliği düşüncesi, Avrupa Birliği'nin ortaya çıkmasından çok eskilere dayanmakla birlikte, bu yönde günümüz siyasi düzenini temelden etkileyen somut adımlar II. Dünya Savaşı'nın ardından atılmıştır. Avrupa devletleri arasındaki gerilimin en büyük etmenlerinden biri olan iktisadi rekabetin yerini siyasi ve ekonomik iş birliğinin alması, bitmek bilmeyen çatışmaları ortadan kaldırmak adına ilk yapılması gerekenler arasında görülmektedir.¹⁸ Fakat bu iş birliği hareketinin genel olarak hangi siyasi düzlemde gerçekleşeceği ve nihai hedefin ne olduğu en başından beri tartışma konusu olmuştur. Avrupa bütünleşmesi/entegrasyonu olarak bilinen ve günümüzde Avrupa Birliği çatısı altında

¹⁶ Elspeth Berry, Matthew J. Homewood, and Barbara Bogusz, **Complete EU Law: Text, Cases, and Materials**, Oxford: Oxford University Press, 2017, s. 383.; Nigel G. Foster, **Foster on EU Law**, Oxford: Oxford University Press, 2017, s. 4.; Eleanor Spaventa, "Fundamental rights in the European Union", s. 228, içinde: Catherine Barnard, Steve Peers (Eds.), **European Union Law**, Oxford: Oxford University Press, 2017.

¹⁷ Berry et al., **op. cit.**, s. 383.

devam etmekte olan bu süreç üzerine pek çok teori ortaya konulmuşsa da kurucu antlaşmalar döneminde öne çıkan iki görüş federalizm ve işlevselciliktir.¹⁹

Federalistler savaş sonrası yeniden yapılanmanın baş aktörleri olarak seçkinlerin devletler sistemini belirleyeceğini ve bunun yeni çatışma ihtimallerini doğuracağını savunmaktaydı. Onlara göre çözüm bu yeniden yapılanma sürecinden bir “Avrupa Federasyonu” çıkarmaktır.²⁰ 1946’da İngiliz devlet adamı Winston Churchill, Zürih Üniversitesi’nde yaptığı ünlü konuşmada istekli ve imkanı olan Avrupalı ülkeleri bir “Avrupa Birleşik Devletleri” kurmaya çağırarak, bu yolda Fransa ve Almanya’nın diğerlerine önderlik etmesinin gerekliliğini vurgulamıştır.²¹

Churchill’in çağrısından iki yıl sonra federalistler Avrupa bütünleşmesi yolundaki en önemli organizasyonları olan Avrupa Kongresi’ni Lahey’de gerçekleştirdi. Kongrede Avrupa devletlerinin yerini alacak bir federasyonun kurulması için çaba gösterenlere karşılık, bir danışma meclisi ile bakanlar konseyi kurulmasını öneren hükümetlerarası iş birliği yanlıları da bulunmaktaydı.²² Bütünleşme taraftarı çevrelerde esasen üretimin istikrarı temin edeceği ve fakat “silahlanmak için üretmek” düşüncesinin ise hassas dengeler üzerinde kurulan barışı yok edeceği fikri hakimdi.²³

¹⁸ Foster, *op. cit.*, s. 5.

¹⁹ Avrupa bütünleşmesini açıklamak üzere bir çok teori ortaya atılmıştır. Bu teorilerin kapsamlı olarak ele alındığı bazı eserler için bkz. Antje Wiener, Thomas Diez (Eds.), **European Integration Theory**, 2nd ed., Oxford: Oxford University Press, 2009; John McCormick, **Avrupa Birliği Siyaseti**, Çev: Doğançan Özsel, Adres Yayınları, 2015. Burada 1950-1957 arası üç kurucu antlaşma odak noktası olarak ele alındığı için o dönemde en çok etkili olan federalizm ve işlevselcilik teorileri üzerinde durulacaktır.

²⁰ McCormick, **Avrupa Birliği Siyaseti**, s. 17.

²¹ Winston Churchill, *Zürih Üniversitesi Konuşması, 1946*, <https://rm.coe.int/16806981f3>, (01.06.2018). Ayrıca bkz. Winston Churchill: *calling for a United States of Europe*, https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/winston_churchill_en.pdf, (01.06.2018). Churchill, her ne kadar “Birleşik Avrupa” ile ilişkileri sıkı tutma taraftarı oluyorsa da II. Dünya Savaşı’ndan güçlenerek çıkan Birleşik Krallık’ı bu bütünleşmenin dışında tahayyül etmekteydi. Bunun altında yatan neden İngiliz Milletler Topluluğu ve Amerika Birleşik Devletleri bağlamında gözetilen çıkarlardı. William Nicoll, Trevor Salmon, **Understanding the New European Community**, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 1994, s. 11.

²² Desmon Dinan (Ed.), **Encyclopedia of the European Union**, London: MacMillan, 1998, s. 101. McCormick, **Avrupa Birliği Siyaseti**, s. 81.

²³ Clarence C. Walton, “The Hague “Congress of Europe”: A Case Study of Public Opinion”, **WPQ**, Vol. 12, No. 3, 1959, s. 739.

Katılımcıları arasında Konrad Adenauer²⁴ ve Altiero Spinelli²⁵ gibi Avrupalı liderlerin de olduğu bu kongrede ayrıca kendi kurumları olan bir Avrupa Birliği veya Avrupa Federasyonu'nun tesisi,²⁶ ortak pazar, parasal birlik ve uygulaması bir Avrupa mahkemesinin yargı yetkisine tabi kılınacak bir insan hakları sözleşmesinin ihdası yönünde önemli çağrılar yapılmıştır.²⁷ Kongrenin ilk somut çıktıları Avrupa Hareketi'nin kurulması ve bir Avrupa Asamblesi'nin konuşulmaya başlanmış olmasıdır.

Avrupa Kongresi'yle başlayan tartışma süreci 1949'da varılan uzlaşmanın ardından insan haklarını korumak, demokrasiyi güçlendirmek ve Avrupa devletleri arasındaki siyasi ve kültürel ilişkileri canlandırmak üzere Avrupa Konseyi'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.²⁸ Avrupa Konseyi, Nazilerin 1933-1945 arası dönemde işlediği insanlığa karşı suçlar, soykırım ve diğer hak ihlalleri düşünülerek, bunların yeniden ortaya çıkmasının önüne geçmek üzere üye devletlerde insan haklarının korunması ve geliştirilmesi hedefine odaklanmıştır.²⁹ Ekonomik meseleler Avrupa Konseyi'nin ilgi alanına dahil değildir.³⁰ 4 Kasım 1950'de Roma'da imzaya açılan ve 1953'te yürürlüğe giren İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesi³¹ kuruluşundan günümüze Avrupa Konseyi'nin en büyük başarısı olarak görülmektedir.

Avrupa bütünleşmesi çerçevesinde federalistlerin bir devlet çatısı altında birleşmeyi önceleyen anlayışlarına karşılık işlevselciler kurulacak iş birliği için genel bir siyasi otoritenin zorunlu olmadığını savunmuşlardır. Bununla birlikte, işlevselcilere göre eğer dünya düzeni çatışma kaynağı olan hususlar üzerine kurulursa barışın korunması mümkün olmayacaktır. Bu yüzden belirli aktiviteler ve

²⁴ Federal Almanya Devleti'nin seçilen ilk şansölyesi olan Adenauer, aynı zamanda dışişleri bakanlığı görevini de yürütmüştür. Bkz. Martin Dedman, **The Origins and Development of the European Union, 1945-2008: A History of European Integration**, London: Routledge, 2010, s. 38.

²⁵ İtalyan Komünist Partisi üyesiyken II. Dünya Savaşı sonrasında İtalya'da federalist harekete öncülük eden Spinelli, bir dönem Avrupa Komisyonu üyeliğinden sonra 1979'da Avrupa Parlamentosu'na seçilmiştir. Bkz. Işıl Özkan, **Avrupa Birliği Kamu Hukuku**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, Mayıs 2017, s. 49.

²⁶ Gaius Ezejiolor, **Protection of Human Rights Under the Law**, London: Butterworths, 1964, s. 99.

²⁷ Ante Wiener, **op. cit.**, s. 31.; Dedman, **op. cit.**, s. 23.

²⁸ Shirley Williams, "Human Rights in Europe", s. 82. içinde: Samantha Power, Graham Allison (Eds.), **Realizing Human Rights**, New York: St.Martin's Press, 2000, s. 82.; McCormick, **Avrupa Birliği Siyaseti**, s. 81.

²⁹ Bkz. Avrupa Konseyi Statüsü, Madde 1, http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktarafilisoz/ak/turkce/001_tur.pdf, (01.06.2018).

³⁰ Dedman, **op. cit.**, s. 25-26.

çıkarlar üzerindeki rekabetin yerini birlikte çalışma anlayışı almalıdır. Bu noktada işlevselcilerin öncelediği ilk alan ekonomidir: Eğer barışın sürdürülebilir olması isteniyorsa öncelikle ekonomi alanında (yıkıcı) rekabet dönüşüme uğramalıdır. II. Dünya Savaşı sonrasındaki koşullar altında kurulacak siyasi birliğin tek başına rakip devletler arasındaki mali ihtilafları engelleyemeyeceğini düşünen işlevselcilere göre, ilk planda sağlanacak ekonomik birleşme gelecekteki siyasi bütünleşmenin temelini oluşturabilecekti.³²

Federalistlerin gerçekleştirilmesi pratik olmayan hedeflerindense, "ortak iyi" üzerinde birlikte çalışmak için harekete geçmek ve bunu zamanla geliştirmek o dönemin şartlarıyla daha uyumlu bir plandı.³³ Avrupa bütünleşmesinde kilit roller üstlenmiş olan Fransız bürokrat Jean Monnet de Avrupa Federasyonu'nun tek hamlede gerçekleşecek "büyük bir politik mutasyon" sonucunda değil, ancak aşamalı bir dönüşüm süreciyle varılabilecek bir sonuç olduğu fikrindeydi.³⁴ Özellikle Batı Almanya ile Fransa arasında başlatılacak ve diğer Avrupa devletlerinin katılımına açık bir birlik hareketi federasyona giden yolun başlangıcı olacaktı. Bunun için ilk planda ekonomik gelişmeyi sağlayacak ortak zemine ihtiyaç vardı. Monnet, öncelikle savaşı mümkün kılan silahların yapımı için en çok ihtiyaç duyulan kaynaklardan kömür ve çeliğin üretim endüstrisini kontrol altına almak üzere bir ulusüstü yapının kurulmasını, sonrasında da diğer alanlara yayılacak bir iş birliğini öngörmekteydi.³⁵

³¹ Bundan sonra İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi, İHAS veya Sözleşme olarak anılacaktır.

³² David Mitrany, **A Working Peace System: An Argument for the Functional Development of International Organization**, London: The Royal Institute of International Affairs, 1943, s. 54.

³³ **Ibid.**, s. 56.

³⁴ Jean Monnet, **Memoirs**, Çev: Richard Mayne, New York: Doubleday & Company, 1978, s. 367.

³⁵ **Ibid.**, s. 295-296.; Foster, **op. cit.**, s. 7. Gelecekte bir federasyonun kurulması hedefiyle sektörel bazda ilerleyecek kademeli bütünleşme anlayışı "Monnet metodu" olarak adlandırılmıştır. Kavramsallaştırmada işlevselci ve fakat aynı zamanda federal devlet yanlısı olan bu karma yöntemi nedeniyle Monnet, kimilerince federalist, kimilerine göre ise işlevselci olarak görülmüştür. Fakat bu noktada en isabetli görüş -karma yöntemin niteliğini vurgulayacak şekilde- Monnet'nin federalist-işlevselci olduğudur. Karş. Dimitris N. Chrysoschoou, **Democracy in the European Union**, London: I.B. Tauris, 2000, s. 148.; Katja Seidel, **The Process of Politics in Europe: The Rise of European Elites and Supranational Institutions**, London: I.B. Tauris, 2010, s. 23.; McCormick, **Avrupa Birliği Siyaseti**, s. 18.; Alan W. Ertl, **Toward an Understanding of Europe: A Political Economic Précis of Continental Integration**, Boca Raton: Universal Publishers, 2008, s. 75-76.

2. Bütünleşmenin İlk Aşaması: Kurucu Antlaşmalarda Temel Haklar Kataloğu Eksikliği

Birleşmiş Milletler'in ve Avrupa Konseyi'nin kurulmasıyla filizlenen devletler arası birlikte çalışma kültürü, Avrupa devletlerinin birbirleriyle daha ileri düzeyde ilişkiler geliştirmesini kolaylaştırmıştır. Bu görece olumlu atmosferde Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman ve Jean Monnet, Avrupa Konseyi'nin geniş kapsamlı hedefleri bir yana, yerelde pratik adımlar atılması gerektiğinde hemfikir idi. Bu noktada öncelikli mesele Alman-Fransız ilişkilerinin normalleştirilmesiydi.³⁶

Schuman ve Monnet 1950'de bu hedefin gerçekleştirilmesi için Avrupa Topluluğu'nun kurulması yönünde ilk somut adım olarak da kabul edilen bir plan açıklamıştır. Schuman Planı olarak bilinen teklif Alman ve Fransız kömür-çelik endüstrilerinin birbirine bağlanmasını ve yönetimlerinin yeni kurulacak ulusüstü otoriteye bırakılmasını içermektedir. Bu, iki devletin ekonomik kalkınmasını hedefleyen bir adım olmaktan öte, söz konusu endüstriler üzerinde kontrol mekanizması kurarak savaş riskini en aza indirecek güçlü bir tedbirdir.³⁷ Schuman Planı Batı Almanya'nın yanı sıra Belçika, Hollanda, Lüksemburg ve İtalya tarafından da kabul gördü. Böylece 1951'de Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu (AKÇT) Kuran Antlaşma (diğer adıyla Paris Antlaşması) imzalanarak 1 Ocak 1952'de yürürlüğe girdi.

Paris Antlaşması ağırlıklı olarak teknik detaylardan müteşekkildi. Kömür ve çelik endüstrilerini denetim altına almak için gereken yapıyı kuran ve işleyişini düzenleyen hükümler içermektedir. Antlaşma'da temel haklara ilişkin bir güvenceye yer verilmemiştir. Bu durum Antlaşma'nın sadece ekonomik hedefleri olan bir belge olarak yapılandırılmasının sonucuydu.

Schuman Planı'nın tartışıldığı dönemde Monnet tarafından hazırlanan bir teklif daha vardı. Pleven Planı (1952) olarak bilinen bu teklif Avrupa Savunma Topluluğu'nun (ASAT) kurulmasını öngörmektedir.³⁸ O dönemde Amerika Birleşik

³⁶ McCormick, **Understanding the European Union: A Concise Introduction**, London: Macmillan Education, Palgrave, 7th ed., 2017, s. 53.

³⁷ Foster, **op. cit.**, s. 6-7.

³⁸ Bkz. Renata Dwan, "Jean Monnet and the European Defence Community, 1950-54", **Cold War History**, Vol. 1, No. 1, 2010, s. 5.

Devletleri Kore Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Batı Almanya'nın yeniden silahlandırılmasını gündemine almıştı. Bu manevra Avrupa'da Alman militarizminin yeniden dirilmesine ilişkin kaygıları artırdı. Böylesi bir sorun ihtimalini ortadan kaldıracak en iyi önlem Alman ve Fransız ordularının entegrasyonuna dayanan bir Avrupa Ordusu kurmaktır. Böylece Alman askerleri tehlike arz edebilecek bir bağımsız Alman ordusunun değil ulusüstü yapının komutası altına alınacaktı.³⁹ Bu yapıya gönüllü olan diğer Avrupa ülkeleri de katılabilecekti.⁴⁰

İlginçtir ki, kurucu antlaşmalar döneminde temel haklara ilişkin ilk ifade ASAT'ı kurmak üzere hazırlanan taslak antlaşmada yer almıştır.⁴¹ Antlaşmanın 3. maddesinde “kamusal özgürlüklere ve bireylerin temel haklarına saygı” ilkesi Topluluğun temel prensipleri arasında sayılmıştı. Böylece Topluluk kendisine yüklenen misyonun gerçekleştirilmesi için zorunlu olanın haricinde bireylerin temel haklarına ve kamusal özgürlüklerine müdahale edemeyecekti.

ASAT'ın kuruluş sürecinde bununla bağlantılı olarak Avrupa Siyasi Topluluğu'nun (AST) da kurulması gerektiği dile getirilmişti. Zira, eğer bir Avrupa Ordusu kurulacaksa bu ordunun faaliyetlerini yönlendirecek politikaların nasıl belirleneceği meselesi özellikle Fransa için hayati önemi haizdi. ASAT'ı ileride Almanya'nın domine etmesine dair endişeler neticesinde Fransız Meclisi Şubat 1952'de antlaşmaya vereceği onayı demokratik bir siyasi otoritenin (AST'nin) kurulması şartına bağlamıştır.⁴² Bu yolla Fransa, üzerinde siyasi kontrol tesis edilmemiş bir Avrupa Ordusu fikrine karşı olduğunu ortaya koymuştur.

Avrupa Siyasi Topluluğu'nu kurmak üzere başlatılan ilk girişim Avrupa Hareketi içerisinde toplanan ve Paul-Henri Spaak'ın⁴³ başkanlık ettiği Avrupa

³⁹ Herman Lelieveldt, Sebastiaan Princen, **The Politics of the European Union**, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s. 9.

⁴⁰ Sergio Pistone, **The Union of European Federalists**, Milano: Giuffrè, 2008, s. 59.

⁴¹ Avrupa Savunma Topluluğu Antlaşması Fransızca olarak kaleme alınmıştır. Gayriresmî İngilizce tercümesi için bkz. The European Defence Community Treaty, <http://aei.pitt.edu/5201/1/5201.pdf>, (06.06.2018).

⁴² Basil Karp, “The Draft Constitution for European Political Community”, **International Organization**, Vol. 8, No. 2, 1954, s. 182-183.; Richard T. Griffiths, “Europe's First Constitution: The European Political Community, 1952-1954”, s. 23, içinde: Stephen Martin (Ed.), **The Construction of Europe: Essays in Honour of Emile Noel**, Dordrecht: Springer, 1994.

⁴³ Eski Belçika Başbakanlarından olan Paul-Henri Spaak, birleşik Avrupa ideali yolunda kilit roller üstlenmiş bir devlet adamıdır. Benelüks ülkelerinin birleşmesi, AKÇT ve AST'nin kurulması yönündeki çabalarının yanı sıra, Roma Antlaşması'nın da mimarları arasındadır. Ayrıca, Birleşmiş Milletler'in ilk genel kuruluna başkanlık etmiş ve 1957-1961 arasında NATO Genel Sekreterliği

Anayasası Çalışma Grubu (*Comité d'études pour la Constitution européenne*) olmuştur. Çalışma grubunun faaliyete geçmesinden kısa bir süre sonra, AST'de insan haklarının yerinin ne olacağı sorusu gündeme gelmişti. Başka bir deyişle, AKÇT Antlaşması'nda ihmal edilen insan hakları meselesi siyasi bütünleşme söz konusu olduğunda yeniden masaya yatırılacaktı.⁴⁴

Altiero Spinelli, Topluluğun temel hak ve özgürlükleri dikkate alması gerektiğinden bahseden ilk kişi olurken, Alman parlamenter Max Becker bunun aksine, temel hak korumasının ulus devletlere bırakılmasını savunmaktaydı.⁴⁵ Müzakereler sırasında gündeme gelen konulardan bir diğeri temel hak korumasında İHAS'ın kaynak olarak alınmasıydı. AKÇT'nin bütün üyeleri o tarihte henüz İHAS'a taraf olmadığı halde, bu kaynaklık etme önerisine karşı kayda değer bir direnç gösteren olmadı.⁴⁶

Çalışma grubunda gerçekleşen tartışmalar sonucunda temel hakların korunmasının yeni kurulacak siyasi topluluğun temel amaçlarından biri olduğu ve üye olacak devletlerin İHAS'ta tanımlanan temel hak ve özgürlüklere saygı duymak zorunda olacağı açıklandı. Bu noktada ileri sürülen en dikkat çekici önerilerden birisi de, üye devletlerden birinde demokratik kurumların veya temel özgürlüklerin tehdit altında olması halinde, o devletteki anayasal otoriteler tarafından Topluluğun müdahale etmeye çağrılabilmesiydi. Ayrıca, Paris Antlaşması'yla kurulan Avrupa Adalet Divanı'nın hem Anayasa Mahkemesi hem de temyiz mahkemesi olarak görev yapacağı ifade edilmişti.⁴⁷ Her ne kadar kendisine insan haklarının korunması yolunda açık bir yargı yetkisi tanınmış değilse de Divan, öngörülen bu yeni konumu itibariyle gelecekte Topluluk işlemlerinden doğabilecek insan hakları bağlamındaki uyuşmazlıklar için de başvuru makamı olabilecekti.

yapmıştır. Bkz. Paul-Henri Spaak: a European visionary and talented persuader https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/paul-henri_spaak_en.pdf, (06.06.2018).

⁴⁴ Bkz. Jean Paul Jacqué, "The Accession of the European Union to the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms", *CML Rev.*, Vol. 48, No. 4, 2011, s. 995., dn. 2.

⁴⁵ Project de Statut de la Communauté Politique Européenne: Travaux Préparatoires, Brussels: European Movement, 1958, s. 18.'den aktaran Gráinne de Búrca, "The Evolution of EU Human Rights Law", s. 468, içinde: Paul Craig, Gráinne de Búrca (Eds.), *The Evolution of EU Law*, 2nd ed., Oxford: Oxford University Press, 2014.

⁴⁶ De Búrca, "The Evolution of EU Human Rights Law", *op. cit.*, s. 468.

Avrupa Anayasası Çalışma Grubu'ndan sonra kurulmakla birlikte, AST'nin kurucu antlaşmasını hazırlamakla görevli asıl yapı Ad Hoc Asamble'ydi.⁴⁸ 8-10 Eylül 1952 tarihlerindeki oturumları neticesinde AKÇT Bakanlar Konseyi, Avrupa Siyasi Otoritesi'ni kurmak üzere AKÇT Meclisi'ni yeni bir antlaşma ihdas etmeye çağırmıştı.⁴⁹ Bu çağrı sonrasında kurulan Ad Hoc Asamble'de birleşik Avrupa fikrine inanan ve bunu gerçekleştirmek üzere “azami ölçüde bağımsız bir siyasi otoritenin” kurulmasını isteyenler çoğunluğu oluşturmaktaydı. Dolayısıyla, bu üyeler Ad Hoc Asamble'nin çalışmalarını federalizm yönünde şekillendirme gayretinde oldular.⁵⁰

Ad Hoc Asamble bünyesinde gerçekleşen müzakereler sırasında Fransız üye Michel Debré, AKÇT'nin “uluslar birliği” temelinde kurulduğunu ve “ulus” kavramının en önde gelen siyasi realite olduğunu ifade ederek, bunun görmezden gelinmesinin Topluluğu ortadan kaldıracak bir yaklaşım olacağını savundu. Fakat bu görüş diğer üyelerin çoğu tarafından şiddetle reddedildi. Aksine, siyasi gerçekliğin hem ülkesel hem de Avrupa düzlemindeki kurumlar olmak üzere ikili zemin üzerine kurulu olduğu ve egemenliğin bu iki düzlem arasında paylaşılabileceği fikri öne çıktı.⁵¹

Ad Hoc Asamble'nin hazırladığı anayasa taslağı⁵² federal karakterin ön plana çıktığı bir metindi. Avrupa Siyasi Topluluğu, hem ASAT hem de AKÇT'yi kapsayacak bir çatı organizasyonu oluşturarak, kendi yasama organını bu iki yapıdaki kurumların yerine geçirecekti.⁵³ Taslakta Topluluk için iki kademeli parlamenter yönetim modeli öngörülmekteydi. Birinci kademe meclis, genel oy ilkesiyle doğrudan seçim yapılarak teşkil edilecek, ikinci kademe meclis (senato) ise ulusal parlamentolar tarafından atanacak üyelerden oluşacaktı. Bu yapıya ilaveten

⁴⁷ **Ibid.**, s. 469-470.

⁴⁸ Griffiths, **op. cit.**, s. 24.; Antonin Cohen, “Constitutionalism Without Constitution: Transnational Elites Between Political Mobilization and Legal Expertise in the Making of a Constitution for Europe (1940s–1960s)”, **Law & Social Inquiry**, Vol. 32, 2007, s. 121.

⁴⁹ Karp, **op. cit.**, s. 183.

⁵⁰ **Ibid.**, s. 185.

⁵¹ **Ibid.**

⁵² Bkz. Information and Official Documents of the Constitutional Committee of the Ad Hoc Assembly, Paris, 1953. http://aei.pitt.edu/991/1/political_union_draft_treaty_1.pdf, (06.06.2018).

⁵³ Dinan, **Europe Recast: A History of European Union**, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014, s. 68.

Toplulukta parlamentoya karşı sorumlu olacak icra konseyi ve bir de bakanlar konseyi görev yapacaktı.⁵⁴

Ad Hoc Asamble'nin anayasa taslağında üye devletlerdeki insan haklarının ve temel özgürlüklerin korunmasına katkı yapılması Topluluğun amaçları arasında sayılmıştır (Madde 2). Buna ilaveten, üye devletlere sadece İHAS'ta tanınan hak ve özgürlüklere saygı duyma zorunluluğu getirmekle yetinilmemiş, bunlar Topluluk Anayasası'nın ayrılmaz parçası olarak kabul edilmiştir (madde 3). Ayrıca, taslak metinde ancak İHAS'ta yer alan hak ve özgürlükleri garanti altına alan ülkelerin Siyasi Topluluğa katılabileceği öngörülmekteydi (madde 116). Taslaktaki en dikkat çekici hükümlerden birisi de Topluluğun işlemleri sebebiyle İHAS'ta güvence altına alınan hakları ihlal edilen gerçek ve tüzel kişilerin uyuşmazlığı doğrudan Adalet Divanı önüne getirebileceğini düzenleyen 45. maddeydi.

Çalışma Grubu'nun ortaya koyduğu taslak metin, Topluluğu üye devletlerdeki insan hakları uygulamasını gözlemleyen ve gerektiğinde müdahale eden bir bekçi köpeği (*watchdog*) olarak konumlandırmışken, Ad Hoc Asamble'nin taslağında Topluluk kendi fiilleri dolayısıyla temel hakları ihlal etme potansiyeline sahip ve bu yüzden denetlenmesi şart olan bir yapı olarak düşünülmüştü.⁵⁵

1953'te düzenlenen Hükümetlerarası Konferans'ta Fransız delegasyonu Avrupa Siyasi Topluluğu'nu kurmak üzere hazırlanan taslak anayasa metnine itiraz ederek, Topluluğun daha sınırlı bir "ulusüstü" yaklaşımla meydana getirilmesini talep etti.⁵⁶ AST'nin ekonomi alanında hükümler içermesine de itiraz eden Fransa, bunu ulusal egemenlikten daha fazla taviz verilmesi olarak görmekteydi.⁵⁷ Sonuç olarak AKÇT'nin beş üye ülkesi ASAT ve AST'yi kuran antlaşmalara onay verirken Fransız Meclisi'nin AST antlaşmasını reddetmesinin ardından askeri ve siyasi birlik fikri rafa kaldırıldı. Ortak Avrupa Ordusu ve siyasi birlik konuları bugün bile radikal fikirler olarak değerlendirilirken ileri sürüldükleri dönemin olgularıyla da uyuşmamaktaydı.⁵⁸

⁵⁴ Paul Craig, "Development of the EU", s. 14, içinde: Barnard, Peers, **op. cit.**

⁵⁵ De Búrca, "The Evolution of EU Human Rights Law", **op. cit.**, s. 472.

⁵⁶ **Ibid.**, s. 474.

⁵⁷ Griffiths, **op. cit.**, s. 34.

⁵⁸ Foster, **op. cit.**, s. 7-8.

Olumlu netice alınamayan bu iki teklif federalistlerin hüsranı olarak değerlendirildiği halde, bütünleşme çabaları bu durumdan beklendiği kadar zarar görmedi. Aksine, AKÇT üyesi altı devletin bu gelişme üzerine daha yakın ilişkiler geliştirme yönünde gayretlerini artırdığı söylenebilir. O dönemde AKÇT Yüksek Otoritesi Başkanı olan Monnet kişisel nüfuzunu de kullanarak, ekonomik iş birliği alanlarının genişletilmesi yönünde diyalogun sürmesi için çaba gösteriyordu.⁵⁹ Onun Avrupalı liderleri ikna etmesiyle 1 Haziran 1955'te gerçekleştirilen Messina Hükümetlerarası Konferansı sonrası yayınlanan Spaak Raporu, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nun (AAET) kurulması fikrini içermektedir.⁶⁰ Bu ise AKÇT üyelerinin bütünleşmeyi daha kısıtlı bir çerçevede ve pragmatik bir anlayışla devam ettirme niyetini ortaya koyuyordu.⁶¹

Öte yandan birbirine yakın tarihlerde cereyan eden Cezayir'in bağımsızlık savaşı, Macaristan'da çıkan isyanın Sovyetler Birliği tarafından bastırılması, Süveyş Kanalı'nın Fransa ve Birleşik Krallık tarafından işgali gibi olaylar AKÇT üyelerini ilişkileri güçlendirmeye iten dış faktörlerdi.⁶² Bu politik atmosferde görece hızla tamamlanan görüşmeler neticesinde 1957'de aynı altı devlet tarafından Roma Antlaşması imzalandı. Böylece Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu kuruldu.⁶³

AAET ve AET antlaşmalarının hazırlık aşamasında temel haklara hiç değinilmemesi yönünde açıktan alınmış bir karar bulunmamakla birlikte, yapılan tartışmalar esnasında Messina Hükümetlerarası Konferansı'nda verilen yetkinin çerçevesi dışına çıkılmamasına özen gösterilmiştir.⁶⁴ Bu ise üzerinde uzlaşılması zor olan temel haklar meselesinin gündem dışında tutulması için gerçekleştirilen bir siyasi manevraydı. Kısa vadede siyasi bütünleşme planlarından vazgeçilmesiyle birlikte insan haklarının Topluluk hukukuna dahil edilmesi gayretleri de ortadan kalkmış oldu.⁶⁵

⁵⁹ Nicoll, Salmon, **op. cit.**, s. 16.; Foster, **op. cit.**, s. 8.

⁶⁰ Bkz. Spaak Report, June 1956, <http://aei.pitt.edu/995/>, (06.06.2018).

⁶¹ De Búrca, "The Evolution of EU Human Rights Law", **op. cit.**, s. 474-475.

⁶² Foster, **op. cit.**, s. 8.

⁶³ Üç topluluğun her biri ayrı kurumsal yapılar altında yönetilirken tümü yeni kurulan Avrupa Adalet Divanı'nın denetimine tabiydi. Ayrık kurumlar 1965'te imzalanan Brüksel Antlaşması'yla (Merger Treaty) tek bir konsey ve komisyon altında birleştirildi.

⁶⁴ De Búrca, "The Evolution of EU Human Rights Law", **op. cit.**, s. 475.

Kurucu antlaşmalarda açıkça temel hakların korunmasını öngören bir genel hüküm bulunmamaktadır. Her ne kadar, milliyete dayalı ayrımcılık yasağı (m.7 AETA) ve aynı işi yapan kadın ve erkeğin eşit ücret alması prensibi (m.119 AETA) gibi hükümler temel haklar kapsamında düşünülebilirse de, Topluluk hukukunun anayasal metinlerinde bir haklar kataloğuna yer verilmemiştir.⁶⁶ Bu durumu, Avrupa Konseyi ile Avrupa Toplulukları'nın birbirini tamamlayıcı konumda olmasıyla açıklayanlar olmuştur. Zira, henüz Topluluklar ortaya çıkmadan önce, Avrupa Konseyi'ne üye ülkeler tarafından İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi imzalanmış ve imzacı devletler insan haklarını koruma yükümlüğü altına girmişti.⁶⁷ Toplulukları meydana getiren 6 üye devletin 5'i o tarihlerde zaten İHAS'a taraftı.

Fakat bu noktada ortaya çıkan problem, Sözleşme'ye taraf devletler insan haklarını ihlal ettiği takdirde İHAM önünde sorumlu olurken, Toplulukların kendi fiilleri dolayısıyla ortaya çıkması muhtemel insan hakları ihlalleri bakımından böyle bir durumun söz konusu olmamasıydı.⁶⁸ Ülkesel olarak İHAS'a taraf olmak Topluluk hukukunda insan haklarının hükme bağlanmayışına makul bir gerekçe olarak düşünülemeyeceğine göre, bu durumda kurucu devletler Topluluk eliyle “temel haklar korumasından arındırılmış bir alan” mı yaratmak istemiştir?⁶⁹ Aşağıda açıklanacağı üzere, bu soruya olumlu cevap vermek için yeterli neden olmadığı kanaatindeyiz.

AKÇT Antlaşması'nın imzalandığı sırada Topluluk kurumlarının ileride temel hakları çiğneyebileceğine dair öngöründe bulunulmasını ve bunu önlemek adına gerekli düzenlemelerin en baştan dahil edilmiş olmasını beklemenin gerçekçi olmadığı ileri sürülmüştür.⁷⁰ Teknik niteliği ve entegrasyon yolunda bir ilk oluşu dikkate alındığında AKÇT Antlaşmasının kurucu aktörler nezdinde yalnızca ekonomik hedeflere hizmet etmesi beklenen bir metin olduğu fikri kabul edilebilir. Fakat yukarıda ayrıntıları aktarılan ASAT ve AST Antlaşmalarının hazırlık süreçlerinde açıkça görüldüğü üzere kurucu aktörler arasında temel hak korumasının

⁶⁵ **Ibid.**

⁶⁶ Manfred A. Dausen, “The Protection of Fundamental Rights in the Community Legal Order”, **E.L. Rev.**, Vol. 10, 1985, s. 398-399.

⁶⁷ Berry et al., **op. cit.**, s. 386.

⁶⁸ **Ibid.**

⁶⁹ Bertil Emrah Oder, “Topluluk Hukukunda Temel Hak Koruması”, s. 741, içinde: Gülören Tekinalp, Ünal Tekinalp (Ed.), **Avrupa Birliği Hukuku**, 2. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayın, Mayıs 2000.

⁷⁰ Dausen, **op. cit.**, s. 399.

Topluluk hukukuna dahil edilmesi yönünde istekli olanlar ve söz konusu antlaşmaların bu korumayı sağlayacak şekilde düzenlenmesini sağlayanlar aslında çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu ise genel olarak kurucu devletlerin erken dönemden itibaren temel hakları ne derece önemsediklerinin göstergesidir. Dolayısıyla, temel hakların korunması Avrupa Topluluğu'nun başlangıçtaki amaçları arasında yer almıyordu demek, bu konuda ortaya konan çabaları yok sayan indirgemeci bir yaklaşıma işaret eder.⁷¹

Şurası açıktır ki, Avrupa bütünleşmesi siyasi birlik hedefleri de olan liderlerin hamleleriyle ortaya çıktıysa da, ilk dönemde üzerinde uzlaşılabilen meselelerin ekonomik ve teknik yönü daha baskındı.⁷² Bu durum Avrupalı devletlerin henüz tek bir çatıda birleşmek için hazır olmadığını kanıtlamıştır. Başarısız girişimler sebebiyle siyasi-askeri birlik hedeflerinin rafa kalkmasına rağmen, ekonomik birlikteliğin sağladığı avantajlar üye devletleri bütünleşmenin kapsamını bu doğrultuda genişletmeye yöneltmiştir. Bu bağlamda kısa zamanda gerçekleştirilmesi “ortak iyi” olarak görülen ekonomik bütünleşme uğruna insan haklarının sistemdeki yeri müzakere dışında bırakılmıştır.

B. Avrupa Adalet Divanı İçtihadının Temel Hakların Korunmasına Etkisi

Avrupa bütünleşmesinin kurucu antlaşmalarında temel hakların korunmasıyla ilgili bir genel hükmün veya haklar kataloğunun bulunmaması önemli bir eksiklik olarak kabul edilmektedir. Bütünleşmenin ilk aşamasında Toplulukların etkin olduğu alanlarda insan haklarını ihlal etmesi olası görülmemiştir.⁷³ Fakat temel hak ihlali olduğu iddia edilerek Avrupa Adalet Divanı'na götürülen davaların Topluluk hukukundan kaynaklanması bu ön kabulün doğru olmadığını gösterdi.⁷⁴

Pierre Pescatore⁷⁵ ise, her ne kadar Paris ve Roma Antlaşmaları temel hak ve özgürlüklerin korunmasına ilişkin somut hükümlerden yoksun görünse de mevcut Topluluk sisteminin kendi fiilleri üzerinde bir denetim mekanizması tesis etmek için

⁷¹ Karşı görüş için bkz. M. Zuleeg, “Fundamental Rights and the Law of the European Communities”, **CML Rev.**, Vol. 8, No. 4, 1971, s. 446–461.

⁷² Oder, “Topluluk Hukukunda Temel Hak Koruması”, **op. cit.**, s. 741.

⁷³ Lammy Betten, Nicholas Grief, **EU Law and Human Rights**, Harlow: Longman, 1998, s. 53.

⁷⁴ Berry et al., **op. cit.**, s. 388.

gerekli tüm imkanları içerdiğini savunmuştur. Diğer bir ifadeyle, temel hak ve özgürlükleri garanti altına alacak bir sistemin temelleri Topluluk hukukunun yapısında vardır.⁷⁶ Temel hakların ihlali durumunda yargı eliyle telafi imkanı sağlayan en az üç farklı yol mevcuttur. Bunlar:

1) Topluluk kurumlarının verdiği kararların ve ortaya koyduğu kuralların hukukilik denetimi (AETA, m.173)

2) Topluluk hukukunun yorumu veya Topluluk kurumları tarafından verilen kararların geçerliliği hakkında üye devlet mahkemelerince Avrupa Adalet Divanı'ndan ön karar talep edilmesi (AETA, m.177),

3) Topluluğun üçüncü kişilere karşı işlediği haksız fiillerden doğan davalardır (AETA, m.178, 215).⁷⁷

Ayrıca Topluluk sisteminde Adalet Divanı'nın sahip olduğu işlev geniş yorumlanmaya müsait kavramlarla ifade edilmiştir. Örneğin AET Antlaşması'nın 164. maddesiyle bu antlaşmanın yorumlanmasında ve uygulanmasında "hukukun gözetilmesi" görevi Adalet Divanı'na yüklenmiştir. Böylece hukuk devleti ilkesi Topluluk hukukuna dahil edilmiştir. Öte yandan, aynı antlaşmanın 173. maddesinde ATAD'a hukuka aykırı Topluluk fiillerinin iptaline veya yokluğuna karar verme yetkisi tanınmıştır. Burada dikkat çeken nokta, iptaline veya yokluğuna hükmedilecek fiillerin yalnızca Antlaşmalara aykırılık taşıyanlardan ibaret olmaması; Antlaşmaların uygulanmasıyla ilgili olup kurucu metinlerde açıkça belirtilmemiş kurallara aykırılığın da aynı sonucu doğuracağını belirtilmesidir. Bunun nedeni, Topluluk hukukunun sadece Antlaşmalarda kabul edilen yazılı normları ve Topluluk kurumlarının ihdas ettiği kuralları değil, üye devletlerin siyasi ve hukuki sistemlerinde ortak olan yazısız prensipleri de kapsamasıdır.

Pescatore'ye göre Divan sahip olduğu bu geniş yetki ve yargısal denetim gücü sayesinde, konuyla ilgili bir uyuşmazlığın önüne gelmesi halinde temel hak ve özgürlükler korumasını başlatabilirdi.⁷⁸ Fakat Divan'ın temel haklar meselesine el atması için gerekli olan şartlar bu dönemde henüz olgunlaşmamıştı.

⁷⁵ Hukuk profesörü Pierre Pescatore (ö.2010) eski Avrupa Adalet Divanı hakimlerindendir.

⁷⁶ Pierre Pescatore, "Fundamental Rights and Freedoms in the System of the European Communities." **Am. J. Comp. Law**, Vol. 18, No. 2, 1970, s. 343, 346.

⁷⁷ **Ibid.**, s. 347.

⁷⁸ **Ibid.**, s. 348.

1. Doğrudan Etki ve Üstünlük: Temel Hak Korumasını Ortaya Çıkaran İlkeler

Avrupa Adalet Divanı ilk yargılamalarında temel haklar konusunda çekimser kalma yoluna gitmiştir. Divan, önüne gelen bir uyuşmazlıkta üye devlet anayasalarında koruma altına alınmış temel hak ve prensiplere dayanılması ihtimaline karşılık, Antlaşmalarda “Topluluk hukukunu yorumlamak” şeklinde öngörülen sınırlı rolünü hatırlatarak üye devletlerin anayasal normları üzerinde denetleme otoritesinin olmadığına dikkat çekiyordu.⁷⁹ Bu yüzden ölçülülük ve haklı beklenti gibi üye devletlerin iç hukukunda korunan temel prensipleri dahi Topluluk hukukunun bir parçası olarak görmekte isteksiz davranıyordu.⁸⁰

a. Doğrudan Etki

Topluluk hukukunda temel hak korumasının alt yapısını hazırlayan unsurlardan birisi doğrudan etki prensibinin kabulüdür. Bu ilke Divan’ın ilk dönemdeki yargılamalarında tercih ettiği söylem nedeniyle doğrudan uygulanabilirlikle sıkça karıştırılmaktadır.⁸¹ Fakat doğrudan etki ile doğrudan uygulanabilirlik farklı iki niteliği ifade eder. Doğrudan uygulanabilirlik, bu özelliği taşıyan “Topluluk normlarının yürürlüğe girdiği andan itibaren ve yürürlükte kaldığı müddetçe üye devletlerde bütünüyle ve yeknesak biçimde uygulanmak durumunda olması” demektir.⁸² Kendi içinde ayrıca belirtilmedikçe Topluluk hukuku çerçevesinde ortaya konulan bu kuralların üye devletlerin iç hukukunda uygulanabilir olması için başka bir işleme ihtiyaç yoktur.⁸³ Doğrudan etki ise, Bobek’e göre, Avrupa Birliği kurumları tarafından ortaya koyulan kuralların üye devlet mahkemeleri ve idareleri tarafından başvurulacak birincil hukuk kaynaklarına dahil olmasını ifade eder.⁸⁴ Çelik, doğrudan etkiyi AB hukukundan doğan temel ilke

⁷⁹ Ulrich Scheuner, "Fundamental Rights in European Community Law and in National Constitutional Law: Recent Decisions in Italy and in the Federal Republic of Germany.", *CML Rev.*, Vol. 12, No. 2, 1975, s. 172.

⁸⁰ Paul Craig, Gráinne De Búrca, *EU Law: Text, Cases, And Materials*, Oxford : Oxford University Press, 2015, s. 383.

⁸¹ Michal Bobek, "The effects of EU law in the national legal systems", s. 151, içinde: Barnard, Peers, *op. cit.*

⁸² Case 106/77 *Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA*, EU:C:1978:49, para. 14.

⁸³ Bobek, *op. cit.*, s. 151.

⁸⁴ *Ibid.*, s. 146.

ve normların üye ülkeler tarafından benimsenmesi olarak değerlendirmektedir.⁸⁵ Bunlara ek olarak, doğrudan etkili Topluluk normlarının en önemli özelliği gerçek ve tüzel kişiler lehine ulusal mahkemeler önünde ileri sürülebilecek hak yaratmasıdır.⁸⁶

Doğrudan etki ilk defa Adalet Divanı'nın *Van Gend en Loos* (1963) kararıyla ortaya çıkmıştır. Hollandalı bir şirket olan Van Gend en Loos, Almanya'dan ithal ettiği bir çeşit kimyasal madde üzerinden Hollandalı yetkililerin aldığı gümrük vergisinin miktarına itiraz etmiştir. Şirkete göre bu durum, Hollanda'nın gümrük vergisi tarifesinde söz konusu maddenin kategorisini değiştirmesinden kaynaklanmıştı. Bu ise Topluluğa üye devletlerin kendi aralarında yeni gümrük vergileri veya aynı etkiyi oluşturacak herhangi bir maddi yükümlülük oluşturmalarını yasaklayan AETA m.12'ye aykırılık teşkil etmekteydi. Bu noktada bir uluslararası antlaşmada yer alan ve dolayısıyla taraf devletleri bağlayan bir hükmün üye devlet mahkemeleri önünde özel hukuk kişileri tarafından ileri sürülebilir olup olmadığı sorusu gündeme geldi. Divan, davaya müdahil olan Hollanda, Belçika ve Almanya'nın aksi yöndeki görüşlerine karşılık bu soruya olumlu cevap vermiştir.⁸⁷

Buna göre AET Antlaşması, işlerliği tüm taraf devletlerin çıkarlarını ilgilendiren Ortak Pazar'ı kurmak üzere imzalanmıştır. Dolayısıyla bu antlaşmanın amacı devletler arası ortak yükümlülükler ihdas etmekten daha fazlasını ima eder. Egemenlik yetkilerini belirli alanlarda sınırlayan üye devletler lehine yeni bir uluslararası hukuk düzeni oluşturan Topluluk hukuku, özne olarak sadece üye devletleri kabul etmez; bunun yanında üye devlet vatandaşları da Topluluk hukukunun öznesidir. AET Antlaşmasının giriş kısmında üye devletlerle birlikte onların vatandaşlarından da söz edilmesi bu anlayışı doğrulamaktadır. Daha spesifik olarak, bazı alanlarda egemenlik yetkisini haiz bu yeni Topluluk kurumlarının faaliyetleri yalnızca devletleri değil onların vatandaşlarını da etkilemektedir.⁸⁸

Üye devletlerin kendi yasama faaliyetlerinden bağımsız olarak, Topluluk hukuku üye devlet vatandaşlarına ödevler yüklemenin yanında onlara bazı haklar da

⁸⁵ Demirhan Burak Çelik, "Avrupa Birliği'nin Ulusal Anayasal Düzenler Üzerindeki Etkileri: Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri, Kıbrıs ve Malta Örnekleri", **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Yıl:3, Sayı:2, 2004/2, s. 316.

⁸⁶ Ömer Emrullah Egeliği, **EU Charter of Fundamental Rights**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü, 2013, s. 23.

⁸⁷ Bobek, **op. cit.**, s. 147.

tesis eder. Bu haklar sadece Antlaşmalarda yazılı olanlarla sınırlı değildir. Ayrıca Antlaşmalarla Topluluk kurumlarına, üye devletlere ve onların vatandaşlarına yüklenen sorumluluklar sebebiyle gündeme gelen hakları da kapsar.⁸⁹

Kararda altı çizilen bir diğer önemli nokta Antlaşmaların yorumuna ilişkin Divan'ın yetkisi meselesiydi. AETA m.177'de Antlaşmanın yorumu açıkça Divan'ın görevleri arasında sayılmıştı. Bu temelde ATAD, AET m.12 ile devletlere koşulsuz şartsız bir negatif yükümlülük yaratıldığını ve uygulanması için iç hukukta yeni bir yasama işlemi gerektiğine dair herhangi bir kayıt bulunmadığını belirtmiştir. Divan'a göre 12. madde ile getirilen yasaklama, yapısı itibariyle üye devletler ve onların vatandaşları arasındaki hukuki ilişki üzerinde doğrudan etkilidir. Bu maddenin getirdiği negatif yükümlülük sadece üye devletlere atfedilmişse de, bu durum onların vatandaşlarının bu negatif yükümlülüğten faydalanamayacağı anlamına gelmemektedir.⁹⁰

Van Gend en Loos kararıyla ortaya koyulduğu haliyle, Topluluk antlaşmalarının bir hükmünün üye devletlerin iç hukuku üzerinde doğrudan etki oluşturması için şu üç şartı taşıması gerekmektedir:

- 1) Antlaşma hükmünün açık olması;
- 2) hüküm metninin üye devletlere herhangi bir kayıt koymaya imkan vermeyecek şekilde düzenlenmiş olması ve
- 3) hükmün sonradan üye devletler veya Topluluk eliyle gerçekleştirilecek herhangi bir uygulayıcı işleme bağlı olmaması.⁹¹

Doğrudan etki prensibi kabul edildikten sonra üye devlet vatandaşları Antlaşmalarda yer alan hükümlere dayanarak bireysel haklarının ihlal edildiği iddiasıyla Avrupa Adalet Divanı'na başvurmaya başlamıştır.

⁸⁸ *Van Gend en Loos*, **op. cit.**, s. 12.

⁸⁹ **Ibid.**

⁹⁰ Bobek, **op. cit.**, s. 147.

⁹¹ Sonraki yıllarda doğrudan etki prensibinin kapsamı Topluluk hukukunun diğer kaynaklarını da (tüzük, direktif, karar ve Topluluğun taraf olduğu uluslararası antlaşma hükümleri) kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bobek, **op. cit.**, s. 148.

b. Birlik Hukukunun Üstünlüğü

Kurucu antlaşmalar döneminden günümüze Avrupa Birliği hukukunun üye devletlerin hukukuna üstün olduğunu ifade eden açık bir antlaşma hükmü bulunmamaktadır.⁹² ATAD'ın içtihat yoluyla ortaya koyduğu bu ilkenin günümüzde Birlik hukukunun temel prensipleri arasında olduğu tüm üye ülkelerce kabul görmüştür.⁹³

Van Gend en Loos kararında ATAD üye devletlerin egemenlik haklarından feragat ederek yeni bir uluslararası hukuk sistemi oluşturduklarını vurgulayarak Topluluk hukukunun üstünlüğü ilkesini ortaya koymak için gereken zemini oluşturmuştu.⁹⁴ Kararda ayrıca, Antlaşma hükümlerinin tüm üye devletlerde aynı şekilde yorumlanmasını sağlamak üzere Antlaşmaların yorumunun ATAD'ın yetkisinde olduğu vurgulanmıştı.

Divan, Topluluk hukukunun oluşturduğu yeni uluslararası sistemin nitelikleri hakkındaki değerlendirmelerine *Costa v. ENEL* davasında devam etti. İtalyan hükümeti 1962'de elektrik endüstrisinin millileştirilmesine karar verince, eski borçların kapatılması amacıyla kullanıcılara faturalar gönderilmeye başlanmıştı. İtalyan avukat Costa ise kendisine gelen faturanın devlet tekeli konusunu düzenleyen AET 37. maddeye aykırı olduğunu ileri sürerek ödemeyi reddetmişti. Fakat bu davayı önemli kılan asıl hukuki problem şuydu: Şayet yerel mahkeme önündeki davada Topluluk hukukunun uygulanabilir olduğu kanaatine varırsa, bu davayı ATAD'a göndermeli midir; yoksa davada doğrudan yerel hukuku mu uygulamalıdır?⁹⁵ İtalyan yerel mahkemesi ön karar mekanizmasıyla konuyu ATAD'a sevk ederken, aynı zamanda İtalyan Anayasa Mahkemesi'ne de sormuştur.

İtalyan Anayasa Mahkemesi yaptığı değerlendirmede olağan kanun ile onaylanan AET Antlaşması'nın sadece olağan kanun gücüne sahip olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla bir Topluluk normu sonradan gelen yerel hukuk normu ile

⁹² Foster, **op. cit.**, s. 143.

⁹³ Lizbon Antlaşması'na eklenen 17 numaralı deklarasyonda, üstünlük ilkesinin yürürlükte olduğu hatırlatılmıştır. Bkz. Declaration Concerning Primacy, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12016L/AFI/DCL/17&qid=1509824457736&from=EN>, (06.06.2018).

⁹⁴ Craig, De Búrca, EU Law, **op. cit.**, s. 267.

geçersiz kılınabilecektir (*Lex posterior derogat legi priori*). İtalyan Anayasa Mahkemesi'nin bu sonuca varmasındaki temel neden Topluluk hukuku ile yerel hukuku eşit seviyede iki hukuk düzeni olarak görmesiydi.⁹⁶ Topluluk sisteminin etkili işleyişini dinamitlemekle eş değer olan bu yaklaşım sebebiyle ATAD *Costa v. ENEL* kararında üstünlük ilkesini açık ve güçlü bir şekilde ortaya koymuştur:

*“Alışlagelmiş uluslararası antlaşmaların aksine, yürürlüğe girdiği andan itibaren üye devletlerin iç hukukunun ayrılmaz bir parçası haline gelen ve mahkemelerinin de uygulamakla yükümlü olduğu Avrupa Ekonomik Topluluğu Antlaşması kendi hukuk sistemini yaratmıştır. Üye devletler sınırsız süreyle, kurumları, tüzel kişiliği ve hukuki ehliyeti olan, bilhassa egemenlik kısıtlamasından doğan veya belirli alanlarda devir sonucu ortaya çıkan yetkileri haiz bir Topluluk yaratarak kendi egemenlik haklarını sınırlamış ve hem kendilerini hem de vatandaşlarını bağlayıcı bir hukuk yapısı oluşturmuşlardır.”*⁹⁷

Bu şekilde Topluluğun kendine has özerk yapısını vurguladıktan sonra Divan, Topluluk hukukuna ait bir normun kendisiyle çelişen her türlü yerel hukuk normuna üstün olduğunu ifade etmiştir:

*“Topluluktan ve daha genel olarak Antlaşmanın şartlarından ve ruhundan kaynaklanan normların üye devletlerin hukukuna entegre oluşu, neticede, müttekabiliyet zemininde kabul ettikleri bu hukuk düzenine karşı kendi tek taraflı ve sonradan ortaya çıkan yasal düzenlemelerine öncelik vermelerini imkansız kılmıştır. Dolayısıyla, söz konusu yerel normlar bu hukuk düzenine aykırı olamaz.”*⁹⁸

Kurucu Antlaşmalar kendi iç tutarlılığına sahip ve tüm üye devletlerde bir örnek olarak uygulanacak yeni bir hukuk düzeninin kurulmasını öngörmekteydi. Üstünlük ilkesi, bu hedefin gerçekleştirilmesi için gereken en temel araçtı.⁹⁹ ATAD birçok Topluluk normunun doğrudan etkili olduğunu ilan ederek bu yolla aslında Topluluk hukukunun üstünlüğünü de ifade etmiş oluyordu.¹⁰⁰ Üstünlük ilkesi aynı zamanda, Paris ve Roma Antlaşmalarında yer bulamayan temel hak korumasının ATAD içtihadıyla Topluluk hukukuna dahil edilmesini sağlayan esas etmendir.¹⁰¹

⁹⁵ Foster, *op. cit.*, s. 144.

⁹⁶ Gerhard Bebr, “How Supreme is Community Law in the National Courts?”, *CML Rev.*, Vol. 11, No. 1, 1974, s. 5.

⁹⁷ *Costa v. ENEL*, *op. cit.*, s. 593.

⁹⁸ *Ibid.*, s. 593-594.

⁹⁹ Bertil Emrah Oder, *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*, İstanbul: Anahtar Kitaplar, 2004, s. 488.

¹⁰⁰ Bebr, “How Supreme is Community Law in the National Courts?”, *op. cit.*, s. 4.

¹⁰¹ Funda Keskin-Ata, *Avrupa Birliği ve İnsan Hakları*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013, s. 21.

2. Topluluk Hukukunun Genel Prensipleri Olarak Temel Haklar

Temel hak koruması Topluluk sisteminde öncelikle üye devletlerin kendi hukuk düzenleri içinde sağlamakla yükümlü oldukları bir güvenceydi. Buna ilaveten, İHAS'a taraf olan üye devletlerin İHAM tarafından insan hakları bağlamında denetlenmesi söz konusuydu. Fakat Topluluk İHAS'a taraf değildi. Bu ise Topluluk fiillerinin herhangi bir dış denetimden bağımsız olması demekti.¹⁰² Topluluk hukukunun üstünlüğü ilkesi de göz önüne alındığında, teorik olarak AT'nin uymakla yükümlü olduğu herhangi bir insan hakları standardı bulunmamaktaydı.¹⁰³

Van Gend en Loos kararıyla öncülleri ortaya konulan ve *Costa v. ENEL* kararıyla ilan edilen Topluluk hukukunun üstünlüğü ilkesinin üye ülkelerde anayasal güvenceye sahip temel hak ve özgürlükleri zedeleyebileceğine dair endişeler mevcuttu.¹⁰⁴ Topluluğun yetkileri arttıkça üye ülke anayasalarında korunan temel hakların yavaş yavaş ortadan kalkabileceği dillendirilmekteydi.¹⁰⁵ Bunun nedeni ise kendisiyle çelişen her türlü yerel norma üstün sayılan Topluluk normlarının temel hakları ihlal etme potansiyeliydi.

a. Temel Hakların Genel Prensiplere Dahil Edilişi

Temel haklar problemiyle ilgili ATAD önüne gelen ilk davalar üye devlet anayasalarında güvence altına alınan haklara aykırılıktan ötürü Topluluk yasal düzenlemelerinin iptaline yönelik taleplerden oluşmaktaydı. Örneğin, *Stork* (1959) davasında¹⁰⁶ başvuru şirket, AKÇT'nin Ruhr bölgesindeki kömür endüstrisinin yeniden organizasyonu ile ilgili bir düzenlemesine kendi çıkarlarını zedelediği gerekçesiyle karşı çıkarak bu düzenlemenin bireyin serbest gelişimi ve mesleki özgürlüğünü koruyan Alman Anayasası'nın 2. ve 12. maddelerine aykırı olduğunu ileri sürdü. Fakat Divan, anayasa hukuku da dahil olmak üzere üye devletlerin iç hukuk kuralları üzerinde karar verme yetkisi bulunmadığını belirterek iddiaları reddetti.

¹⁰² Christiane Duparc, *Avrupa Topluluğu ve İnsan Hakları*, Ankara: Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, 1992, s. 12.

¹⁰³ Keskin-Ata, *op. cit.*, s. 21.

¹⁰⁴ Bkz. Craig, De Búrca, *EU Law*, *op. cit.*, s. 383.

¹⁰⁵ Jason Coppel, Aidan O'Neill, "The European Court of Justice: Taking Rights Seriously?", *CML Rev.*, Vol. 29, No. 4, 1992, s. 670.

¹⁰⁶ Case 1/58 *Friedrich Stork & Cie v High Authority of the European Coal and Steel Community*,

Ruhrkohlen-Verkaufsgesellschaft (1960) davasında¹⁰⁷ ise başvuru, Yüksek Otorite'nin ticari nitelikteki bir düzenlemesine Alman Anayasası'ndaki özel mülkiyet güvencelerine aykırılık gerekçesiyle itiraz etmişti. Buna ilişkin kararında Divan, üye devlet iç hukukundaki bir normu yorumlamak veya uygulamak hususunda yetkili olmadığını yineledi. Ayrıca, Topluluk hukukunda ulusal hukuk kaynaklı kazanılmış hakları devam ettirmeye imkan veren herhangi bir genel prensibin de bulunmadığını ortaya koydu.

Sgarlata (1965) davasında,¹⁰⁸ tarımla ilgili bir Topluluk Tüzüğü'nün geçerliliği hususunda itiraz eden ve başvuruları kabuledilemez bulunan İtalyan narenciye üreticileri, AET Antlaşması ilke olarak tüzüklere karşı bireysel başvuruya imkan vermediği halde, bu kabuledilemezlik kararına karşı bireysel başvurunun "tüm üye devletlerde geçerli olan temel prensipler"e dahil olduğunu savunmaktaydılar. Burada da ATAD, davanın esasına girmeden sadece AET Antlaşması'ndaki açık hükümlere atıfta bulunarak başvuru sahiplerinin taleplerini reddetti.

Topluluk hukukunun özerkliği ve üye devletlerin hukukuna üstünlüğü prensiplerinden kaynaklanan bu davalarda Divan, Topluluğun birliğini ve etkinliğini korumak adına, üye devletlerin anayasa hukukundan kaynaklanan yeni bir değerlendirme ölçütünün meydana gelmesine izin vermemiştir.¹⁰⁹ ATAD Antlaşmalarda kendisine verilen görevin sadece Topluluk hukukunu uygulamak olduğu ve üye devlet hukuk kurallarını -temel hakların korunmasına ilişkin olsalar dahi- uygulamaya yetkili olmadığı kanaatindeydi.¹¹⁰ Dolayısıyla, üye devlet anayasal standartlarına aykırılık üzerine inşa edilen argümanları reddetmekteydi. Fakat benzeri güvencelerin Topluluk hukukunda var olup olmadığı konusunda sessiz kalması da tatmin edici olmayan bir tutumdur.

Divan'ın temel hak korumasına ilişkin bu tavrı, özellikle Almanya'da önce doktrin tartışmalarına ve ardından yargısal itirazlara yol açtı. Alman hukukçular

EU:C:1959:4, s. 24, 26.

¹⁰⁷ Joined cases 36, 37, 38-59 and 40-59 *Präsident Ruhrkohlen-Verkaufsgesellschaft mbH*, EU:C:1960:36, s. 438-439.

¹⁰⁸ Case 40/64 *Marcello Sgarlata and others v Commission of the EEC*, EU:C:1965:36, s. 227.

¹⁰⁹ Pescatore, "The Protection of Human Rights in the European Communities", **CML Rev.**, Vol. 9, No. 1, 1972, s. 75.

¹¹⁰ Meinhard Hilf, "The Protection of Fundamental Rights in the Community", s. 147-148, içinde: F.G. Jacobs (Ed.), **European Law and the Individual**, Amsterdam: North-Holland, 1976.

Topluluğun temel haklar korumasına sahip olmaması ve kurumsal yapısının da demokratik devlet organizasyonun temel kriterlerini tam olarak karşılamaması nedeniyle, üye devlet anayasalarında yer alan temel hak korumasına başvurmanın meşru olduğunu ileri sürdüler. Bu anlayış sadece üye devlet anayasal kavramlarının ve normlarının Topluluk hukukuna üstün olduğunu ifade etmekle kalmayıp bu yeni hukuk düzeninin temellerini sorgulamak üzere tüm kapıları açık bırakmaktaydı.¹¹¹

Topluluğun amaçlarını gerçekleştirmek adına özellikle birlik hukukunun üstünlüğü ilkesinin vazgeçilmez olduğuna inanan Divan, *Stauder* (1969) davasında¹¹² temel hak koruması konusundaki tutumunu değiştirdi. Bu dava en beklenmedik durumlarda dahi temel haklar kaynaklı uyuşmazlıkların ortaya çıkabileceğini göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.¹¹³ Davaya konu olan uyuşmazlık, Topluluk çapında önemli miktarlara ulaşan üretim fazlası tereyağının elden çıkarılmasıyla ilgiliydi. Soruna çözüm olması için Avrupa Komisyonu, üye devletleri tereyağının satış fiyatını düşürmeleri konusunda yetkilendirmişti. Bu indirimden faydalanabilecek kişiler arasında sosyal yardım görenler de vardı. Fakat dolandırıcılığın önlenmesi adına, Komisyon bu kişilere ucuz tereyağı satışını kişiselleştirilmiş bir vesikanın ibraz edilmesi koşuluna bağlamıştı.

Ulm şehrinde yaşayan bir Alman vatandaşı olan Erich Stauder, satıcıya bu vesikayı göstermek zorunda oluşunun Alman Anayasası'nda güvence altına alınan insan onuruna ve kanun önünde eşitlik ilkesine aykırılık teşkil ettiğini ileri sürdü. Zira, ne zaman bu indirimden faydalanmak istese, satıcıya kendisinin sosyal yardım alan biri olduğunu bildirmek zorundaydı. Bu sebeple Stuttgart'taki yetkili idare mahkemesine kimlik tespit sistemi hakkında bir dava açtı. İlgili mahkeme davayı ön karar mekanizmasıyla ATAD'a sevk ederek, Komisyon kararıyla ucuz tereyağının sosyal yardım alanlara isimlerini içeren bir kimliğin ibrazı koşuluyla satılmasının Topluluk genel prensipleriyle uyumlu olup olmadığını sordu.¹¹⁴

Divan yaptığı değerlendirmede, söz konusu Komisyon kararının Almanca versiyonundaki teknik bir hata sonucu bu uyuşmazlığın ortaya çıktığını, bahsi geçen

¹¹¹ Pescatore, "The Protection of Human Rights in the European Communities", *op. cit.*, s. 75.

¹¹² Case 29/69 *Erich Stauder v City of Ulm*, EU:C:1969:57

¹¹³ Pescatore, "The Protection of Human Rights in the European Communities", *op. cit.*, s. 76.

¹¹⁴ *Stauder*, *op. cit.*, s. 420-421.

yardımı alabilmesi için Stauder'in ismini ifşa etmek zorunda olmadığını, Komisyon kararının versiyonları arasında oluşan dil uyumsuzluğunun genel yorum prensipleri dahilinde çözülebileceğini ifade etmiştir.

Buna ilaveten, kararın sonunda yaptığı değerlendirmede ise Topluluk hukukunda yeni bir dönemin başlangıcını ilan etmiştir. Divan'a göre "... uyumsuzluğa kaynaklık eden karar Topluluğun genel prensiplerine içkin ve ATAD eliyle korunan temel hakları zedeleyici bir unsur taşımamaktadır."¹¹⁵ Böylece Divan ilk defa "Topluluk hukukunun genel prensipleri" kategorisini kabul ederken temel hak korumasının bu genel prensiplere dahil olduğunu da ortaya koymuştur.¹¹⁶ Fakat kararda temel hakların neler olduğu sorusuna bir cevap verilmemiştir.

b. Temel Hak Korumasının İlham Kaynağı: Üye Devletlerin Ortak Anayasal Gelenekleri

Stauder kararından yaklaşık bir yıl sonra ATAD, temel hakların Topluluk hukuku içerisindeki konumu üzerine *Internationale Handelsgesellschaft* (1970) davasında¹¹⁷ yeni bir değerlendirme yapma fırsatı buldu. Davada çiftçilikle ilgili Topluluk tüzüklerinin işlerliği açısından zorunlu olan tarımsal depozito sistemi konu edilmekteydi. Bu sistem Komisyon'a ve yetkili yerel makamlara tarımsal piyasaların sağlıklı işlemesi için gerekli kontrol imkanını sağlamaktaydı. Tarımsal depozito mekanizması her ne kadar prensipte ticaret serbestiyetini korumaktaysa da, bazı kısıtlamalar ve külfetler de içermekteydi.¹¹⁸

Bazı Alman firmaları bu sistemi yerel mahkemeler önünde dava konusu ettiler. Frankfurt am Main İdare Mahkemesi depozito sisteminin Topluluk hukuku tarafından da korunması gereken Alman anayasa hukukunun bazı temel prensiplerine aykırılık teşkil ettiği görüşündeydi. Bunlar Alman Anayasası'nın 2. ve 14. maddelerinden doğan hareket özgürlüğü, ekonomik serbestiyet ve ölçülülük ilkeleriydi.¹¹⁹ İdare mahkemesi söz konusu tarımsal düzenlemelerin hukuki

¹¹⁵ *Stauder*, **op. cit.**, s. 425.

¹¹⁶ Craig, De Búrca, **EU Law**, **op. cit.**, s. 383.

¹¹⁷ Case 11/70 *Internationale Handelsgesellschaft*, EU:C:1970:114

¹¹⁸ Pescatore, "The Protection of Human Rights in the European Communities", **op. cit.**, s. 77.

¹¹⁹ *Internationale Handelsgesellschaft*, **op. cit.**, s. 1128.

belirsizliğe neden olduğu gerekçesiyle konuyu ön karar mekanizmasıyla Divan'a sevk etti.

ATAD konuyla ilgili değerlendirmesinde, Topluluk kurumlarının fiillerini geçerlilik yönünden incelerken sadece Topluluk hukukunun baz alınacağını, bu noktada yerel hukuk normlarının dikkate alınması ihtimalinde ise Topluluk hukukunun tüm üye devletlerde aynı şekil ve etkinlikte uygulanmasının zaafa uğrayacağını savunmuştur. Divan'a göre ulusal hukuk normlarının Antlaşmadan, yani özerk bir hukuk kaynağından doğan hükümlere üstün gelmesi mümkün değildir. Dolayısıyla, ulusal hukukta güvence altına alınan temel hakları veya o devletin anayasal düzeninde yer alan prensipleri tahrip ettiği iddiasıyla bir Topluluk normunun geçerliliğinin veya üye devletteki etkisinin tartışılması mümkün değildir.¹²⁰ Bu tutumuyla ATAD, Topluluk hukukunun üstünlüğü ve doğrudan etki prensiplerinin üye devletlerde pekiştirilmesini amaçlamıştır.¹²¹ Topluluk hukukunun işlerliği açısından gayet tutarlı olan bu yaklaşım, diğer taraftan üye devlet anayasalarında güvence altına alınan en temel insan haklarının dahi teknik karakterdeki ikincil Topluluk düzenlemeleri eliyle en azından teorik olarak bir kenara bırakılabileceği sonucunu doğuruyordu.¹²²

Aynı davada Divan, ulusal hukuktakine benzer bir temel hak korumasının Topluluk hukukunda var olduğu halde ilgili davada ihmal edilip edilmediğinin değerlendirilmesi gerektiğini de belirtmiştir. Zira, temel haklara saygı Topluluk hukukunun ayrılmaz bir parçasıdır. Temel hakların korunmasında üye devletlerin ortak anayasal geleneklerinden esinlenildiyse de, bu haklar Topluluğun yapısı ve amaçları çerçevesinde garanti altına alınmalıdır.¹²³ Bu açıklamadan sonra ATAD uyumsuzluğa konu olan depozito sisteminin Topluluk hukukunca korunan temel hakları ihlal edici nitelikte olup olmadığını incelemiştir. Neticede başvuruçuların iddiaları reddedilmiştir.

Internationale Handelsgesellschaft davasının iki önemli sonucu vardır:

1- Divan *Stork, Ruhrkohlen-Verkaufsgesellschaft* ve *Sgarlata* davalarında yaptığı AT

¹²⁰ *Ibid.*, s. 1134.

¹²¹ Kesin-Ata, *op. cit.*, s. 22.

¹²² Rick Lawson, "Human Rights in Europe – Part II: The European Court of Justice and Human Rights", *LJIL*, Vol. 5, No. 1, 1992, s. 101.

¹²³ *Internationale Handelsgesellschaft*, *op. cit.*, s. 1134.

hukuk sisteminin özerkliği vurgusunu yinelemiş ve bu temelde üye devletlerin anayasa hukukundan kaynaklanan kavramların Topluluk hukukuna kabul ettirilmesini reddetmiştir.

2- ATAD, temel hak koruması görevini icra ederken “üye devletlerin ortak anayasal geleneklerine” müracaat edeceğini ilan etmiştir.

Internationale Handelsgesellschaft davası temel hakların korunması adına hiç şüphesiz olumlu bir adımdır. Fakat AT’nin etkinlik alanını genişletme yönündeki adımları (örneğin çevre kirliliğiyle mücadele programı çalışmaları) temel haklarla ilgili yeni konu başlıklarını gündeme getireceğinden doktrinde Topluluktaki temel hak korumasının yeniden değerlendirilmesi gerektiği ve yeterli seviyede koruma sağlanması adına İHAS’la Topluluk hukuku arasında bir bağlantı kurulabileceği öne sürülmüştür.¹²⁴ ATAD’ın bir Topluluk kurumunun işlemlerinde temel hakların ihlal edildiğine karar vermesi ise *Internationale Handelsgesellschaft* kararından yaklaşık 28 yıl sonra *Baustahlgewebe* kararında gerçekleşecektir.¹²⁵

c. Üye Devletlerin Taraf Olduğu İnsan Haklarının Korunmasına İlişkin Uluslararası Antlaşmalar

AT’de temel hakları korumaya dair bir sonraki adım *Nold II* (1974) davasında¹²⁶ atılmıştır. AKÇT Antlaşması kapsamında verilen bir Komisyon kararında toptancıların Ruhr bölgesinde üretilen kömürü, asgari miktarda veya bu miktarın üzerinde alım yapılacağına ilişkin anlaşma tesis edilmedikçe acenteden doğrudan satın alamayacağı düzenlenmişti. Nold şirketi de bu bölgedeki kömür toptancılarından biriydi. Söz konusu şartı karşılama imkanından yoksun olan Nold, bu durumda aracılarla anlaşmak zorunda kalıyordu. Buradan hareketle ilgili Komisyon kararının temel hakları ihlal ettiğini iddia etti. Bahsettiği temel haklar mülkiyet hakkı ile serbest ekonomik aktivite hakkıydı. İddia ettiği ihlaller nedeniyle Nold, buna yol açan Komisyon kararının geçersiz sayılması talebiyle ATAD’a müracaat etti.

¹²⁴ Bkz. J.W. Bridge, "Fundamental Rights in the European Economic Community", s. 303, içinde: J.W. Bridge, D. Lasok, D.L. Perrott, R.O. Plender (Eds.), **Fundamental Rights**, London: Sweet & Maxwell, 1973.

¹²⁵ Sionaidh Douglas-Scott, "Tale of Two Courts: Luxembourg, Strasbourg and the Growing European Human Rights Acquis", **CML Rev.**, Vol. 43, No. 3, 2006, s. 630.

¹²⁶ Case 4-73 *J. Nold, Kohlen- und Baustoffgroßhandlung v Commission of the European Communities*, EU:C:1974:51

Divan, yaptığı değerlendirmede Nold'un ileri sürdüğü hakların Topluluk hukukuna dahil prensipler arasında yer aldığını ifade etmekle beraber, bu hakların sınırsız ve mutlak olmadığını vurgulamıştır. Topluluk hukukunun genel amaçlarını gerçekleştirmek adına bu haklar sınırlanabilecektir. Ticari çıkarlar veya fırsatlar ise tek başına bu hakların koruma kapsamına girmez. Bu gerekçelerle ATAD davada bir temel hak ihlali olmadığına hükmetmiştir. *Nold II* kararında ayrıca hangi hakların Topluluk çapında korunacağı hususunda iki kaynağa işaret edilmiştir:

*“Önceden de belirtildiği gibi, temel haklar Divan'ın gözetmekle yükümlü olduğu genel hukuk prensiplerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu hakları korurken, Divan, üye devletlerin ortak anayasal geleneklerinden ilham almakla bağlıdır, ve bu yüzden üye devlet anayasalarında tanınan ve korunan temel haklarla bağdaşmayan bir düzenlemeye onay veremez. Benzer bir şekilde, üye devletlerin taraf veya imzacı olduğu insan haklarının korunmasına ilişkin uluslararası antlaşmalar Topluluk hukuku çerçevesinde takip edilmesi gereken bir rehberlik sağlayabilir.”*¹²⁷

Bu karar iki yönüyle *Internationale Handelsgesellschaft* davasında ortaya koyulan yaklaşımın ötesine geçmiştir: 1) Temel haklarla çatışan bir Topluluk düzenlemesinin geçersiz kılınacağı ATAD tarafından açıkça belirtilmiştir. 2) Divan, belirli nitelikteki uluslararası antlaşmaları da esin kaynağı olarak kabul etmiştir.¹²⁸

Nold II kararında üye devletlerin taraf/imzacı olduğu insan hakları konulu uluslararası antlaşmalardan kasıt öncelikle İHAS'tır. Kararda isim zikredilmeksizin bu sözleşmeye gönderme yapmıştır.¹²⁹ Topluluk hukukunda temel hak korumasının inşası için ATAD'ın bu karar doğrultusunda kendisini bağlı kabul ettiği asıl kaynak üye devletlerin ortak anayasal gelenekleridir. Öte yandan ne üye devlet anayasalarının ne de İHAS'ın Topluluk hukuku üzerinde doğrudan bağlayıcılığı vardır. Fakat ATAD kararlarında bu iki kaynağı da göz önünde bulundurmak zorundadır.¹³⁰ Zira, 1) ortak anayasal geleneklerin tespiti için üye devlet

¹²⁷ *Ibid.*, para. 13.

¹²⁸ Trevor C. Hartley, *The Foundations of European Union Law: An Introduction to the Constitutional and Administrative Law of the European Union*, Oxford: Oxford University Press, 2014, s. 148-149.

¹²⁹ Ozan Değer, *Avrupa Kamu Hukuku Düzeninde Avrupa Toplulukları Adalet Divanı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Arasındaki Yargı Yetkisi Sorunu*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2009, s. 81.; Ahmet Burak Bilgin, *Avrupa Birliği'nde İnsan Haklarının Gelişimi ve Korunması*, İstanbul: Legal Yayıncılık, Ekim 2016, s. 106.

¹³⁰ Lawson, “Human Rights in Europe – Part II: The European Court of Justice and Human Rights”, *op. cit.*, s. 102.

anayasalarına müracaat edecektir, 2) sistemdeki temel hak kataloğu eksikliğiyle birlikte AT hukukunun yetki alanının giderek genişlediği ve bu yüzden insan haklarının ihlal edilme ihtimalinin yükseldiği düşünüldüğünde İHAS gibi muteber bir kaynak artık daha fazla görmezden gelinemeyecektir.

Divan ortaya koyduğu bu anlayış sayesinde Antlaşmaları yorumlamak ve Topluluk işlemlerinin geçerliliği hakkında karar vermek hususunda tek otorite konumunu sürdürmüştür. Böylece bir yandan Topluluk düzenlemelerinin birörnek uygulanması sağlama alınırken, diğer yandan ulusal ve uluslararası insan hakları hukuku bir araya getirilerek Topluluk sisteminde üst seviye temel hak koruması sağlanması için gereken zemin oluşturulmuştur.¹³¹

Nold II'deki dolaylı göndermeden bir yıl sonra ATAD, *Rutili* (1975) kararında¹³² ilk defa açıkça İHAS'a atıf yapmıştır. Fransa'da yaşayan ve çalışmakta olan İtalyan vatandaşı Rutili, bazı politik ve sendikal aktiviteler içinde yer almıştır. Bunun sonucunda Fransa tarafından oturma iznine bölgesel kısıtlama konulmuştur. Buna göre Rutili ve ailesinin halihazırda oturdukları yer de dahil olmak üzere bazı bölgelere yerleşmesi yasaklanmıştır. Fransız hükümeti serbest dolaşım hakkını kısıtlayan bu ayrımcı uygulamayı "aksi halde kamu politikasının olumsuz etkilenecek olması" gerekçesine dayandırmıştır.

Paris İdare Mahkemesi'nin ön karar için davayı sevk etmesi üzerine ATAD yaptığı değerlendirmede serbest dolaşım hakkının kısıtlanmasına gerekçe olarak sunulan kamu politikası (*public policy*) kavramının dar yorumlanması gerektiğini ifade etmiştir. Kamu politikasının gerekçe olarak kullanılmasını sınırlayan Topluluk tüzüklerindeki hükümleri sıraladıktan sonra Divan, İHAS'ın 8, 9, 10 ve 11. maddelerine atıf yapmıştır.¹³³ Madde metinlerinde bu hakların ancak demokratik toplumda ulusal güvenliğin ve kamu güvenliğinin korunması için zaruret ölçüsünde kısıtlanabileceği ifadesinin yer aldığını, bunun da kamu politikasına dayalı kısıtlama hallerini sınırlayan Tüzük hükümlerinin daha genel bir ifadesi olduğunu belirtmiştir. Sonuç olarak Fransa'nın gerekçesini Topluluk hukukuna aykırı bularak davacının oturma izninin bu şekilde sınırlandırılmayacağına hükmetmiştir.¹³⁴

¹³¹ Henrik Karl Nielsen, "The Protection of Fundamental Rights in the Law of the European Union", *Nordic J. Int'l L.*, Vol. 63, No. 1, 1994, s. 224.; Lawson, *op. cit.*, s. 102.

¹³² Case 36/75 *Roland Rutili v Ministre de l'intérieur*, EU:C:1975:137

¹³³ *Ibid.*, para. 32.

¹³⁴ Martijn van Wanroij, "Protection of Fundamental Rights within the European Communities", *Or.*

Sözleşme'ye yapılan ilk açık atfın Fransa'nın 1974'te İHAS'a taraf olması¹³⁵ sonrasında gelmesi dikkate değerdir. Böylece o tarihte 9 üye devlet içinde İHAS'a taraf olmayan kalmamıştır. Divan bu davadan itibaren gitgide artan bir seyirle Sözleşme hükümlerini ana kaynaklardan biri olarak kullanmıştır.

Hauer (1979) davasında¹³⁶ ise ATAD, üye devletlerin taraf olduğu insan haklarına ilişkin uluslararası antlaşmaların yol gösterici işlevine tekrardan değindikten sonra spesifik olarak İHAS'ın bir ek protokol hükmünü ele almıştır. Davacı Liselotte Hauer kendi mülkü içerisinde üzüm yetiştirmek için yetkili makamlardan izin istemiş fakat belirli bölgelerde yeni asma ekmeyi geçici olarak yasaklayan bir Konsey Tüzüğü gereği bu talebi reddedilmiştir. Bunun üzerine Hauer, Alman Anayasası'nda güvence altına alınan mülkiyet hakkıyla birlikte serbest ticaret ve meslek icra etme hakkının da ihlal edildiğini iddia etmiştir. Belirtmek gerekir ki, fırsat verildiği takdirde bir Alman mahkemesi, bu konuda Alman Anayasası'nın daha üst koruma sağladığı veya Almanya'da o tarihte ortaya çıkan şaraptaki üretim fazlasını ortadan kaldırmak için mutlak bir yasak koymanın gerekli olmadığı savlarıyla, ilgili Topluluk Tüzüğü'nün geçersiz kılınmasına karar verebilirdi.¹³⁷ ATAD ise söz konusu Topluluk Tüzüğü'nü AT hukuku çerçevesinde -temel hak koruması da dahil olmak üzere- geçerlilik yönünden incelemiştir.¹³⁸

Mülkiyet hakkı konusunda ATAD, İHAS'ın 1 No.lu Ek Protokol'üne atıfta bulunduktan sonra, protokolü önündeki konuyu çözüme kavuşturmak için yeterli bulmayarak bir kez daha üye devletlerin ortak anayasal geleneklerine müracaat etmiştir. Özellikle de Almanya, İtalya ve İrlanda Anayasalarında belirginleşen prensipleri esas alarak, toplumsal işlevi dolayısıyla mülkiyet hakkının kullanımının sınırlandırılabilmesine hükmetmiştir.¹³⁹ Fakat bu sınırlandırmanın ölçülülük ilkesine uygun olması ve kabul edilemez bir müdahale niteliğinde olmaması gerektiğinden, ilgili Konsey Tüzüğünü bu açılardan da değerlendirmiştir. Sonuç olarak mülkiyet

Rev. Int'l L., Vol. 4, 2002, s. 72.

¹³⁵ Bkz. Chart of signatures and ratifications of Treaty 005, https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/005/signatures?p_auth=OSY9jY1j, (06.06.2018).

¹³⁶ Case 44/79 *Liselotte Hauer v Land Rheinland-Pfalz*, EU:C:1979:290

¹³⁷ Darcy S. Binder, "The Court of Justice and the Protection of Fundamental Rights in the European Community: New Developments and Future Possibilities in Expanding Fundamental Rights Review to Member State Action", **Jean Monnet Working Papers**, No. 4/95, 1995. <http://www.jeanmonnetprogram.org/archive/papers/95/9504ind.html>, (06.06.2018).

¹³⁸ Betten, Grief, **op. cit.**, s. 60.

hakkı üzerinde tesis edilen bu sınırlamanın Topluluğun genel çıkarını oluşturan amaçlar uğruna gerçekleştirildiğini, bu yüzden de ilgili tüzüğün Topluluk hukukunda korunan şekliyle mülkiyet hakkını ihlal etmediğine karar vermiştir.¹⁴⁰

Özetle, *Hauer* kararında ortaya konulduğu haliyle temel haklara müdahalenin meşru olabilmesi için aranan koşullar şunlardır:

- 1- Hakka müdahale, Topluluğun genel çıkarına yönelik hedeflerin gerçekleştirilmesi uğruna ortaya çıkmış olmalıdır.
- 2- Hakka müdahale söz konusu amaçlarla orantılı olmalıdır.
- 3- Hakkın özü korunmalıdır.¹⁴¹

3. Avrupa Adalet Divanı ile Üye Devletlerin Anayasa Mahkemeleri Arasındaki İlişki

ATAD'ın temel haklara ilişkin içtihadı üzerinde en büyük etkiyi Alman ve İtalyan Anayasa Mahkemelerinin verdiği kararlar meydana getirmiştir. Diğerlerine nazaran bu iki devletin ön plana çıkması anayasalarında güçlü bir temel hak korumasına sahip olmalarından ileri gelmektedir.¹⁴² Zira, diğer üye devletlerin anayasalarında bu denli bir koruma öngörülmediğinden Topluluk işlemlerinin anayasal güvencelerle çatışma ihtimali de çok daha azdı. Söz konusu çatışma durumu Alman ve İtalyan hukukunda önemli bir literatür oluşmasına yol açmış, bu ülkelerin anayasa mahkemeleri verdikleri kararlar eliyle Topluluk hukukunda temel hakların yerleşip gelişmesine önemli katkılar yapmışlardır.

a. Solange I

Internationale Handelsgesellschaft davasında ATAD'ın verdiği karar, Federal Alman Anayasa Mahkemesi'nin (FAYM) şiddetli tepkisine neden oldu. *Solange I*¹⁴³ olarak bilinen davada ön karar usulüyle ATAD'a soru yönelten ilk derece mahkemesi, cevap eline ulaştığında yargılamayı durdurarak davayı Anayasa

¹³⁹ *Hauer*, **op. cit.**, s. 3746, para. 20.

¹⁴⁰ Betten, Grief, **op. cit.**, s. 60.

¹⁴¹ Dausen, **op. cit.**, s. 402.

¹⁴² Bkz. Scheuner, **op. cit.**, s. 177.

¹⁴³ BVerfGE 37, 271 2 BvL 52/71 *Solange I*, 29 May 1974. Kararın İngilizce çevirisi için bkz. <https://law.utexas.edu/transnational/foreign-law-translations/german/case.php?id=588>, (06.06.2018).

Mahkemesi'ne sevk etmişti. Bunu yaparken Divan'a sorduğu sorunun hemen hemen aynısını FAYM'ye yöneltti: 1) İlgili Topluluk Tüzüğü Alman Anayasası'nı ihlal etmiş midir; eğer etmişse bu durumda konuyla ilgili olarak Anayasa Mahkemesi ne yapmaktadır? 2) Alman hukuk düzeni bağlamında Topluluk hukukunun anayasallığını denetlemek Anayasa Mahkemesi'nin görevi değil midir?¹⁴⁴

FAYM bu davada ikincil Topluluk hukuku ile Alman Anayasası'nda garanti altına alınan temel haklar arasındaki ilişkinin açıklığa kavuşturulması gerektiğini savunmuştur. Topluluk hukukunun özerk bir kaynaktan akan bağımsız bir hukuk sistemi olduğu konusunda FAYM, ATAD ile aynı görüşte olduğunu ifade etmiştir. Dahası FAYM Topluluk düzenlemelerine ilişkin geçerlilik veya geçersizlik kararı veremeyeceğini de kabul etmiştir.

Alman Anayasası'nın uluslararası organizasyonlara egemenlik devriyle ilgili 24. maddesi hakkındaki değerlendirmesinde ise FAYM, bu maddenin Alman Anayasası'nın vazgeçilemez asli değerlerine aykırı düzenlemelere imkan verecek şekilde yorumlanamayacağını ortaya koymuştur. Temel hak koruması bu vazgeçilemez değerler arasında olduğundan, egemenlik devri ancak ve ancak temel haklar konusunda Alman standardının muhafaza edildiği ölçüde mümkündür.¹⁴⁵ Bu sebeple 24. madde söz konusu şart bağlamında anlaşılmalıdır.¹⁴⁶ FAYM bu noktada bütünleşme sürecinin geldiği aşamayı irdelemek suretiyle 24. maddeyle ilgili bu çekincenin etkin olduğuna dikkat çekmiştir.

FAYM'ye göre, bütünleşmenin geldiği aşama itibariyle AT sisteminde iki büyük eksiklik bulunmaktadır. Bunlardan ilki AT Parlamentosunun demokratik meşruiyetten yoksun olmasıdır. Zira Parlamento genel oy ilkesine dayalı doğrudan seçim yoluyla meydana getirilmemektedir. Böyle bir seçim sonucunda diğer Topluluk organlarının siyasi olarak kendisine karşı sorumlu olduğu yasama gücüne sahip bir Parlamente teşkili şarttır. İkinci eksiklik, Topluluk hukukuna dahil edilmiş bir temel hak kataloğunun bulunmamasıdır. Avrupa Siyasi Topluluğu'nun kuruluş müzakereleri esnasında İHAS'ın Topluluk hukukuna dahil edilmesi gündeme

¹⁴⁴ Beaten, Grief, **op. cit.**, s. 64-65.

¹⁴⁵ "Bağımsız siyasal bütünlerin, ezici dış sınırlayıcılar olmaksızın, egemenliklerini devretme hususundaki isteksizlikleri" hakkında bkz. Robert L. Carneiro, "Devletin Kökeni Üzerine Bir Teori", Çev.: Aslan Delice, **Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, 2006, s. 253.

¹⁴⁶ *Solange I*, **op. cit.**

geldiyse de onay sürecinin akamete uğraması nedeniyle Topluluk hukuku böyle bir temel hak kataloğundan mahrum kalmıştır. AKÇT ile başlayan bütünleşme sürecinde 1974 yılı itibariyle bu eksiklik devam etmektedir. Bu şartlar altında ATAD yargılamalarında temel hakların genel ilkelere dahil edilişi tek başına hukuki belirliliği tesis edememiştir.

Bahsi geçen değerlendirmeler neticesinde FAYM, temel hakların Topluluk hukukunda elde ettiği korumanın Alman Anayasası'nda sağlanan korumaya eş değer olmadığı kanaatine varmıştır. Bu nedenle, temel hakları ihlal ettikleri düşünülen ikincil Topluluk düzenlemeleri hakkında ilgili Alman mahkemelerinin somut norm denetimi için FAYM'ye başvurabileceklerini belirtmiştir.¹⁴⁷

Daha da önemlisi FAYM, temel haklar konusunda AT hukukunun anlayış, öz ve etkililik bakımından Alman standartlarıyla eş değer bir koruma sağlamadığı sürece, anayasada yer alan temel hak garantilerinin Topluluk hukukuna üstün geleceğine ve böyle bir durumda Almanya sınırları dahilinde ilgili Topluluk normunun uygulanmayacağına hükmetmiştir.¹⁴⁸ Böylece FAYM Topluluk hukukunun koşulsuz şartsız üstünlüğü ilkesini reddetmiştir.¹⁴⁹

b. Solange II

1974'te verilen *Solange I* kararı sonrasında ortaya çıkan gelişmeler FAYM'nin Topluluk düzeninde temel hak korumasına ilişkin görüşlerini değiştirmesine yol açmıştır. 1986'daki *Solange II*¹⁵⁰ kararında FAYM'nin *Solange I*'deki değerlendirmelerini yumuşattığı görülmektedir.¹⁵¹ *Solange II* kararına konu olan olay, Tayvan'dan Almanya'ya mantar konservesi ithal etmek isteyen Alman

¹⁴⁷ Ece Göztepe, **Avrupa Birliği'nin Siyasal Bütünleşmesi ve Egemenlik Yetkisinin Paylaşılması Sorunu**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008, s. 101.

¹⁴⁸ Dieter Grimm, "The European Court of Justice and National Courts: The German Constitutional Perspective after the Maastricht Decision", **Colum. J. Eur. L.** Vol. 3, No. 2, 1997, s. 231.; Foster, **op. cit.**, s. 158.

¹⁴⁹ Craig, De Búrca, EU Law, **op. cit.**, s. 281.

¹⁵⁰ BVerfGE 73, 339 2 BvR 197/83 *Solange II*, 22 October 1986. Kararın İngilizce çevirisi için bkz. <https://law.utexas.edu/transnational/foreign-law-translations/german/case.php?id=572>, (24.07.2018).

Ayrıca bkz. E. R. Lanier, "Solange, Farewell: The Federal German Constitutional Court and the Recognition of the Court of Justice of the European Communities as Lawful Judge", **B.C. Int'l & Comp. L. Rev.**, Vol. 11, No. 1, 1988, s. 15-21.

¹⁵¹ Beaten, Grief, **op. cit.**, s. 65.

firması Wünsche Handelsgesellschaft'ın 9 Temmuz 1976'da ilgili makama lisans başvurusunda bulunmasıyla ortaya çıkmıştır. O dönemde yürürlükte olan Topluluk düzenlemelerine aykırı olduğu gerekçesiyle lisans talebi reddedilen Wünsche Handelsgesellschaft, mantar ithalatını kısıtlayan Topluluk düzenlemelerinin ancak bu ürünün piyasasında kriz olduğu dönem boyunca geçerli olduğunu ve piyasa koşullarının düzelmesiyle birlikte bu düzenlemelerin yürürlükten kaldırılması gerektiğini savunmuş ve bu konunun açıklığa kavuşturulması için ön karar ile ATAD'a sevk edilmesini talep etmiştir. Federal Alman İdare Mahkemesi mantar ithalatında kısıtlama öngören Topluluk düzenlemesini yüksek önemi haiz olarak değerlendirerek davayı ön karar ile ATAD'a sevk etmiştir. Divan ise yaptığı değerlendirmede şirketin sunduğu verilerin doğrulanabilir nitelikte olmadığına kanaat getirerek ilgili Topluluk düzenlemelerinin geçerli olduğuna hükmetmiştir.

Bunun üzerine Wünsche Handelsgesellschaft, yeniden Federal Alman İdare Mahkemesi önüne gelen davada 1) mantar piyasasına ilişkin verileri değerlendirme işlevinin yerel mahkemeye ait olduğunu ileri sürmüş ve bu nedenle kanuni hakim tarafından yargılanma ilkesinin yok sayıldığını iddia etmiş, 2) anayasal güvence altındaki ticaret serbestisinin ve duruşma hakkının ihlal edildiğini savunmuştur. Başvurucu şirket davanın Federal Alman Anayasa Mahkemesi'ne veya yeniden ATAD'a sunulmasını talep etmiştir. Federal Alman İdare Mahkemesi, davanın konusunu teşkil eden ikincil Topluluk düzenlemeleri üzerinde ATAD'ın yargı yetkisi olması sebebiyle Anayasa Mahkemesi'ne sunulması yönündeki talebi geri çevirmiş, ayrıca şirketin Divan önündeki yargılamada anayasal garantiler konusunda herhangi bir argüman ileri sürmediğini tespit ederek konunun yeniden ATAD'a sevk edilmesini gerekli görmemiştir. Ardından, Wünsche Handelsgesellschaft, Federal Alman Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuruda bulunmuştur. Başvuruda ATAD'ın bahsi geçen kararı nedeniyle anayasal haklarının ihlal edildiğini ve Federal Alman İdare Mahkemesi'nin konuyla ilgili tavrının ATAD kararını incelemeden onaylamaktan öte olmadığını ifade etmiştir.

Wünsche Handelsgesellschaft tarafından yapılan bireysel başvuru hakkındaki incelemesinde FAYM, Topluluğun temel haklar yaklaşımına karşı *Solange I*'de ortaya koyduğu şüpheli yaklaşımdan vazgeçmiştir. Bunu *Solange I* kararından sonraki dönemde Topluluk hukukunun insan hakları bağlamında mesafe kat etmesiyle açıklamak mümkündür.

Söz konusu tavır değişikliğini ortaya çıkaran gelişmelerin ilki, AT Parlamentosu'nun ilk defa doğrudan seçim usulüyle teşkil edilmesidir. Böylece Parlamento'nun demokratik meşruiyetine dair çekinceler ortadan kalkmıştır. İkinci gelişme, o zamana kadarki süreçte ATAD'ın temel haklara ilişkin umut vadeden bir içtihat ortaya koymasıdır. Hukuki güvenlik¹⁵², ölçülülük¹⁵³ ve *ne bis in idem* (cezaı gerektiren aynı suçtan iki kere yargılanmama veya cezalandırılmama)¹⁵⁴ ilkeleri ATAD tarafından önceden Topluluk hukukunun genel ilkeleri olarak kabul edilmişti. *Solange I* davasından sonraki süreçte ise hukuki güvenlik ilkesinin bir gereği olarak “geriye uygulama yasağı”¹⁵⁵ koruma alanına dahil edilmiştir. Buna ilaveten, 1984'te verdiği bir kararda ATAD, Komisyon'un bireysel kararlarında gerekçenin yeterli ölçüde ve tezatlık içermeyecek şekilde açıklanmasının şart olduğunu ortaya koymuştur.¹⁵⁶ Ayrıca Divan, İHAS madde 6'ya atıfla “duruşma hakkı”nı da adil bir yargılama sürecinin usule ilişkin temel gereklerinden biri olarak tanımıştır.¹⁵⁷ FAYM, ATAD'ın kuruluşundan bu yana genel prensipler çatısı altında Topluluk hukukuna dahil ettiği hukuki güvenlik ve ondan kaynaklanan diğer ilkeleri göz önünde bulundurmuş, *Solange I* kararından sonraki çizgisini de Topluluk hukuku ile temel hakların özünü korumak arasında denge sağlamaya matuf olumlu adımlar olarak değerlendirmiştir.¹⁵⁸

Üçüncü gelişme ise, Topluluk siyasi organlarının kurucu antlaşmalarda ortaya konulan amaçları gerçekleştirmek adına yetkilerini kullanırken temel haklara saygılı olmayı esas alacaklarını beyan etmeleri olmuştur. 1977'de yayınladıkları ortak bildiride AT Parlamentosu, AT Konseyi ve AT Komisyonu, özellikle üye devletlerin anayasalarından ve İHAS'tan kaynaklanan temel insan haklarının korunmasına birinci derecede önem verdiklerini vurgulamışlardır.¹⁵⁹ 1978 yılında

¹⁵² Case 13/61 *Kledingverkoopbedrijf De Geusen Uitdenbogerd v. Robert Bosch GmbH and Firma Willem van Rijn*, EU:C:1962:11, s. 52.; Ayrıca bkz. Juha Raitio, **The Principle of Legal Certainty in EC Law**, Dordrecht: Springer, 2003, s. 103.

¹⁵³ Case 8/55 *Fédération Charbonnière de Belgique v High Authority of the European Coal and Steel Community*, EU:C:1956:7, s. 299.

¹⁵⁴ Joined cases 18 and 35-65 *Max Gutmann v Commission of the EAEC*, EU:C:1966:24, s. 119.

¹⁵⁵ Case 98/78 *A. Racke v Hauptzollamt Mainz*, EU:C:1979:14, s. 70.

¹⁵⁶ Case 323/82 *SA Intermills v Commission of the European Communities*, EU:C:1984:345

¹⁵⁷ Case 98/79 *Josette Pecastaing v Belgian State*, EU:C:1980:69

¹⁵⁸ *Solange II*, **op. cit.**

¹⁵⁹ Joint Declaration on Human Rights, 1977, http://www.europarl.europa.eu/charter/docs/pdf/jointdecl_04_77_en_en.pdf, (06.06.2018).

Konpenhag’da gerçekleşen AT Liderler Zirvesi neticesinde yayınlanan bildiride de “insan haklarına saygı” ifadesi tekrar vurgulanmıştır.¹⁶⁰

Bu gelişmeler ışığında FAYM, Topluluk hukukunda temel hakların yeterli derecede korunmadığına yönelik herhangi bir gösterge bulunmadığı kanaatine varmıştır.¹⁶¹ AT ve özel olarak da ATAD temel haklar konusunda Topluluğun egemenlik yetkisini haiz kurumlarına karşı etkili bir koruma sağladığı müddetçe FAYM ikincil Topluluk düzenlemelerinin uygulanabilirliği hakkında yargı yetkisini kullanmayacağını ifade etmiştir. FAYM’ye göre Topluluk hukukunda sağlanan temel hak koruması şimdilik yeterlidir ve bu sebeple ilgili Topluluk düzenlemeleri Alman temel hak standartlarına göre değerlendirmeye tabi tutulmayacaktır. Fakat bu durum, söz konusu korumanın Alman Anayasası’nda koşulsuz olarak düzenlenen temel hak garantileriyle büyük oranda benzeştiği ve hakların özünü genel olarak muhafaza ettiği sürece geçerlidir.¹⁶²

Bu karar, FAYM’nin Topluluk hukukunun üstünlüğünü koşulsuz şartsız kabul etme noktasından hala uzak olduğunu ortaya koyarken, bir yandan da tüm Topluluk düzenlemelerinin Alman Anayasası’na uygunluk denetiminden geçirilmesi gerektiği kanaatinden geri adım atıldığını göstermektedir.¹⁶³ Öte yandan gelinen nokta itibarıyla temel haklar için üst seviyede bir hukuki koruma sağlanması Topluluk hukukunun yaratılma sürecine Almanya’nın en başından beri dahil oluşunun getirdiği en önemli kazanımlar arasında gösterilmektedir.¹⁶⁴

¹⁶⁰ The European Council Declaration on Democracy, 1978
http://aei.pitt.edu/1440/1/Copenhagen_1978.pdf, (06.06.2018).

¹⁶¹ Berthold Rittberger, Frank Schimmelfennig, “The Constitutionalization of the European Union: Explaining the Parlamentarization and Institutionalization of Human Rights”, s. 228 içinde: Sophie Meunier, Kathleen R. McNamara (Eds.), **Making History: European Integration and Institutional Change at Fifty**, State of the European Union, Vol. 8., Oxford: Oxford University Press, 2007.

¹⁶² *Solange II*, **op. cit.**

¹⁶³ Rittberger, Schimmelfennig, **op. cit.**, s. 227.

¹⁶⁴ Jürgen Schwarze, “Concept and Perspectives of European Community Law”, **EPL**, Vol. 5, No. 2, 1999, s. 230.

c. Avrupa Adalet Divanı'nın Üye Devlet Mahkemeleriyle İş Birliği

Arayışı

Frontini (1973) kararında¹⁶⁵ İtalyan Anayasa Mahkemesi (İAM) bir yandan Topluluk hukukunun doğrudan etkisini kabul ederken, diğer yandan anayasadaki temel hakların Topluluğa egemenlik devrinin sınırını oluşturduğuna hükmetmiştir. İtalyan Anayasa Mahkemesi bu davada Topluluk kurumlarının İtalyan hukukundaki temel anayasal prensipleri veya temel hakları ihlal etme yetkisi bulunmadığını ifade etmiştir. Eğer Topluluk kurumları söz konusu hak ve prensiplere etki etme gücüne sahipse, bu İtalyan egemenliğinin geçersiz kılınması anlamına gelir ki egemenliğin belirli alanlarda Topluluğa devrine dayanak teşkil eden Anayasanın 11. maddesi buna imkan tanımamaktadır. İAM, Topluluk hukuku ile İtalyan hukukunun iki özerk hukuk sistemi olduğunu ve dolayısıyla her bir Topluluk normunu anayasaya uygunluk denetiminden geçirme yetkisi bulunmadığını ifade ettikten sonra, sadece AET Antlaşması'nı İtalyan hukuk sisteminde yürürlüğe sokan onay kanununun anayasaya uygunluğunu denetleyeceğini ifade etmiştir. Böylece İAM Topluluk kurumları tarafından meydana getirilen düzenlemeler yoluyla İtalyan Anayasası'nın temel değerlerine tehdit oluşturan durumlar için istisnai yargı yetkisini devam ettirdiğini ortaya koymuştur.¹⁶⁶

İAM, 30 Ekim 1975 tarihli bir kararında¹⁶⁷ ise, yargıçlarının Topluluk hukukuna aykırılık teşkil eden sonraki İtalyan yasalarını uygulamama yetkisi bulunmadığını, böyle bir durumda davayı somut norm denetimi için Anayasa Mahkemesi'ne sevk etmeleri ve ilgili yasanın anayasaya uygunluğu hakkında verilecek kararı beklemeleri gerektiğine hükmetmiştir. Artık, sorunu çözebilecek tek merci İAM'dır.¹⁶⁸ Karakaş, Anayasa Mahkemesi'ne başvuru zorunluluğu getiren bu

¹⁶⁵ *Frontini v. Ministero delle Finanze*, Case No. 183/73, Italian Constitutional Court, 27 December 1973. Kararın ayrıntılı incelemesi için bkz. Gerhard Bebr, "A Critical Review of Recent Case Law of National Courts", **CML Rev.**, Vol. 11, No. 4, 1974, s. 408-431.

¹⁶⁶ Mart Cartabia, "The Italian Constitutional Court and the Relationship Between the Italian Legal System and the European Community", **Mich. J. Int'l L.**, Vol. 12, 1990, s. 180. et seq.; Craig, *De Búrca*, EU Law, **op. cit.**, s. 291.

¹⁶⁷ *Società industrie chimiche Zitalia centrale v. Ministero del Commercio con l'estero*, Dec. No. 232, Italian Constitutional Court, 30 October 1975.; Bkz. European Commission for Democracy through Law, and Council of Europe, **European Integration and Constitutional Law**, Strasbourg: Council of Europe, 2001, s. 97.; C. Maestripieri, "The Application of Community Law in Italy in 1974", **CML Rev.**, Vol. 13, No. 4, 1976, s. 526.

¹⁶⁸ Sibel İnceoğlu, **Topluluk Hukuku-Milli Hukuk İlişkisi Örnek Olay: İtalya**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990, s. 90.

yeni usulü Topluluk hukukunun üstünlüğü ve anında etki ilkelerine karşıt bir sistem olarak yorumlamıştır. Zira bu kararlar İAM'ın anayasaya uygunluk denetimi neticeleninceye dek Topluluk normu etkisiz kalacağından, doğrudan etkili bir Topluluk normunun yeni yasayla çelişmesi durumunda derhal uygulanmasının önüne geçilmiş olmaktadır.¹⁶⁹ Fakat yeni bir usul getirmek suretiyle İAM aslında ATAD'ın üstünlük doktriniyle aynı çizgiye yaklaşmayı hedeflemiştir.¹⁷⁰ *Costa v. ENEL* davasındaki iç hukuku önceleyen tutumu kısmen terk ederek, somut norm denetimi yapacağı yasa gerçekten ilgili Topluluk normuyla çelişiyorsa burada İtalyan Anayasası'nın 11. maddesine aykırılık kararı verebilecekti. Dolayısıyla İAM, “yeni Topluluk normu önceki yerel normu uygulamadan kaldırır” ve “yeni yerel norm önceki Topluluk normuyla çelişiyorsa anayasaya aykırılığına karar verilir” anlayışıyla İtalyan hukuk sisteminde Topluluk hukukunun üstünlüğünü garanti altına almış olmaktadır.¹⁷¹

Yine de bu tutum değişikliği ATAD için tatmin edici olmadı. Doğrudan etkili Topluluk normlarının kendiliğinden uygulanır olma özelliğini etkisizleştiren bu yargısal denetim usulü Divan'a göre Topluluk hukukunun tüm üye devletlerde yeknesak şekilde uygulanması hedefiyle uyuşmamaktaydı.¹⁷² Konuyla ilgili bir sonraki aşama ATAD'ın *Simmenthal* kararlarıyla gerçekleşmiştir.

26 Temmuz 1973 tarihinde Simmenthal şirketi Fransa'dan İtalya'ya et ithal etmiştir. Şirket et ithalatı dolayısıyla veterinerlik ve kamu sağlığı denetiminden geçmiş ve harç ödemek zorunda kalmıştır. Sınırdan geçişi sırasında böyle bir denetimden geçmesinin ve ödediği harcın malların serbest dolaşımını zorlaştırdığını iddia eden Simmenthal kendisinden hukuki gerekçe olmadan alındığını savunduğu harcın iadesi talebiyle İtalyan mahkemeleri önünde dava açmıştır. İlgili İtalyan mahkemesi AET Antlaşması'nın 177. maddesi gereği bu davayı ön karar için ATAD'a sevk etmesi gerektiği sonucuna varmıştır.

Bunun üzerine 15 Aralık 1976'da ATAD, ithal edilen etin sınırı geçmesi esnasında yapılan denetimin ve alınan harcın niceliksel kısıtlama ve gümrük

¹⁶⁹ A. Işıl Karakaş, *Avrupa Topluluğu Hukuk Düzeni ve Ulus Devlet Egemenliği*, İstanbul: Der Yayınları, 1993, s. 103.

¹⁷⁰ Cartabia, *op. cit.*, s. 177.

¹⁷¹ *Ibid.*, s. 177-178.

¹⁷² *Ibid.*

vergileriyle eş değer nitelikte olduğu sonucuna vararak İtalyan hükümetinin bu uygulamasının Topluluk hukukuna aykırı olduğuna hükmetmiştir.¹⁷³ ATAD'ın bu kararı sonrasında ilgili İtalyan mahkemesi Simmenthal'dan söz konusu harcın hukuka aykırı olarak alındığına ve iade edilmesine karar vermiş, fakat İtalyan idaresi bu karara karşı temyiz yoluna gitmiştir.

İlgili İtalyan mahkemesi, önüne gelen uyuşmazlıktaki hukuki sorunun bir Topluluk düzenlemesi ile sonradan kabul edilen iç hukuk normunun çatışması olması sebebiyle İAM'ın güncel içtihadı¹⁷⁴ gereği ilgili yasanın¹⁷⁵ somut norm denetimi için Anayasa Mahkemesi'ne gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir. Topluluk normlarının uygulanması konusundaki yerleşik ATAD içtihadını göz önünde bulunduran İtalyan mahkemesi, Topluluk hukukuna aykırı yerel normu uygulanamaz ilan etmek yerine anayasallık denetimine başvurmak zorunda bırakılmasından yola çıkarak, ön karar mekanizmasıyla ATAD'a izlenecek yolu sormuştur. Bunun üzerine Divan 9 Mart 1978 tarihli kararında¹⁷⁶ ulusal mahkemelerin Topluluk hukukunun uygulanmasındaki rolünü net bir şekilde ortaya koymuştur:

“Başvuruda bulunulan bir ulusal mahkeme, kendi yargılama yetkisi çerçevesinde Topluluk normlarını uyguladığı zaman bu normları tam etkili olacak şekilde uygulamakla; gerektiği takdirde, sonradan kabul edilmiş olsa dahi Topluluk normuyla çelişen ulusal normu ise uygulamamakla yükümlüdür ve söz konusu iç hukuk hükmünün yasama yoluyla veya diğer anayasal araçlarla ortadan kaldırılmasını talep etmek veya beklemek zorunda değildir.”¹⁷⁷

Ulusal yargıçların norm çatışması oluşan hallerde doğrudan etkili Topluluk düzenlemelerini başka bir işleme gerek duymadan derhal uygulamak zorunda olduklarını ifade eden ATAD bu yolla üye devletlerdeki ilk derece mahkemelere güç kazandırmanın yanında Topluluk hukukunun üstünlüğünü daha kuvvetli bir şekilde yeniden ortaya koymuştur. Böylece her yargıç önüne gelen uyuşmazlıkta yerel hükmün Topluluk hukukuna aykırı olup olmadığını denetleyebilecek ve aykırılığın tespiti halinde ise yerel hükmü uygulamayacaktır.¹⁷⁸

¹⁷³ Case 35/76 *Simmenthal SpA v Ministero delle Finanze italiano*, EU:C:1976:180

¹⁷⁴ *Societa industrie chimiche Zitalia centrale v. Ministero del Commercio con l'estero*, **op. cit.**

¹⁷⁵ Law No. 1239/70.

¹⁷⁶ Case 106/77 *Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA*, EU:C:1978:49

¹⁷⁷ **Ibid.**, s. 645-646.

¹⁷⁸ Karakaş, Avrupa Topluluğu Hukuk Düzeni, **op. cit.**, s. 107.

Simmenthal kararında doğrudan etkili Topluluk normlarının yürürlüğe girdiği anda üye devletlerde cari olan ve kendisiyle çelişen hükmü uygulanamaz hale getireceği ifade edilmiş, Topluluk normunun ihdasından sonra iç hukukta buna ters düşecek herhangi bir normatif işlemin ise imkansız kılındığı belirtilmiştir.¹⁷⁹ Buna göre Topluluk hukukuna ters düşecek yeni ulusal normlar için “yokluk” durumu söz konusu olacak ve böylece iç hukuk normunu oluşturan işlem hiç doğmamış kabul edilecektir.¹⁸⁰

Granital (1984) davasında¹⁸¹ ise İAM Topluluk düzenlemeleri ile üye devlet yasaları arasındaki ilişki üzerine yeni bir tutum geliştirmiştir. Buna göre doğrudan etkili Topluluk hükmü ile bir iç hukuk normunun çatışması halinde İtalyan mahkemeleri Topluluk normunu uygulayacaktır. Her ne kadar bu ifade ulusal yargıcın çelişki halinde yerel normu yok saymasını kabullenmek adına İAM'ın ilk adımı olarak değerlendirilmişse de,¹⁸² İAM çelişen yerel yasayı uygulamamayı sadece doğrudan etkili Topluluk normları bakımından mümkün kabul etmiştir.¹⁸³ Öte yandan İAM *Frontini* kararında ileri sürdüğü istisnai yargı yetkisini *Granital* kararında da saklı tutmuştur. Dahası Topluluk sistemini veya onun temel prensiplerini uygulanmaktan alıkoyduğu veya zayıflattığı iddia edilen herhangi bir ulusal normun anayasaya aykırı olduğu ileri sürüldüğünde, böyle bir davanın da kendisine sevk edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁸⁴

Fragd (1989) kararında¹⁸⁵ ise İAM Topluluk hukukunun bir örnek uygulanması ve hukuki güvenlik ilkesi uğruna İtalyan Anayasası'nda yer alan temel hakların çiğnenemeyeceğini ve bu haklara saygılı olunmadığı izlenimi oluştuğu vakit Topluluk hukukunu temel haklar doğrultusunda gözden geçireceğini vurgulamıştır.¹⁸⁶

¹⁷⁹ *Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA*, **op. cit.**, para. 17.

¹⁸⁰ Karakaş, **Avrupa Topluluğu Hukuk Düzeni**, **op. cit.**, s. 100-101.

¹⁸¹ Kararın İngilizce çevirisi için bkz. Giorgio Gaja, “Constitutional Court (Italy), Decision No. 170 of 8 June 1984, S.p.a. Granital v. Amministrazione delle Finanze dello Stato”, **CML Rev.**, Vol. 21, No. 4, 1984, s. 756-772.

¹⁸² Gaja, “New Developments in a Continuing Story: The Relationship between EEC Law and Italian Law”, **CML Rev.**, Vol. 27, No. 1, 1990, s. 83.

¹⁸³ Foster, **op. cit.**, s. 162.

¹⁸⁴ Gaja, “Constitutional Court (Italy), Decision No. 170”, **op. cit.**, s. 764.

¹⁸⁵ *Fragd v. Amministrazione Delle Finanze Dello Stato*, Case No. 232/1989, 21 April 1989.; Gaja, “New Developments”, **op. cit.**, s. 95.

¹⁸⁶ Foster, **op. cit.**, s. 163.

İAM içtihadının geçirdiği süreç ele alındığında, ATAD'ın üstünlük doktrininin mutlak manada kabul edilmediği aşıkardır. Özellikle *Granital* kararında belirtildiği şekliyle İAM doğrudan etkili Topluluk normlarının iç hukuk normuyla çeliştiği durumlarda dahi önceleneceğini kabul etmiş olmakla beraber, gerçekleşme olasılığı düşük durumlar için de olsa, kendi yargılama yetkisinin gündeme gelmesine açık kapı bırakmıştır. Topluluğun İtalyan Anayasası'nda korunan temel haklara aykırı bir uygulama içine girmesi durumunda İAM'ın bu çerçevede üstünlük ilkesine karşı bayrak açabilme ihtimali halen mevcuttur.

C. Şart Öncesi Dönemde Kurucu Antlaşmalarda Yapılan Temel Haklar Konulu Değişiklikler

1. Avrupa Tek Senedi

Roma Antlaşması'nın ardından AT hızlı bir yükseliş periyodu içine girmiş, fakat etki alanını genişletmek amacıyla kurucu antlaşmalarda değişiklik yapmak söz konusu olduğunda bazı pürüzler ortaya çıkmıştır. Özellikle Fransa Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle'ün sert muhalif tutumu Topluluk sisteminde tıkanıklık oluşmasına ve diğer üye devletlerin hemfikir olduğu konularda dahi yol alınamamasına sebep olmuştur.

1965'te ve sonrasında Komisyon çeşitli alanlarda Topluluğun işleyişini etkileyecek değişiklik teklifleri sunmuştur. Bunlar arasında Topluluğun kendi kaynaklarını kullanma sistemine geçilmesi, Bakanlar Konseyi'nde kararların oy çokluğu ile alınabilmesi ve Topluluk giderleri üzerinde Parlamento'ya kısmi denetim yetkisi verilmesi bulunmaktaydı. De Gaulle'ün bu tekliflere kategorik olarak karşı çıkması nedeniyle Fransız yetkililer oylamalara katılmamış, böylece karar alma mekanizması kilitlenmiştir.

Sorunun çözümü Lüksemburg Mutabakatı (*Luxembourg Accords*) olarak bilinen gayriresmî kararlarla 1966'da sağlanabilmiştir.¹⁸⁷ Buna göre, Topluluk

¹⁸⁷ D.A.C. Freestone, J.S. Davidson, **The Institutional Framework of the European Communities**, Hoboken: Routledge, 2005, s. 68.

üyelerinden herhangi birinin hayati çıkarlarını zedeleyebilecek bir konu gündeme geldiğinde müzakereler oy birliğine varılıncaya dek devam edecektir. Foster bu usulü “ihtilafta hemfikir olmak” şeklinde değerlendirmektedir.¹⁸⁸ Karar alma konusundaki düğümü çözmek için geliştirilen bu formül gerekli ivmeyi kazandıramamış, mevzuattaki en küçük değişiklikler için dahi müzakerelerin on yıldan fazla sürebildiği bu dönem¹⁸⁹ Topluluğun durağanlık (*stagnation*) dönemi olarak kayda geçmiştir.¹⁹⁰

70’li yıllar Topluluk üye devletleri açısından ekonomik sıkıntıların etkili olduğu bir dönemdi. Aynı tarihlerde Topluluğun en büyük rakibi konumundaki ABD ekonomisinin de zorda oluşu Avrupalı liderler için durumun izahını kolaylaştıran bir bahane teşkil ediyordu.¹⁹¹ Fakat 1980 itibariyle Ronald Reagan yönetiminde ABD ekonomisinin teknolojik gelişmelerin de etkisiyle gösterdiği canlanma ve gelişmeye karşılık AT ülkelerinde yüksek işsizlik ve enflasyon sorunu ön plandaydı.¹⁹² Hiç de iç açıcı olmayan bu siyasi ve iktisadi görünüm, Topluluğu içinde bulunduğu durumdan kurtaracak çıkış yolu arayışlarını beraberinde getirmiştir.

Antlaşmalarda Topluluğa pozitif ivme kazandırması umulan paket değişikliklerin gerçekleştirilebilmesi için üye devletleri motive edecek en önemli hedef Topluluk içinde ekonomik sınırların kaldırılarak malların, kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımını sağlayan ortak pazarın tamamlanmasıydı.¹⁹³ Bu doğrultuda Konsey’in Haziran 1984’te başlattığı müzakere süreci neticesinde Avrupa Tek Senedi (ATS)¹⁹⁴ olarak somutlaşan değişiklikler Şubat 1986’da tüm üye devletlerce onaylanmasının ardından 1 Temmuz 1987 itibariyle yürürlüğe girmiştir.¹⁹⁵

¹⁸⁸ Foster, **op. cit.**, s. 28.

¹⁸⁹ Bu dönemi resmeden en çarpıcı örnek, mimarların eğitimi ile ilgili bir Topluluk direktifinin ancak 17 yıl süren müzakere sürecinin sonunda kabul edilebilmesidir. **Ibid.**

¹⁹⁰ Jo Shaw, **Law of the European Union**, 2nd ed., London: Macmillan, 1996, s. 36.

¹⁹¹ N. Piers Ludlow, “From Deadlock to Dynamism - The European Community in the 1980s”, s. 218, içinde: Desmond Dinan (Ed.), **Origins and Evolution of the European Union**, Oxford: Oxford University Press, 2014.

¹⁹² **Ibid.**

¹⁹³ Keskin-Ata, **op. cit.**, s. 25.; Foster, **op. cit.**, s. 30.

¹⁹⁴ İngilizce’de *Single European Act* olarak geçen bu hukuk metninin “single/tek” olarak nitelendirilmesi iki fonksiyonu bir araya getirmesinden kaynaklanmıştır. Bunlar 1) kurucu antlaşmalarda değişiklik yapması ve 2) üye devletlerin ortak bir dış politika belirlenmesi ve uygulanması konusundaki mutabakatını içermesidir. Bkz. P.S.R.F. Mathijsen, **A Guide to European Union Law**, 8th ed., London: Sweet & Maxwell, 2004, s. 17, dn. 25. Dolayısıyla bu adın “Tek Avrupa Senedi” olarak anlaşılması her ne kadar Türkçe dil bilgisi kuralları açısından yerindeyse de anlam itibariyle doğru değildir. Krş. Rıdvan Karluk, **Avrupa Birliği: Kuruluşu, Gelişmesi, Genişlemesi, Kurumları**, İstanbul: Beta Yayıncılık, 11. Baskı, 2014, s. 150., dn. 1.

¹⁹⁵ Karluk, **op. cit.**, s. 151.

İş birliği prosedürüyle Avrupa Parlamentosu'nun Topluluk yasama süreçlerinde daha etkin rol almasının sağlanması, Divan'a yardımcı olarak İlk Derece Mahkemesi'nin (*The Court of First Instance*) kurulması¹⁹⁶ Tek Senet'in Topluluk hukukuna getirdiği yeniliklerdendi. Ayrıca bu metin, temel haklar konusunda da önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir.

ATS'nin giriş kısmında üye devletler, demokrasiyi geliştirmek uğruna kendi anayasalarında, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nde ve Avrupa Sosyal Şartı'nda güvence altına alınan haklar temelinde -özellikle de özgürlük, eşitlik ve sosyal adalet- birlikte çalışmak yönündeki kararlılıklarını açıkça ortaya koymuşlardır.¹⁹⁷ Böylece temel hak ve özgürlükler konusu ilk defa Topluluğun yazılı metinlerinden birinde yer bulmuştur.¹⁹⁸ Divan ise ATS'yi, o güne kadar içtihat yoluyla geliştirdiği temel hak korumasının teyidi olarak görmüştür.¹⁹⁹

2. Maastricht Antlaşması

Avrupa Tek Senedi'nden sonra Maastricht Antlaşması'nı gerekli kılan üç temel sebepten söz edilmektedir.²⁰⁰ Bunlardan ilki, 80'li yılların ortalarından itibaren daha da belirginleşen, Topluluğu siyasal ve kurumsal anlamda canlandırma girişimleridir. Bu yöndeki en önemli adımlardan biri olan ATS'nin istenilen neticeyi tam olarak verememesi, daha kapsamlı bir değişimin gerekliliğini göstermekteydi. 90'ların başında Berlin Duvarı'nın yıkılması, Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması gibi olgular, Avrupa'da bütünleşmeyi daha da ilerletme yönündeki siyasi talepleri artırmıştı. Avrupa Tek Senedi ile görece bir ekonomik iyileşme ve istikrar sağlanmışsa da, tek pazarın (*single market*)²⁰¹

¹⁹⁶ Bkz. Craig, "Development of the EU", s. 18-20, içinde: Barnard, Peers, **op. cit.**

¹⁹⁷ Single European Act, Preamble, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11986U/TXT&qid=1516274806705&from=EN>, (06.06.2018).

¹⁹⁸ Keskin-Ata, **op. cit.**, s. 26.

¹⁹⁹ ATAD'ın Tek Avrupa Senedi'ne atıf yaptığı bir örnek karar için bkz. Case 249/86 *Commission of the European Communities v Federal Republic of Germany*, EU:C:1989:204, para. 10.; Ayrıca bkz. Mehmet Özcan, **Avrupa Birliği'nde İnsan Hakları**, İstanbul: Hayat Yayınları, 2012, s. 31.

²⁰⁰ Enver Bozkurt, Mehmet Özcan, Arif Köktaş, **Avrupa Birliği Hukuku**, Ankara: Asil Yayın Dağıtım, Şubat 2011, s. 25-26.

²⁰¹ Kurucu antlaşmalarda ortak pazar (*common market*) hedefi mevcuttu. Bu hedef gümrük birliğinin (*customs union*) kurulmasıyla gerçekleştirilmiş oldu. Ortak pazarın daha da gelişmiş hali olan tek pazar (*single market*) ise Avrupa Tek Senedi ile kabul edilmiş ve 1993 itibarıyla kurulmuştur. Lizbon Antlaşması'nda ise ortak pazar veya tek pazar sözcükleri yer almazken bunların yerine iç pazar (*internal market*) ifadesi kullanılmıştır. Bu ise ortak pazardan başlayan ekonomik bütünleşmenin

bütünüyle gerçekleştirilebilmesi için üye ülkeler arasında mali ve sosyal eşgüdümün sağlanması önem arz etmekteydi. İkinci sebep, bu eşgüdümün sağlanması için elzem görülen ekonomik-mali birliğin teşekkülüydü. Üçüncüsü ise, üye ülkelerin vatandaşlarının bütünleşmenin geldiği aşamayı yetersiz bulmasıydı. Avrupa genelinde o dönemdeki ekonomik kriz ihtimaline hükümetlerin gerekli cevabı vermekte aciz kalmaları, vatandaşlarını ekonomik bütünleşmeyi desteklemeye itmekteydi.

Aralık 1991’de düzenlenen Maastricht Zirvesi’nde Topluluk üyeleri Avrupa Birliği Antlaşması üzerinde mutabakata vardı. 7 Şubat 1992’de tüm üye devletlerce imzalanan bu antlaşmanın 1 Ocak 1993’te yürürlüğe girmesi planlanmıştı. Danimarka’da yapılan referandumun olumsuz sonuçlanması sebebiyle bir gecikme yaşandıysa da, bu sorun Danimarka’ya özel bazı düzenlemeler yapılmak suretiyle aşılmış ve antlaşma 1 Kasım 1993’te yürürlüğe girmiştir.²⁰²

Maastricht Antlaşması, tıpkı ATS’de olduğu gibi, Roma ve Paris Antlaşmalarının mevcut maddelerinde değişiklikler yapmış ve bu antlaşmalara ilave hükümler getirmiştir.²⁰³ Bu antlaşmayla birlikte Avrupa Ekonomik Topluluğu, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu’nu kapsayan Avrupa Birliği kurulmuş, Avrupa Ekonomik Topluluğu ise Avrupa Topluluğu olarak yeniden adlandırılmıştır.²⁰⁴ Yine bu antlaşmayla üçlü sütun sistemi hayata geçirilmiştir. Buna göre birinci sütun Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ve Avrupa (Ekonomik) Topluluğu’ndan oluşmaktaydı. Ortak Dışişleri ve Güvenlik Politikası ikinci sütunu, Cezai Konularda Polis ve Adli İş Birliği alanı ise üçüncü sütunu oluşturmaktaydı.

Maastricht Antlaşması’nın başlangıç kısmında üye devletler özgürlük, demokrasi, insan hakları ve temel özgürlüklere saygı ile hukukun üstünlüğü ilkelerine bağlılıklarını teyit etmişlerdir. Fakat bundan da önemlisi Madde F(2)’de²⁰⁵

mümkün olduğunca bir devletin kendi iç pazarına benzeyecek bir yapıya dönüştürülmesi hedefini temsil eder. Lizbon Antlaşması’yla birlikte iç pazar ifadesinin tedavüle sokulması, ekonomik bütünleşme hedefinin geldiği yeri göstermesi bakımından önemlidir.

²⁰² Onay sürecinin ayrıntıları için bkz. Dinan, *Encyclopedia of the European Union*, **op. cit.**, s. 466.

²⁰³ Ömer Bozkurt, “Maastricht Antlaşması ve Avrupa Bütünleşmesi”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 26, Sayı: 1, Mart 1993, s. 10.

²⁰⁴ **Ibid.**, s. 9.

²⁰⁵ Daha sonra ABA Madde 6(2) olmuştur.

yer alan düzenlemedir: “Birlik, 4 Kasım 1950 tarihinde Roma’da imzalanan İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme’de güvence altına alınan ve üye devletlerin ortak anayasal geleneklerinden kaynaklanan temel haklara Topluluk hukukunun genel ilkeleri olarak riayet eder.”

Temel haklar alanında daha önce ortaya koyulan girişimler²⁰⁶ iyi niyet ve isteklilik beyanı niteliğindeyken, Maastricht Madde F(2) hukuki karakterde bir düzenlemedir.²⁰⁷ Bu madde ile Topluluk hukukunda temel hak korumasının ATAD içtihadıyla ortaya konulan iki kaynağı -İHAS ve üye devletlerin ortak anayasal gelenekleri- kurucu antlaşmalara dahil edilmiş,²⁰⁸ yine aynı yolla geliştirilen “temel haklara saygı ödevi” hem Birlik hem de üye devletler bakımından bir antlaşma yükümlülüğü haline getirilmiştir.²⁰⁹

3. Amsterdam Antlaşması

Avrupa Birliği Antlaşması’na eklenen bir deklarasyonla normlar hiyerarşisi ve ortak karar alma usulü gibi konuların müzakere edilmesi için 1996’da yeni bir Hükümetlerarası Konferans gerçekleştirilmesine karar verilmişti.²¹⁰ Fakat Hükümetlerarası Konferans’ın hazırlık çalışmaları sırasında gündeme gelen konular daha geniş bir çerçeve arz etmekteydi. Tartışılan meseleler arasında Birliğin temel hakları ve hatta sosyal hakları güvence altında alan açık bir anayasa temelinde yapılandırılması, üçlü sütun sisteminin geleceği, üye devletlerin Birlikten ayrılmasına müsaade edilmesi veya gerektiğinde ayrılmaya zorlanıp zorlanamayacağı gibi hususlar öne çıkmıştı.²¹¹ 28 Mart 1996’da Divan’ın Danışma Görüşü 2/94’ü yayınlamasını müteakiben başlayan Hükümetlerarası Konferans, İHAS’a katılımı mümkün kılan bir antlaşma hükmünün kabulü ve Birlik hukukunun kendi temel haklar kataloğunun oluşturulması konularını ele almak için de iyi bir

²⁰⁶ Örn. Joint Declaration on Human Rights (1977) ve Avrupa Tek Senedi (1986).

²⁰⁷ Lars Bongo Krogsgaard, “Fundamental Rights in the European Community after Maastricht”, **L.I.E.I.**, Vol. 20, No. 1, 1993, s. 105.

²⁰⁸ Ercüment Tezcan, **Avrupa Birliği Hukuku'nda Birey**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 163.

²⁰⁹ Elizabeth Defeis, “Human Rights, The European Union, and the Treaty Route: From Maastricht to Lisbon”, **Fordham Int'l L.J.**, Vol. 35, No. 5, 2012, s. 1207.; Keskin-Ata, **op. cit.**, s. 26.

²¹⁰ Bkz. Declaration on the Hierarchy of Community Acts, https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf, (06.06.2018), s. 228.

²¹¹ Michael Nentwich, Gerda Falkner, “Intergovernmental Conference 1996: Which Constitution For The Union?”, **Eur.L.J.**, Vol. 2, No. 1, 1996, s. 83-84.

fırsat olarak görülmekteydi.²¹² Hazırlık çalışmalarının ardından ABA ve Avrupa Toplulukları'nı kuran antlaşmalarda değişiklik yapan Amsterdam Antlaşması 2 Ekim 1997'de imzalanmış ve 1 Mayıs 1999'da yürürlüğe girmiştir.

Amsterdam Antlaşması'nın insan hakları bağlamında getirdiği ilk yenilik ABA'nın giriş kısmına eklenen bir paragrafla üye ülkelerin, Avrupa Sosyal Şartı (1961) ve İşçilerin Temel Sosyal Haklarına Dair Topluluk Şartı (1989) ile güvence altına alınan sosyal haklara bağlılıklarını ifade etmeleri olmuştur.

Amsterdam Antlaşması 46(d)²¹³ maddesi ile Divan'ın yargılama yetkisi Birlik kurumlarının eylemlerinde temel haklara uygunluğun denetlenmesini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Aslında bu adım fiili durumun antlaşmalara dahil edilmesinden ibaretti, zira *ATAD Internationale Handelsgesellschaft* (1970) davasından bu yana Topluluk kurumlarının işlemlerini genel prensipler olarak kabul ettiği temel haklara uygunluk bakımından denetlemekteydi.²¹⁴ Fakat burada dikkati çeken nokta, yeni düzenlemede Birlik kurumlarının faaliyetleri bakımından Divan'a verilen denetim yetkisinin sınırlı bir alanı kapsıyor oluşudur. Ortak Dışişleri ve Güvenlik Politikası (ikinci sütun) alanındaki konulara ilişkin Bakanlar Konseyi tarafından gerçekleştirilen yasama faaliyetlerinin temel haklara uygunluk denetiminden geçirilmesi mümkün değildir. Yine, Cezai Konularda Polis ve Adli İş Birliği (üçüncü sütun) alanındaki Birlik faaliyetleri için öngörülen temel haklara uygunluk denetimi de kısıtlıdır.²¹⁵

Bununla birlikte daha önce üçüncü sütun altında yer alan ve insan hakları bakımından da oldukça hassas nitelik arz eden vize, sığınma ve göçe ilişkin düzenlemeler Amsterdam Antlaşması'yla birinci sütun altına alınmıştır.²¹⁶ Böylece vize, sığınma ve göç ATAD'ın yargılama alanına dahil edilmiştir ki bu durum AB temel haklar koruması alanında olumlu bir gelişmedir.²¹⁷

²¹² Johan Ludwig Duvigneau, "From Advisory Opinion 2/94 to the Amsterdam Treaty: Human Rights Protection in the European Union", *L.I.E.I.*, Vol. 25, No. 2, 1998, s. 61.

²¹³ Eski adıyla Madde L.

²¹⁴ Albertina Albors-Llorens, "Changes in the Jurisdiction of the European Court of Justice under the Treaty of Amsterdam", *CML Rev.*, Vol. 35, No. 6, 1998, s. 1285-1286.

²¹⁵ Bkz. Madde 35, Consolidated Version of the Treaty on European Union, (OJ 97/C 340/02), Amsterdam Antlaşması sonrası konsolide edilmiş nüsha. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11997M/TXT&qid=1517600232169&from=EN>, (06.06.2018).

²¹⁶ Konuyla ilgili ayrıntılı bir inceleme için bkz. David O'Keeffe, "Can the Leopard Change Its Spots? Visas, Immigration and Asylum - Following Amsterdam", s. 271-288, içinde: **Legal Issues of the Amsterdam Treaty**, Patrick Twomey, David O'Keeffe (Eds.), Oxford: Hart Publishing, 1999.

²¹⁷ Duvigneau, *op. cit.*, s. 75.

Amsterdam Antlaşması'yla getirilen temel haklarla ilgili değişikliklerden birisi de Madde 49 (eski Madde O)'da yer almaktadır. Madde 49'a göre ancak ABA m.6(1)'deki prensiplere riayet eden bir devlet Birliğe üyelik başvurusunda bulunabilecektir. Böylece daha evvel Kopenhag Kriterleri olarak kabul edilen üyelik şartları antlaşma statüsüne yükseltilmiştir.²¹⁸

Avrupa Topluluğu'nu Kuran Antlaşma üzerinde Amsterdam Antlaşması ile yapılan değişiklikler arasında Bakanlar Konseyi'nin ayrımcılıkla mücadeleyle ilgili ikincil mevzuat ihdas edebilmesine ilişkin 13. madde (eski m.6a) de bulunmaktadır. Fakat bu konuda karar alınması için oy birliği şartının aranması bir hayal kırıklığı meydana getirmiştir, zira ayrımcılık gibi bir konuda oy birliği ihtimali imkansızdır.²¹⁹

Amsterdam Antlaşması ile bir temel haklar kataloğu²²⁰ kabul etme veya hakları antlaşma maddeleri arasında tek tek zikretme yoluna gidilmemiştir. Dolayısıyla temel hak koruması hususunda ATAD içtihadı yol gösterici olma konumunu sürdürmüştür.²²¹ Öte yandan, ABA m.7 ile Birlik hukukuna dahil edilen siyasi denetim mekanizması sayesinde üye devletlerin insan haklarına riayet etme zorunluluklarını güçlendirme iradesi ortaya konulmuştur.²²² Söz konusu mekanizmaya göre, bir üye devletin temel hakların da içinde olduğu ABA m.7(1)'deki ilkeleri ciddi ve sürekli ihlal etmesi Antlaşmaların uygulanmasından doğan -Bakanlar Konseyi'ndeki oy hakkı da dahil olmak üzere- bazı hakların askıya alınması sonucuna yol açabilecektir.²²³

²¹⁸ De Búrca, "The Evolution of EU Human Rights Law", **op. cit.**, s. 480.

²¹⁹ Bkz. Madde 13, Consolidated version of the Treaty Establishing The European Community, (OJ 97/C 340/03) Amsterdam Antlaşması sonrası konsolide edilmiş nüsha. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11997E/TXT&qid=1517907735875&from=EN>, (07.06.2018).; Duvigneau, **op. cit.**, s. 74.

²²⁰ Amsterdam Antlaşması üye devletlerce onaylanmadan önce Avrupa Parlamentosu bir temel haklar kataloğu hazırlanması çağırısında bulunmuştu. Fakat bu çağrı dikkate alınmadı. Bkz. Resolution on the Amsterdam Treaty (CONF 4007/97 — C4-0538/97), para. 12. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:JOC 1997 371 R 0041 01&qid=1517827547800&from=EN>, (06.06.2018).

²²¹ A. Füsün Arsava, "Amsterdam Antlaşmasının Ortak Hükümlerinin Analizi", **G.Ü. İ.İ.B.F.D.**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2000, s. 194.

²²² Albors-Llorens, **op. cit.**, s. 1286.

²²³ ABA m.7(2), Consolidated Version of the Treaty on European Union, (OJ 97/C 340/02).

II. AVRUPA BİRLİĞİ TEMEL HAKLAR ŞARTI İLE BAŞLAYAN DÖNEMDE BİRLİK HUKUKUNDA İNSAN HAKLARI

A. Şart Konvansiyonu'ndan Lizbon Antlaşması'na Temel Hakların Seyri

1. Şart Konvansiyonu 2000: Temel Haklar Şartı'nın Doğuşu

Temel hakların bir Şart altında toplanarak kabul edilmesi fikri 1999'un ilk yarısında Almanya'nın AB Başkanlığı döneminde gündemin ön sıralarına taşınmıştı.²²⁴ Bu dönemde Alman Dışişleri Bakanı Joschka Fischer bir taslak şart hazırlanması teklifinde bulundu. FAYM'nin *Solange I* ve *Solange II* kararları hatırlanacak olduğunda, temel hak korumasını Birlik düzeyinde bir belge ile güvence altına almanın Alman hükümeti için ne denli önemli olduğu anlaşılabilir.²²⁵ Amsterdam Antlaşması ile çözüme kavuşturulamayan konuları ele almak üzere 3-4 Haziran 1999'da toplanan Köln Zirvesi'nde, Birlik seviyesinde uygulanabilir temel hakların bir Şart altında toplanmasına karar verildi.²²⁶

Bu süreçte, temel hak korumasının Birlik hukukunda içtihat ve bunu destekleyen antlaşma değişiklikleri ile perçinlenmiş olduğu; AB vatandaşlarının kendi ülkelerinde anayasal koruma altında olması bir yana, halihazırda Divan'ın da İHAS ve ortak anayasal geleneklere dayanan bir koruma sistemi inşa etmiş bulunduğu ve dolayısıyla bir haklar kataloğu ihdas etmeye ihtiyaç olmadığı da savunulan görüşler arasındadır.²²⁷

²²⁴ De Búrca, "The Drafting of the European Union Charter of Fundamental Rights", **E.L. Rev.**, Vol. 26, No. 2, 2001, s. 128.

²²⁵ Justus Schönlaue, "The Convention on the Future of Europe and its Antecedents", s. 63, içinde: D. Castiglione, J. Schönlaue, C. Longman, E. Lombardo, N. Pérez-Solórzano Borragán, M. Aziz (Eds.), **Constitutional Politics in the European Union: The Convention Moment and Its Aftermath**, New York: Palgrave Macmillan, 2007.

²²⁶ Presidency Conclusions - Cologne European Council, 3-4 June 1999, Annex IV - European Council Decision on the Drawing Up a Charter of Fundamental Rights of the European Union, http://www.europarl.europa.eu/summits/kol2_en.htm, (06.06.2018).

²²⁷ Bkz. J.H.H. Weiler, "Editorial: Does the European Union Truly Need a Charter of Rights?", **Eur.**

Aslına bakılırsa, Şart'ın meydana getirilmesiyle içerik olarak yeni bir ürün ortaya koyulması söz konusu değildi.²²⁸ Fakat liderler bu yolla AB'nin meşruiyetini artırabileceklerini düşünmekteydiler.²²⁹ Köln Zirvesi'nde Şart'ın hazırlanma amacı Birlik vatandaşları için “temel hakların önemini ve geçerliliğini daha görünür hale getirmek” olarak belirtilmişti. Böylece üye ülke vatandaşları, AB hukuku kapsamında hangi haklara sahip olduklarını ve bu hakların sınırlarını tek bir metin vasıtasıyla daha hızlı ve kolay kavrayabilecekti.²³⁰ Farkındalık düzeyine katkı yapacağına şüphe olmayan bu yenilik, siyasiler açısından da seçmenlerin AB'ye bakışını pozitif yönde etkileyecek bir imkan olabilirdi.²³¹

Köln Zirvesi'nde ayrıca günden güne daha fazla dillendirilen meşruiyet eksikliğinin giderilmesinde temel hak korumasının ön koşul niteliğinde olduğu belirtilerek bütünleşmenin geldiği aşamada bir haklar kataloğuna sahip olmanın gerekliliğine vurgu yapılmıştı.²³² Danışma Görüşü 2/94 ile İHAS'a katılım planlarına onay çıkmaması düşünüldüğünde, Birlik hukuku açısından kendi haklar kataloğunu oluşturmaktan başka çıkar yol kalmamıştı. Bu sebeple Şart taslağının hazırlanması için bir ad hoc organ kurulmasına karar verilmiştir.

Şart projesine ilişkin görüşmeler 15-16 Ekim 1999'da gerçekleştirilen Tampere Zirvesi'nde devam etti. Taslak çalışmalarını gerçekleştirecek ad hoc Konvansiyon'un kimlerden oluşacağı Köln Zirvesi sonuç bildirgesinde kabataslak belirtilmişti. Tampere'de ise hangi kurumdan kaç üyenin katılımcı olacağı somutlaşmıştır. Buna göre Konvansiyon, Devlet ve Hükümet Başkanlarını temsilen

L. J., Vol. 6, No. 2, 2002, s. 95-97.

²²⁸ De Búrca, "The Drafting of the European Union Charter of Fundamental Rights", **op. cit.**, s. 803.

²²⁹ Laurent Pech, Xavier Groussot, "Fundamental Rights Protection in the European Union Post Lisbon Treaty", **European Issues**, No. 173, Robert Schuman Foundation, June 2010, s. 5. <https://www.robert-schuman.eu/en/doc/questions-d-europe/qe-173-en.pdf>, (05.06.2018). Haltern'e göre ise Şart'ın oluşturulma nedeni, "Birliğin tüm halkları tarafından sahiplenilecek bir ortak tarih" eksikliğinin giderilmesi hedefiydi. Bunun için üye devletlerin birbiriyle yarışan ve çatışan tarihleri uzlaştırılmalı ve Birliğin yeni olmaktan dolayı muzdarip olduğu köksüzlüğe çare bulunmalıydı. Zira bu durum Birlik vatandaşlarında bütünleşme projesine karşı güvensizliğe neden olmaktaydı. Tam da bu noktada, aslında Divan'ın geliştirdiği içeriğe kaydadeğer yenilik getirmeyen bir Şart, tüketici estetiğinde "eski moda olmaktan gelen çekiciliğin" gördüğü işlevi görebilir, vatandaşları Birliğin Virginia Haklar Bildirisi'ni ve Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni ilan eden ruhu taşıdığına ikna edebilirdi. Böylece vatandaşların AB'yi daha fazla benimsemesi sağlanabilecekti. Ulrich Haltern, "On Finality", s. 218-221, içinde: Armin von Bogdandy, Jürgen Bast (Eds.), **Principles of European Constitutional Law**, 2nd ed., Oxford: Hart Publishing, 2009.

²³⁰ Pech, Groussot, **op.cit.**

²³¹ Aalt Willem Heringa, "Towards an EU Charter of Fundamental Rights?", **Maastricht J. Eur. & Comp. L.**, Vol. 7, No. 2, June 2000, s. 111.

²³² Presidency Conclusions - Cologne European Council, 3-4 June 1999, Annex IV, **op. cit.**

15, Komisyon Başkanını temsilen 1, AP'yi temsilen kendi içinden görevlendirilecek 16, üye devlet ulusal meclislerini temsilen (her birinden ikişer olmak üzere) 30 üye ile toplam 62 üyeden oluşturulmuştur. Ayrıca Divan ile Avrupa Konseyi (CoE) ikişer gözlemci ile Konvansiyon'a katılmıştır. Ekonomik ve Sosyal Komite, Bölgeler Komitesi ve Ombudsman da görüş bildirmek üzere davet edilmiştir.²³³ Bunlara ilaveten, sivil toplum örgütleri de görüş ve önerilerini sunmak üzere Konvansiyon'da aktif olarak yer almıştır. Tampere'de ayrıca Konvansiyon'un kendi başkanını kendisi içinden seçeceği kararlaştırılmıştı. 17 Aralık 1999'da kurucu toplantısını gerçekleştiren Konvansiyon, ilk iş olarak Eski Almanya Cumhurbaşkanı Roman Herzog'u başkan seçti.²³⁴

Köln Zirvesi'nin sonuç bildirgesinde taslağı hazırlayacak olan temsilciler grubundan organ (*body*) olarak söz edilmişti. Tampere'de gerçekleşen görüşmeler sırasında ise AP üyeleri organın "konvansiyon" olarak nitelendirilmesi için girişimde bulundu.²³⁵ Ardından ad hoc organ kendisini "konvansiyon" olarak adlandırma kararı aldı.²³⁶ AP üyelerinin inisiyatifiyle kabul edilen bu adlandırma hiç şüphesiz başlatılan sürecin karakterine de işaret etmekteydi. Zira, üye devlet hükümetlerinden ve parlamentolarından gönderilen temsilcilerle Komisyon ve AP delegelerinin sözüm ona eşit statüde bir araya geleceği bir çeşit kongre fikri AB tarihinde ilk kez ortaya çıkmıştı.²³⁷

Şart Konvansiyonu'yla, anayasal öneme sahip konuların tartışılması için yeni bir araç olarak "Konvansiyon metodu" ortaya konulmuştur.²³⁸ Şeffaflık ve katılımcılık esasına özel önem verilen bu süreçte Tampere'de öngörüldüğü şekilde²³⁹ oturumların çoğu halka açık olarak gerçekleştirildi.²⁴⁰ Ayrıca vatandaşların süreci kolayca takip edebileceği, taslak çalışmalarına ve ilgili materyallere ulaşabileceği bir

²³³ Presidency Conclusions - Tampere European Council, 15-16 October 1999, http://www.europarl.europa.eu/summits/tam_en.htm, (06.06.2018).

²³⁴ CHARTE 4105/00, BODY 1, s. 1-2.

http://www.europarl.europa.eu/charter/activities/docs/pdf/formal_cr1_en_en.pdf, (06.06.2018).

²³⁵ Tezcan, **op. cit.**, s. 257-258.

²³⁶ Florence Deloche-Gaudez, "The Convention on a Charter of Fundamental Rights: A Method for the Future?" Research and Policy Paper, 15, **Notre Europe**, 2001, s. 6. <http://institutdelors.eu/wp-content/uploads/2018/01/etud15-en.pdf>, (05.06.2018).

²³⁷ Schönlaui, "The Convention on the Future of Europe and its Antecedents", **op. cit.**, s. 63.

²³⁸ Justus Schönlaui, **Drafting the EU Charter: Rights, Legitimacy and Process**, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005, s. 76.

²³⁹ Bkz. Presidency Conclusions - Tampere European Council, 15-16 October 1999, **op. cit.**

²⁴⁰ Richard Bellamy, Justus Schönlaui, "The Normality of Constitutional Politics: An Analysis of the Drafting of the EU Charter of Fundamental Rights", **Constellations**, Vol. 11, No. 3, 2004, s. 420.

internet sitesi kurulmuş, bununla birlikte herkese e-posta yoluyla Konvansiyon'un çalışmalarına katkıda bulunma imkanı verilmişti.²⁴¹ Konvansiyon çalışmaları süresince sivil toplum kuruluşları 300'den fazla görüş ibraz etmiş, çalışma takviminde onlara ayrıca sözlü olarak da düşüncelerini paylaşabilecekleri bir gün ayrılmıştır.²⁴²

Yukarıda bahsedilen katılımcı çeşitliliği sayesinde Konvansiyon başkanlığı tarafından sunulan taslak büyük çoğunluğu salt metinsel olmak üzere 700'den fazla kez değişikliğe uğramıştır.²⁴³ Avrupa bütünleşmesi tarihinde emsali olmayan bu metot AB anayasacılığında çok önemli bir konuma yerleşmiştir.²⁴⁴ Öyle ki, aynı yöntem AB Anayasası'nı hazırlamakla görevlendirilen Anayasa Konvansiyonu'na da model olacaktır.²⁴⁵

Tam bir özgürlük içinde hareket eden Konvansiyon'un sınırlayan tek durum Ağustos 2000'deki Nice Zirvesi'ne kadar taslak metnin hazır edilmek zorunda oluşuydu.²⁴⁶ Konvansiyon çalışmalarını 2 Ekim 2000'de tamamlayarak 54 maddeden oluşan taslak Şart'ı kabul etti.²⁴⁷ Ayrıca, Şart maddelerine ilişkin bir de Açıklamalar (*Explanations*) metni hazırlanmış ve kabul edilmiştir. Uluslararası konvansiyon süreçlerinde sıkça başvurulmuş ve Avrupa Konseyi'nin (CoE) çalışma biçiminde de yer alan bu usul, AB sürecinde örneği görülmemiş bir husustu.²⁴⁸

13-14 Ekim 2000 tarihindeki Biarritz Zirvesi'nde oy birliği ile onaylanan taslak Şart Avrupa Parlamentosu'na ve Komisyon'a sevk edildi.²⁴⁹ Ardından taslak

²⁴¹ Fakat bu açık davet sonrasında Konvansiyon'a sunulan katkıların Şart sürecinde ne ölçüde dikkate alındığı belirsizdir. Tim Eicke, "The European Charter of Fundamental Rights-Unique Opportunity or Unwelcome Distraction", **EHRLR**, No. 3, 2000, s. 281.

²⁴² Lord Goldsmith, "A Charter of Rights, Freedoms and Principles", **CML Rev.**, Vol. 38, No. 5, 2001, s. 1208.

²⁴³ Koen Lenaerts, "Fundamental rights in the European Union", **E.L. Rev.**, Vol. 25, No. 6, 2000, s. 576.

²⁴⁴ Spaventa, "Fundamental rights in the European Union", s. 240, içinde: Barnard, Peers, **op. cit.**

²⁴⁵ Takis Tridimas, **The General Principles of EU Law**, 2nd ed., Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 356.

²⁴⁶ Heringa, **op. cit.**, s. 111.

²⁴⁷ Amelia Conte, **A Europe of Rights: History of the EU Charter**, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012, s. 32.; Bkz. CHARTE 4487/00, CONVENT 50, http://www.europarl.europa.eu/charter/activities/docs/pdf/convent50_en.pdf, (07.06.2018).

²⁴⁸ Jean-Paul Jacqué, "The Explanations Relating to the Charter of Fundamental Rights of the European Union", s. 1715, içinde: Steve Peers, Tamara Hervey, Jeff Kenner, Angela Ward (Eds.), **The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary**, Oxford: Hart, 2014.

²⁴⁹ Conte, **op. cit.**, s. 33.

14 Kasım'da AP'de,²⁵⁰ 6 Aralık'ta ise Komisyon'da kabul edildi.²⁵¹ Böylece 7-10 Aralık 2000'de toplanacak olan Nice Zirvesi öncesi Şart çalışması tamamlanmış oldu.

2. Nice Antlaşması

Helsinki Zirvesi (10-11 Aralık 1999) sonuç bildirgesinde yakın gelecekte gerçekleşmesi öngörülen genişlemeye Birliği hazır hale getirmek için gerekli kurumsal değişikliklerin yapılması kararlaştırılmıştı.²⁵² Bu amaçla yeni bir hükümetlerarası konferans toplanması ve Antlaşmalarda gerekli değişiklikleri müzakere ederek 2000 yılı sonuna kadar çalışmalarını tamamlaması öngörülmüştü. 14 Şubat'ta faaliyetlerine başlayan Hükümetlerarası Konferans (*Nice IGC*) Helsinki'de belirtildiği üzere kurumsal yapının uyarlanmasına odaklandı.²⁵³ Bu nedenle insan hakları meselesi Konferans çalışmaları boyunca geri planda kaldı.²⁵⁴ Sonuç olarak, 7-9 Aralık 2000'deki Nice Zirvesi'nde imzalanması kararlaştırılan ve 26 Şubat 2001'de üye ülke liderleri tarafından imzalanan Nice Antlaşması insan hakları bağlamında çok sınırlı değişiklikler getirdi.

Nice Antlaşması yaklaşan genişleme dalgasının etkisiyle Birlik kurumlarına dair önemli düzenlemelerin yer aldığı bir metin olmuştur. Antlaşma ile, nitelikli çoğunluk esası yenilenmiş ve Antlaşmalardaki birçok maddede karar için oy birliğinin yerini nitelikli çoğunluk esası almış, yeni katılacak üye devletleri de göz önünde bulundurarak sandalye dağılımı ve oy ağırlıkları güncellenmiştir.²⁵⁵

²⁵⁰ European Parliament decision approving the draft Charter of Fundamental Rights of the European Union (C5-0570/2000), OJ C 223/74, 8.8.2001, http://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:0ee0be45-1697-4582-a290-157151743915.0004.01/DOC_23&format=PDF, (06.06.2018).

²⁵¹ Bkz. European Parliament: The Charter of Fundamental Rights of the European Union, http://www.europarl.europa.eu/charter/default_en.htm, (06.06.2018).

²⁵² Bkz. Presidency Conclusions - Helsinki European Council, 10-11 December 1999, http://www.europarl.europa.eu/summits/hel1_en.htm, (06.06.2018).

²⁵³ The Treaty of Nice and the Convention on the Future of Europe, s. 1, http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/en/FTU_1.1.4.pdf, (06.06.2018).

²⁵⁴ Bilgin, Avrupa Birliği'nde İnsan Haklarının Gelişimi ve Korunması, **op. cit.**, s. 263.

²⁵⁵ Karluk, **op. cit.**, s. 224-229.; Keskin-Ata, **op. cit.**, s. 32.

Nice Antlaşması'nın insan hakları alanında getirdiği tek değişiklik ise ABA 7. maddedeki siyasi yaptırım mekanizması ile ilgilidir.²⁵⁶ 2000 yılında Avusturya'da gerçekleşen seçimlerde ırkçı söylemleriyle bilinen bir partinin koalisyon ortağı olması, 7. maddedeki mekanizmanın işletilmesini gündeme getirmişti.²⁵⁷ Bu ihtimalin önüne geçebilmek için 7. maddede değişikliğe gidilerek bir ön uyarı sistemi geliştirilmiştir. Bu yönde maddenin başına eklenen hüküm şöyledir:

“Üye devletlerin üçte birinin, AP'nin ya da Komisyon'un gerekçeli teklifiyle Konsey, AP'nin muvafakatini aldıktan sonra bir üye devlette ABA madde 6(1)'deki prensiplerin ciddi ihlali yönünde açık bir risk bulunduğuna üyelerinin beşte dört oy çoğunluğuyla karar verebilir. Bu tespitten önce Konsey, ilgili üye devletin görüşünü alır, aynı prosedüre uygun olarak bağımsız kişilerden söz konusu üye devletteki durum hakkında makul sürede sunulmak üzere bir rapor talep edebilir. Konsey, böyle bir saptamaya dayanak teşkil eden nedenlerin geçerliliğini düzenli olarak teyit eder.”

7. maddeye eklenen ön uyarı prosedürünün devamında Amsterdam Antlaşması ile getirilen siyasi yaptırım mekanizması varlığını sürdürmüştür. Netice itibariyle bir üye devlette ciddi ve sürekli nitelikte insan hakları ihlali olduğuna ancak oy birliği ile karar verilebilmesi, bu yolun uygulanabilmesindeki güçlüğü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, insan hakları ihlallerinin söz konusu olduğu durumlarda siyasi yaptırımın bu denli zor bir ihtimal olması eleştirilmiştir.²⁵⁸

Nice Hükümetlerarası Konferansı'nın en önemli çıktılarından birisi de hiç şüphesiz Temel Haklar Şartı'nın AB'nin üç siyasi kurumunun başkanları tarafından 7 Aralık 2000'de resmi olarak ilan edilmesi olmuştur. Köln ve Tampere Zirveleri ile görünür hale gelen Birlik hukuku seviyesinde bir haklar kataloğu oluşturma iradesi Şart Konvansiyonu'nda somut bir forma bürünmüştü. Nice Hükümetlerarası Konferansı'nda ise yalnızca siyasi beyana konu edilmiş olması insan hakları adına beklentileri karşılamaktan uzak olsa da bu adım, Birlik sisteminde Paris ve Roma Antlaşmalarından bu yana tartışılan temel haklar kataloğu eksikliğini gidermek uğrunda yeni bir süreç başlatmıştır.²⁵⁹

²⁵⁶ Azime Aslı Bilgin, **Avrupa Birliği Hukukunun Önceliği İlkesi Kapsamında Avrupa Birliğinde Temel Hak Koruması**, Ankara: Avrupa Birliği Bakanlığı, 2014, s. 88.

²⁵⁷ Tezcan, **op. cit.**, s. 188.; Özcan, **op. cit.**, s. 54.

²⁵⁸ A. Işıl Karakaş, “Avrupa Birliği, İnsan Haklarının Korunması ve Avrupa Anayasası”, **Hukuk ve Adalet**, Yıl:1, Sayı: 3, 2004, s. 45-46.

²⁵⁹ Temel Haklar Şartı ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak inceleneceğinden burada konuya temas etmekle yetinilmiştir.

Nice Antlaşması'na eklenen Avrupa'nın Geleceğine Dair Deklarasyon'da²⁶⁰ bir sonraki Avrupa Zirvesi'nin Aralık 2001'de Laeken'da gerçekleştirileceği, bu Zirve'de Temel Haklar Şartı'nın statüsü, kurucu Antlaşmaların anlamı korunarak sadeleştirilmesi, ikincillik ilkesi çerçevesinde üye devletlerle Birlik arasındaki yetki paylaşımının netleştirilmesi ve kontrolü gibi meselelerin ele alınması gerektiği bildirilmiştir.

3. Avrupa Birliği Anayasası: Sonuçsuz Kalan Bir Çaba

AB için bir “anayasa” fikri Avrupa bütünleşmesinde 2000’li yılların getirdiği yeni bir vizyon değildi. Öyle ki, bir Avrupa Anayasası oluşturmak yönündeki çabalar AB’nin kendisinden de önceye dayanmaktadır.²⁶¹ İlk somut tasarı “Avrupa Birleşik Devletleri Federal Anayasası” başlığıyla François de Menthon tarafından 1948’de gündeme getirilmişti.²⁶² O dönemde gerçekleşen Avrupa Kongresi’nde umduğunu bulamayan federalizm taraftarları için anayasa fikri önemini hiç kaybetmedi. Avrupa Topluluğu’nun kurulmasından sonraki süreçte ise AP üyesi Altiero Spinelli Avrupa Anayasası fikrinin en önde gelen figürü olmuştur.²⁶³ AP’de onun inisiyatifiyle başlatılan çalışmalar sonucunda 1984’te “Avrupa İçin Anayasa Taslağı” hazırlanmış ve büyük bir çoğunlukla kabul edilmiştir.²⁶⁴ Fakat o dönemde AP ile üye devlet parlamentoları arasındaki ittifak Birlik düzeyinde bir anayasa ihdas edilmesi için yeterli güce sahip değildi.²⁶⁵ Bu nedenle, Spinelli’nin planı başarıya ulaşamamıştır.

²⁶⁰ Declaration on the future of the Union, OJ C 80/85, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12001C/TXT&from=EN>, (06.06.2018).

²⁶¹ The Constitution of the European Union – history and prospects, s. 1, https://www.bundestag.de/blob/189784/30cd9a5ef6db0d0cdcc3ae50c4a8aa3a/constitution_eu-data.pdf, (06.06.2018).

²⁶² François de Menthon, Pan-Avrupa savunucusu Richard Coudenhove-Kalergi’nin (1894-1972) kurduğu Avrupa Parlamenter Birliği’nin Hukuk Komitesi başkanıydı. Bu oluşum 1948’deki Avrupa Kongresi’nde aktif rol alan ve Avrupa Birleşik Devletleri’ni amaçlayanların kurduğu bir baskı grubuydu. Raquel Valls, “A Constitution for Europe? Hardly a New Idea!”, 2005, s. 2. https://www.cvce.eu/content/publication/2004/3/1/fe4cc5b2-4dbb-448a-9b90-b61ef6304fc7/publishable_en.pdf, (05.06.2018).; Ayrıca bkz. Richard Coudenhove-Kalergi, “Europe Must Unite”, 1938, https://www.cvce.eu/en/obj/richard_coudenhove_kalergi_europe_must_unite_1938-en-87035567-586c-4a12-99e7-6857ee13f146.html, (05.06.2018).

²⁶³ Spinelli’nin AB bütünleşmesi ve anayasa bağlamında ortaya koyduğu katkılar için bkz. Agustín José Menéndez, “Altiero Spinelli: From Ventotene to the European Constitution”, **ARENA Report**, No. 1/07, 2007. <http://www.altierospinelli.it/interventi/2007/Altiero%20Spinelli%20-%20From%20Ventotene%20to%20the%20European%20Constitution.pdf>, (05.06.2018).

²⁶⁴ The Constitution of the European Union – history and prospects, **op. cit.**, s. 1.

²⁶⁵ Jürgen Schwarze, “The Treaty Establishing a Constitution for Europe – Some General Reflections on its Character and its Chances of Realisation”, **EPL**, Vol. 12, No. 2, 2006, s. 200.

23 Ocak 1990'da Kurumsal İşler Komitesi'nce AP Başkanlığı'na iletilen ve Avrupa Anayasası üzerine bir rapor düzenlenmesine ilişkin yetki talep edilen mektup konuyu yeniden gündeme getirmekteydi. Gerekli yetkilendirme sonrası komitenin görevlendirdiği Fernand Herman bir rapor hazırlamış ve bu raporun ekinde bir anayasa taslağı da yer almıştı.²⁶⁶ Aralık 1993'te komitenin kabul ettiği taslak, Şubat 1994'te AP tarafından da tasdik edilmiş ve Birlik düzeyinde gerekli adımların atılması için diğer kurumlara çağrıda bulunulmuştur.²⁶⁷ Herman Raporu ile ortaya konulan anayasa taslağı VIII. Başlık altında bir temel haklar kataloğunu da içermekteydi. Fakat AP'nin bu girişimi de Birliğin diğer kurumlarında istenilen karşılığı bulamamış ve anayasa planları bir kez daha rafa kaldırılmıştır.

2000'li yılların başında Temel Haklar Şartı'nın üç siyasi kurum tarafından bildiri olarak ilan edilmesi Avrupa Anayasası tartışmalarının yeniden alevlenmesine yol açtı. Bunun nedeni, (bağlayıcı olmasa da) Şart'ın kabulünün kimilerine göre muhtemel bir Avrupa Anayasası'nın ilk önemli unsuru sayılmasıydı.²⁶⁸ Ekonomik birlikten siyasi birliğe doğru gelişen iş birliği sürecinde ortaya konulan hukuk müktesebatının şekli bir anayasa altında toplanması²⁶⁹ bütünleşmenin bir sonraki aşaması olarak görülmekteydi.

Aralık 2001'de toplanan Laeken Zirvesi, Avrupa Anayasası yolunda kilit rol oynadı. Zirve neticesinde yayınlanan Laeken Deklarasyonu²⁷⁰ AB hukukunda daha fazla şeffaflık sağlamanın kurucu Antlaşmaları sadeleştirmekten geçtiğini ilan etmekteydi. Bu sadeleştirme ve yeniden organizasyon hareketinin bir anayasa doğurma ihtimali, böyle bir durumda söz konusu anayasanın esas özelliklerinin ne olacağı, Temel Haklar Şartı'nın bu anayasada yer alıp almayacağı ve İHAS'a katılım meselesi Laeken Deklarasyonu'nda cevabını bekleyen sorular olarak sıralanmıştı. Çözümün hangi düzlemde aranacağı da ayrı bir tartışma konusuydu.

²⁶⁶ European Parliament: Second Report of the Committee on Institutional Affairs on the Constitution of the European Union, A3-0064/94, <http://ec.europa.eu/dorie/fileDownload.do;jsessionid=17plT1VBJ4vKK18bdJnqppLhyHP1CfvtNGLTV8Hh2SLG6PcmHdJ6!-79809760?docId=342993&cardId=342993>, (06.06.2018).

²⁶⁷ Resolution on the Constitution of the European Union of 10.02.1994 (A3-0064/94, OJ C 61 of 28.02.1994), http://www.europarl.europa.eu/charter/docs/pdf/a3_0064_94_en_en.pdf, (06.06.2018).

²⁶⁸ J.H.H. Weiler, "Human Rights Constitutionalism and Integration: Iconography and Fetishism", s. 159, içinde: Erik Oddvar Eriksen, John Erik Fossum, Agustín José Menéndez (Eds.), **Developing a Constitution for Europe**, London: Routledge, 2004.; Udo Di Fabio, "A European Charter: Towards a Constitution for the Union", **Colum. J. Eur. L.**, Vol. 7, No. 2, 2001, s. 159.

²⁶⁹ Karakaş, "Avrupa Birliği, İnsan Haklarının Korunması ve Avrupa Anayasası", **op. cit.**, s. 37.

²⁷⁰ Bkz. Presidency Conclusions - Laeken European Council, 14-15 December 2001,

Birlik hukukunda antlaşma değişikliği için kullanılan diplomatik yol hükümetlerarası müzakereye dayalıydı. Bu usul ABA m.48’de açıkça düzenlenmişti. Fakat AP başta olmak üzere bazı çevreler, hükümetlerarası konferans yöntemini vatandaşları tartışmalardan uzak tutan, onların dilek ve ihtiyaçlarını dikkate almayan, fazlasıyla seçkinci ve gizli kapaklı bir mekanizma olarak nitelendirmekteydi.²⁷¹ Bu eleştirilerle birlikte Şart Konvansiyonu’nun başarısı göz önüne alınarak, 2004’te yapılması planlanan hükümetlerarası konferansa kadar gerekli hazırlık çalışmalarını yapması, bilhassa yukarıda sözü edilen problemleri ele alması için yeni bir Konvansiyon²⁷² kurulması kararlaştırıldı.

Laeken Deklarasyonu’nda yetkilendirilirken Konvansiyon’a anayasa hazırlama fonksiyonu atfedilmemesi dikkat çekicidir.²⁷³ Bu durum bilinçli bir tercihe işaret eder. Çünkü üye devletlerin gözünde bu Konvansiyon bir sonraki Hükümetlerarası Konferans için tavsiyelerde bulunacak bir “tartışma forumu” niteliğindeydi.²⁷⁴ Dolayısıyla, Konvansiyon’da müzakere edilen her türlü belge ve üzerinde uzlaşılan tüm teklifler 2004’teki Hükümetlerarası Konferans için materyal oluşturmaktan öte bir bağlayıcılığa sahip olmayacaktı. Bunun nedeni, üye devletlerin Antlaşma değişikliği konusunda hükümetlerarası konferansların yegane belirleyici merci olarak kalmasını ve böylece Birliğin anayasal değişim süreçlerindeki merkezi rollerini sürdürmek istemeleridir.²⁷⁵ Sonuç olarak, Hükümetlerarası Konferans metoduna yöneltlen eleştiriler Konvansiyon yönteminin benimsenmesini sağladıysa da taslak maddeleri üzerinde nihai karar mercii değişmemiştir.

Katılımcı çeşitliliği bakımından Şart Konvansiyonu için benimsenen yol burada da geçerli olmaya devam etmiş, Laeken Deklarasyonu’nda ilan edildiği şekliyle Anayasa Konvansiyonu şu üyelerden oluşmuştur: Devlet ve hükümet

<http://www.consilium.europa.eu/media/20950/68827.pdf>, (06.06.2018).

²⁷¹ Jean-Claude Piris, **The Constitution for Europe: A Legal Analysis**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 44-45.

²⁷² Avrupa’nın Geleceğine İlişkin Konvansiyon. Bundan sonra *Anayasa Konvansiyonu* olarak anılacaktır.

²⁷³ John Erik Fossum, “Still a union of deep diversity? The convention and the constitution for Europe”, s. 236, içinde: Eriksen et al., **op. cit.**, 2004.

²⁷⁴ Anne Peters, “The Constitutionalisation of the European Union – Without the Constitutional Treaty”, s. 60, içinde: Sonja Puntischer Riekman, Wolfgang Wessels (Eds.), **The Making of a European Constitution: Dynamics and Limits of the Convention Experience**, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2006.

²⁷⁵ Gráinne De Búrca, Jo Beatrix Aschenbrenner, “European Constitutionalism and the Charter”, s. 25., içinde: Steve Peers, Angela Ward (Eds.), **The European Union Charter of Fundamental Rights**, Oxford: Hart Publishing, 2004.

başkanları adına 15 temsilci, ulusal parlamentolardan toplam 30, Avrupa Parlamentosu'ndan 16 ve Komisyon'u temsilen 2 üye. Buna ek olarak, katılım aşamasındaki 10 ve aday statüsündeki 3 ülkenin de mevcut üye ülkeler gibi 1 devlet/hükümet başkanı ve 2 parlamento üyesi ile Konvansiyon'da temsil edilmesi öngörülmüştür. Fakat aday ülkelerin mevcut üyeler arasında oluşması muhtemel bir konsensüsü engelleme yetkisi bulunmamaktaydı.²⁷⁶ Bu çerçevede bir araya gelecek olan temsilcilere başkanlık etmek üzere Eski Fransa Cumhurbaşkanı Valéry Giscard d'Estaing Zirve tarafından görevlendirildi.²⁷⁷

Anayasa Konvansiyonu ilk toplantısını Şubat 2002'de gerçekleştirdi. Konvansiyon bünyesinde 11 çalışma grubu ve 3 müzakere grubu kurulurken, tüm toplantılar ve ele alınan belgeler halka açıldı.²⁷⁸ Şart Konvansiyonu'nda olduğu gibi, vatandaşların süreci tüm ayrıntılarıyla takip edebilmesine imkan veren bir internet sitesi kurulmuştu.²⁷⁹ 3 aşamalı bir metodoloji üzerine kurgulanan Konvansiyonda öncelikle Birliğin misyonu üzerine genel değerlendirmeler yapılmış, ardından çalışma gruplarının kendileri için belirlenen konular üzerindeki incelemeleri gerçekleştirmiş, son olarak da Anayasa maddeleri hakkındaki teklifler görüşülerek çalışmalar tamamlanmıştır.²⁸⁰ 17 aylık bu süreçte 26 genel kurul toplantısı gerçekleştiren Konvansiyon 1800'den fazla sözlü beyanı dinlemiştir.²⁸¹

Konvansiyon'da kabul edilen ve Birliğin mevcut kurucu antlaşmalarının yerini alacak olan taslak Anayasa 18 Haziran 2003'teki Selanik Zirvesi'nde Konvansiyon Başkanı Giscard d'Estaing tarafından sunulmuştur.²⁸² 30 Eylül 2003'teki Hükümetlerarası Konferans'ta maddeleri müzakere edilen taslak üzerinde 18 Haziran 2004 tarihinde mutabakata varılmış, metnin son hali 29 Ekim 2004'teki Roma Zirvesi'nde tüm üye devletlerin temsilcileri tarafından imzalanmıştır.²⁸³

²⁷⁶ Bkz. Presidency Conclusions - Laeken European Council, 14-15 December 2001, **op. cit.**

²⁷⁷ Ibid.

²⁷⁸ Bkz. Report from the Convention Presidency to the President of the European Council, CONV 851/03, s. 3, <http://european-convention.europa.eu/docs/Treaty/cv00851.en03.pdf>, (06.06.2018).

²⁷⁹ bkz. <http://european-convention.europa.eu>, (06.06.2018).

²⁸⁰ Paul Craig, "Constitutional Process and Reform in the EU: Nice, Laeken, the Convention and the IGC", **EPL**, Vol. 10, No. 4, 2004, s. 660.

²⁸¹ Bkz. CONV 851/03, **op. cit.**, s. 2.

²⁸² Bkz. CONV 852/03, s. 1, <http://european-convention.europa.eu/pdf/reg/en/03/cv00/cv00852.en03.pdf>, (06.06.2018).

²⁸³ John Fairhurst, **Law of the European Union**, Harlow: Pearson Longman, 2010, s. 25-26.; Bkz. Treaty Establishing a Constitution for Europe, https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_establishing_a_constitution_for_europe_en.pdf, (06.06.2018).

Taslakta temel hakların durumuna bakıldığında Şart'ın ikinci bölüm olarak Anayasa'ya dahil edilmesi kurucu Antlaşmalardaki en radikal değişim olarak göze çarpmaktadır. Anayasa'nın birinci bölümünde yer alan Madde I-9, "Temel Haklar ve Birlik Vatandaşlığı" başlığını taşımakta ve bu alandaki genel düzenlemeyi içermektedir. Maddenin ilk paragrafında "Birlik, II. Bölümü oluşturan Temel Haklar Şartı'nda düzenlenen hakları, özgürlükleri ve ilkeleri tanır." demek suretiyle Şart'ın bağlayıcılığı ilan edilmiştir. İkinci paragrafta, "Birlik İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme'ye katılır. Bu katılım Birliğin Anayasada belirtilen yetkilerini etkilemez." ifadesine yer verilerek İHAS'a katılım konusunda Divan'ın Danışma Görüşü 2/94'te ileri sürdüğü yetkisizlik durumu ortadan kaldırılmak istenmiştir.²⁸⁴ Üçüncü paragrafta ise, İHAS'ta korunan ve üye devletlerin ortak anayasal geleneklerinden türeyen temel hakların, Birlik hukukunun genel ilkelerini oluşturduğu hükme bağlanmıştır.

Şart'ın Anayasa bölümlerinden biri olarak kabul edilecek olması, Divan'ın yargısal aktivizm yoluyla yeni haklar yaratabileceğine ve Birliğin yetki alanını genişletebileceğine dair endişeleri de beraberinde getirmişti. Örneğin, toplu sözleşme ve toplu eylem hakkı Şart'ta ilke olarak düzenlenmesine ve bu konularda kişilere yargı önünde ileri sürebilecekleri bir hak tesis edilmemesine rağmen,²⁸⁵ bazı işveren birlikleri Şart'ın işçiler için yeni sosyal haklar ihdas ettiğini ileri sürmekteydi.²⁸⁶

Bu türden itirazların önüne geçmek için özellikle Birleşik Krallık yönetiminin baskısıyla Anayasa'nın II-111. maddesinde Şart'ın uygulama alanı net bir şekilde ortaya konulmuş, bu konudaki sınırlar çizilmiştir. Buna göre, Şart maddeleri Birlik kurumlarını ikincillik ilkesine uygun olacak şekilde bağlarken, üye devletleri sadece Birlik hukukunu uyguladıkları durumlarda bağlar. Maddenin ikinci paragrafında ise, Şart'ın AB hukukunun uygulama alanını Birliğin mevcut yetkilerinin ötesinde genişletmeyeceği, Birlik için yeni bir yetki veya görev oluşturmayacağı ve bu Anayasa'nın diğer bölümlerinde tanımlanan yetki ve ödevleri değiştirmeyeceği ifade edilmiştir. Şart ile yeni yetki alanı oluşturulamayacağının maddeleştirilmesiyle üye devlet anayasal düzenleri AB Anayasası'nın etkisi altında kalmaktan kurtulmuş,

²⁸⁴ Bu konuda bkz. ileride "Taraf Olmaya Dair İlk Taslak Metin ve Danışma Görüşü 2/94".

²⁸⁵ A. Işıl Karakaş, "Ulusalüstü Anayasada Temel Haklar Problematigi: Teorik ve Pratik Sorunlar", **Anayasa Yargısı**, Cilt: 22, 2005, s. 294.

²⁸⁶ Clive H. Church, David Phinnemore, **Understanding the European Constitution: An Introduction to the EU Constitutional Treaty**, London: Routledge, 2006, s. 141.

böylece ulusal egemenliğin korunmasına yönelik bir bariyer hüküm meydana getirilmiştir.²⁸⁷

Anayasa'nın IV-447. maddesinde özel bir yürürlük düzenlemesine yer verilmiştir. Buna göre, taslak metin ancak tüm üye devletlerin kendi anayasal usullerince onaylanmasını müteakiben yürürlüğe girebilecekti. Aynı maddede onay süreçlerinin 1 Kasım 2006'ya kadar tamamlanması gerektiği de hükme bağlanmıştı. Fakat 29 Mayıs 2005 günü Fransa'da ve 1 Haziran 2005 günü Hollanda'da yapılan referandumlarda Anayasa oluşturan antlaşma reddedildi.²⁸⁸

Anayasa'nın reddedilmesinin altında yatan nedenlere bakmak süreci anlamlandırmak bakımından aydınlatıcı olacaktır. Ulusal egemenlik konusu bütünleşmenin her aşamasında olduğu gibi Avrupa Anayasası tartışmaları esnasında da gündemin önemli bir kısmını işgal etmiştir. Bunun nedenlerinden birisi, taslak Anayasa'da Madde I-8 altında "Birliğin Sembolleri"ne yer verilmesidir. Bu madde ile Birlik için bayrak, marş, ortak para birimi ve bir Avrupa günü belirlenmiştir. Geleneksel olarak devletlerle özdeşleştirilen söz konusu sembollerin anayasada yer alması, bu şekilde *sui generis* ulusüstü yapıdan bir devlete geçiş amacına hizmet edildiği itirazlarına yol açmıştır.²⁸⁹

Özellikle de yeni antlaşmanın isimlendirilmesinde "anayasa" kelimesinin kullanılması ve yapılmak istenilenin ulus devlet anayasalarına benzer bir Avrupa Anayasası olduğu iddiası ön plana çıkan argümanlar arasındadır. AP'nin öncülüğünde ileri sürülen anayasa tekliflerinin o güne kadar hep olumsuz yankı uyandırmış olması ve sonuçsuz kalması -diğer nedenlerle birlikte- isimlendirmede "anayasa" teriminin tercih edilmesiyle ilişkilendirilmiştir. Bu terimin kullanılmasıyla Birliğe devlet statüsü tanındığı ve hatta egemenlik atfedildiğine ilişkin görüşler ortaya atılmıştır.²⁹⁰

Benzer tartışmalar 2004 Anayasa teklifi için de söz konusu olmuştur. Öyle ki, bir taraftan Avrupa İçin Bir Anayasa Oluşturan Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği anda

²⁸⁷ Karakaş, "Ulusalüstü Anayasada Temel Haklar Problematikliği", **op. cit.**, s. 296-297.

²⁸⁸ Georges-Henri Soutou, **Avrupa Birliği Tarihi: 1815'ten Günümüze**, Çev.: Eylem Alp, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014, s. 367.

²⁸⁹ Piriş, *The Constitution for Europe*, **op. cit.**, s. 6.

²⁹⁰ Di Fabio, **op. cit.**, s. 162.

artık klasik anlamdaki uluslararası antlaşma niteliğinden çıkarak gerçek bir anayasa haline geleceği ileri sürülürken, diğer taraftan böylesi yorumların “hermenötik fantezi” olduğu, taslak anayasada ilgili maddeler vasıtasıyla üye devletlere ait yetkilerin korunduğu savunulmaktaydı.²⁹¹ Anayasanın ilk maddesinde Birliğin sahip olduğu yetkilerin sadece ortak amaçlara ulaşmak üzere üye devletlerce transfer edilenlerden ibaret olduğu ortaya konulmuştu. Fakat netice itibarıyla Birlik ile üye devletler arasındaki yetki paylaşımında alışılmış düzenin dışına çıkılmadığı ve dolayısıyla ulusal egemenliğin zarar görmediği noktasında vatandaşların yeterli düzeyde ikna olmadığı söylenebilir.

Anayasa metninin uzunluğu ve kompleks yapısı da referandumlardaki negatif sonuçları doğuran faktörler arasındadır. AB vatandaşlarının “şeffaf, açık, etkin ve demokratik denetim altındaki bir Birlik” talep ettikleri Laeken Deklarasyonu’nda belirtilmişti.²⁹² Fakat bu beklentilerin karşılanması hedefiyle oluşturulan anayasa metni istenileni vermekten uzaktı. Anayasa denildiğinde örneğin sıradan bir Fransız vatandaşının zihninde kısa ve özellikle de asli hususları ele alan bir metin canlanmaktaydı.²⁹³ Ortaya çıkan anayasa ise 4 bölüm altında 448 madde, ayrıca 36 protokol, 2 ek ve 50 deklarasyondan oluşan hacimli bir metindi. Hiç şüphesiz bu olgu da Anayasa arkasındaki halk desteğinin çökmesinde büyük rol oynadı.²⁹⁴

Fransa’da sol kesim yeni anayasayla birlikte ülkelerine neoliberal ekonomi politikaları yönünde baskı oluşturulacağından, sağ kesim ise bu yolla ulusal egemenliğin zayıflatılmasından endişe ederken; Hollanda’da yapılan anketlerde halkın neredeyse yüzde ellisinin Antlaşma’nın içeriğinden habersiz olduğu ortaya çıkmıştı.²⁹⁵

Bunların yanı sıra, Hollanda’da mevcut yönetimin popülerite eksikliği, hazırlık aşamasında Hollandalıların sürece yeterince dahil edilmediği algısı, Anayasa’nın kabul edilmesi durumunda Türkiye ve doğu Avrupa ülkelerinden

²⁹¹ Riekman, Wessels, “European Constitutionalism at the Crossroads”, s. 12-13, içinde: Riekman, Wessels (Eds.), **op. cit.**

²⁹² Bkz. Presidency Conclusions - Laeken European Council, 14-15 December 2001, **op. cit.**, s. 21.

²⁹³ Schwarze, **op. cit.**, s. 203.

²⁹⁴ Hermann-Josef Blanke, Stelio Mangiameli, “Introduction”, s. XXV, içinde: Hermann-Josef Blanke, Stelio Mangiameli (Eds.), **Governing Europe Under a Constitution: The Hard Road from the European Treaties to a European Constitutional Treaty**, Berlin: Springer, 2006.

²⁹⁵ McCormick, Avrupa Birliği Siyaseti, **op. cit.**, s. 145.

göçmen akını olacağına ilişkin kaygılar ve sonuç olarak Anayasa'yı oluşturan Antlaşmanın kabulü ile Hollanda'nın AB içindeki konumunun zayıflayacağı düşüncesi bir araya gelerek referandumda Hollandalıların Fransızlarla aynı yolu izlemesine neden olmuştur.²⁹⁶

Bu iki ülkede alınan "hayır" sonucu yalnızca vatandaşların Anayasa projesine olan güvensizliğini ortaya koymakla kalmamış, kimilerine göre aynı zamanda Anayasa'yı kuran antlaşmanın ölümünü ilan etmiştir.²⁹⁷

B. Lizbon (Reform) Antlaşması ile Başlayan Yeni Dönem

1. Lizbon Antlaşması'nın Ortaya Çıkışı

Fransa ve Hollanda'da yapılan referandumların olumsuz neticelenmesi nedeniyle 16-17 Haziran 2005'teki Brüksel Zirvesi'nin birinci gündemi Anayasa projesinin akıbetine ilişkin siyasi tavrın belirlenmesiydi. Zirve sonunda yayınlanan bir deklarasyonla²⁹⁸ tüm üye devletlerde vatandaşların Anayasaya ilişkin çekincelerinin giderilmesine yönelik tartışmaların yapılacağı bir "düşünme süreci" başlatılması çağrısında bulunulmuştu. Bu süreç sonunda onay aşamasındaki Anayasa taslağından vazgeçilerek yeni bir antlaşma hazırlanması gündeme geldi.

21-22 Haziran 2007'deki Brüksel Zirvesi'nde kurucu antlaşmaların yerini alacak bir anayasa fikri resmen terk edilerek, sadece mevcut antlaşmalarda değişiklik öngören bir "Reform Antlaşması" hazırlanmasına karar verildi.²⁹⁹ Bu Zirve'de yetkilendirilen Hükümetlerarası Konferans Temmuz 2007'de çalışmalarına başladıktan sonra üç ay gibi kısa bir sürede yeni antlaşma taslağını hazırladı.³⁰⁰

²⁹⁶ **Ibid.**; Ayrıca bkz. The European Constitution: post-referendum survey in The Netherlands, http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/flash/fl172_en.pdf, (06.06.2018).

²⁹⁷ Hartley, **op. cit.**, s. 9.; The Economist: "The Europe that died", 02.06.2005, <https://www.economist.com/node/4033308>, (06.06.2018).; The Guardian: "Face it: this treaty is dead, says Kinnock", 31.05.2005, <https://www.theguardian.com/world/2005/may/31/eu.politics>, (06.06.2018).

²⁹⁸ Declaration by the Heads of State or Government of the Member States of the European Union on the Ratification of the Treaty Establishing a Constitution for Europe, http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/85325.pdf, (06.06.2018).

²⁹⁹ Presidency Conclusions - Brussels European Council, 21-22 June 2007, <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11177-2007-REV-1/en/pdf>, (06.06.2018).

³⁰⁰ David Phinnemore, **The Treaty of Lisbon: Origins and Negotiation**, Basingstoke: Palgrave

Reform Antlaşması AB'ye üye 27 devletin liderleri tarafından Aralık 2007'deki Lizbon Zirvesi'nde imzalandı.³⁰¹

İmza faslı üzerinden çok geçmeden üye ülkelerden Lizbon Antlaşması'nın sadece parlamento onayına tabi olacağına ve ayrıca bir referandum düzenlenmesine gerek olmadığına ilişkin açıklamalar yapıldı.³⁰² Antlaşmayı onaylayabilmek için referanduma gidilmesinin anayasal gereklilik olduğu tek üye ülke ise İrlanda'ydı.³⁰³ Haziran 2008'de İrlanda'da yapılan referandumda Lizbon Antlaşması %53'lük "hayır" oyu ile reddedildi.³⁰⁴

Onay sürecinde İrlanda ile ortaya çıkan pürüz, antlaşmanın geleceğine ilişkin tartışmaları beraberinde getirirken, AB liderleri tekrar referanduma gidilmesinden başka çare olmadığını dillendirmekteydi.³⁰⁵ Bunun yanında ret oyunun sebepleri de araştırılmaya başlanmıştı. Bir dizi anket çalışmasının ardından İrlandalı vatandaşların kararında 1) antlaşma hakkındaki bilgi eksikliği, 2) bağımsızlık ya da güç kaybı yaşanacağı algısı ile İrlandalı kimliğinin korunması refleksi, 3) İrlanda'nın geleneksel olarak sahip olduğu askeri tarafsızlık politikasına zarar verildiği düşüncesi, 4) ulusal kurumlar vergisi sisteminin muhafaza edilmek istenmesi, 5) İrlanda'nın Komisyon'daki üyesini kaybetmesine karşı oluşan tepki ile 6) kürtaj, ötanazi ve aynı cinsin evliliği gibi ahlaki meselelerin belirleyici olduğu ortaya çıkmıştı.³⁰⁶

İrlanda'daki referandumun olumsuz sonuçlanmasının ardından iki euroseptik lider, Polonya Cumhurbaşkanı Lech Kaczynski ve Çekya Cumhurbaşkanı Vaclav

Macmillan, 2013, s. 8.

³⁰¹ Alasdair Blair, **The European Union Since 1945**, Harlow: Longman Pearson, 2010, s. 96. Antlaşma Portekiz'in Lizbon kentinde imzalandığı için Lizbon Antlaşması olarak anılmaktadır.

³⁰² Deutsche Welle: "Danish PM: No Need for National Referendum on EU Treaty", 11.12.2007, <http://www.dw.com/en/danish-pm-no-need-for-national-referendum-on-eu-treaty/a-2998791>, (06.06.2018).; BBC: "Brown belatedly signs EU treaty", 13.12.2007, http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/7141279.stm, (06.06.2018).

³⁰³ Fairhurst, **op. cit.**, s. 27.

³⁰⁴ Dedman, **op. cit.**, s. 178.

³⁰⁵ The Telegraph: "EU Constitution author says referendums can be ignored", 26.06.2008, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/2200026/EU-Constitution-author-says-referendums-can-be-ignored.html>, (06.06.2018).

³⁰⁶ Jean-Claude Piris, **The Lisbon Treaty: A Legal and Political Analysis**, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s. 52-53.; Ayrıca bkz. Statement of the Concerns of the Irish People on the Treaty of Lisbon as set out by the Taoiseach, Presidency Conclusions - Brussels European Council, 11-12 December 2008, Annex I, <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-17271-2008-REV-1/en/pdf>, (06.06.2018).

Klaus kendi ülkelerindeki onay sürecini durdurmak için ilgili belgelere imza atmama kararı aldı.³⁰⁷

Referandumda negatif görüş bildiren İrlanda kamuoyunun ikna edilebilmesi için çözüm arayışları Haziran 2009'daki Brüksel Zirvesi'ne dek devam etti. Zirve sonunda ikinci kez referanduma gidilmesi için İrlanda'ya bu süreçte tespit edilen problemli noktalar hakkında garanti verilmesi kararlaştırıldı.³⁰⁸ Buna göre, İrlanda Anayasası'nın yaşam hakkına, ailenin ve eğitimle ilgili hakların korunmasına dair hükümleri gerek kapsam gerekse uygulanabilirlik açısından Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'na hukuki statü verilmesinden veya Lizbon Antlaşmasının Özgürlük, Güvenlik ve Adalet alanındaki düzenlemelerinden hiçbir şekilde etkilenmeyecektir. Lizbon Antlaşması'nın hükümleri üye devletlerin hiçbiri için vergilendirme konusundaki Birlik yetkilerinin kapsamını veya uygulamasını değiştirmeyecektir. Antlaşma üye ülkelerin güvenlik ve savunma politikalarına hanel getirmeyecektir; buna İrlanda'nın geleneksel "askeri tarafsızlık politikası" da dahildir.

Ayrıca, Lizbon Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi halinde alınacak ayrı bir kararlar İrlanda'nın Komisyon'da bir üye ile temsil edilmeye devam edeceği de aynı Zirve'de verilen siyasi garantiler arasındaydı.

Brüksel Zirvesi'nde tartışmalı noktalar hakkında garanti verilmesinin ardından İrlanda'da ikinci kez referanduma gitme kararı alındı. Polonya Cumhurbaşkanı Kaczynski de İrlanda'daki ikinci referandumun olumlu sonuçlanması durumunda onay belgelerini imzalayacağını açıklamıştı.³⁰⁹

İlk referandumdan sonra İrlanda vatandaşlarının tercihi üzerine yapılan incelemeler sorunun kaynağını tespit etmekte başarılı olmuştur. Devlet ve Hükümet Başkanlarının katıldığı Zirvelerin neticesinde ortaya konulan uzlaşi reçetesi³¹⁰ de

³⁰⁷ Thomas Christiansen, "The EU reform process: from the European Constitution to the Lisbon Treaty", s. 29, içinde: Maurizio Carbone (Ed.), **National Politics and European Integration: From the Constitution to the Lisbon Treaty**, Cheltenham: Edward Elgar, 2010.

³⁰⁸ Decision of the Heads of State or Government of the 27 Member States of the EU, meeting within the European Council, on the concerns of the Irish people on the Treaty of Lisbon, Annex I of the Presidency Conclusions - Brussels European Council, 18-19 June 2009, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/108622.pdf, (06.06.2018).

³⁰⁹ EU Observer: "Polish president won't sign Lisbon before Irish referendum", 21.01.2009, <https://euobserver.com/institutional/27446>, (06.06.2018).

³¹⁰ İrlanda için verilen garantiler hakkında ayrıntılı bir inceleme için bkz. Lisbon: The Guarantees

İrlanda vatandaşlarında olumlu karşılık bulmuş, 2 Ekim 2009'da gerçekleştirilen ikinci referandumda İrlandalılar %67'lik "evet" oyuyla Lizbon Antlaşması'na yeşil ışık yakmıştır.³¹¹

İrlanda referandumundan olumlu sonuç çıkması üzerine Kaczynski 10 Ekim 2009'da gerekli belgeleri imzalayarak ülkesindeki onay sürecini tamamlamıştır.³¹² Bundan sonra geriye kalan tek pürüz Çekya'nın onayıydı. Antlaşmayı imzalamaktaki isteksizliği bilinen Çek Cumhurbaşkanı,³¹³ Lizbon Antlaşması'nın anayasaya uygunluğu hakkında açılan davayı bahane ederek onay sürecini geciktirmek istiyordu.³¹⁴ Çünkü bu zaman diliminde Birleşik Krallık'ta düzenlenebilecek bir referandumla antlaşmanın akıbeti negatif yönde derinden etkilenebilirdi.³¹⁵ O dönemde Muhafazakar Parti'nin lideri David Cameron da Birleşik Krallık'ta yaklaşan seçimlerde iktidarı elde etme ihtimaline dayanarak gönderdiği mektupla Klaus'u süreci uzatması yönünde cesaretlendirmekteydi. Kazanmaları durumunda Muhafazakarlar Lizbon'u referanduma götürecekti ve üye ülke liderlerinin büyük bir kısmı böyle bir referandumun negatif sonuçlanabileceğinden çekinmekteydi.³¹⁶

Öte yandan, Klaus 9 Ekim'de yaptığı bir açıklamayla³¹⁷ Şart'ın uygulanmasında bazı hükümlere "katılmama hakkı" (*opt-out*) talep ederek Lizbon Antlaşması'nın onaylanmasını bu koşula bağladı.³¹⁸ Söz konusu talep 29-30 Ekim 2009'daki Avrupa Zirvesi'nde kabul edildi.³¹⁹

Explained, Institute of International and European Affairs, Dublin, Ireland, June 2009, <https://www.iiea.com/publication/lisbon-the-irish-guarantees-explained/>, (06.06.2018).

³¹¹ Irish Times: "Lisbon Treaty passed with decisive 67% in favour", 03.10.2009, <https://www.irishtimes.com/news/lisbon-treaty-passed-with-decisive-67-in-favour-1.847182>, (06.06.2018).

³¹² Piris, The Lisbon Treaty, **op. cit.**, s. 51.

³¹³ Craig, "Development of the EU", s. 28, içinde: Barnard, Peers, **op. cit.**

³¹⁴ Finn Laursen, **Designing the European Union From Paris to Lisbon**, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012, s. 264.

³¹⁵ Phinnemore, The Treaty of Lisbon: Origins and Negotiation, **op. cit.**, s. 201.

³¹⁶ Daily Mail: "Cameron tries last-ditch attempt to delay Lisbon Treaty with 'referendum' letter to Czech president", 23.09.2009, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-1215421/Cameron-tries-ditch-attempt-delay-Lisbon-Treaty-referendum-letter-Czech-president.html>, (06.06.2018).

³¹⁷ Bkz. Statement by the Government of the Czech Republic on the ratification process of the Lisbon Treaty, <https://www.vlada.cz/en/media-centrum/aktualne/statement-by-the-government-of-the-czech-republic-on-the-ratification-process-of-the-lisbon-treaty-62966/>, (06.06.2018).

³¹⁸ Piris, The Lisbon Treaty, **op. cit.**, s. 61.

³¹⁹ Presidency Conclusions - Brussels European Council, 29-30 October 2009, <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15265-2009-REV-1/en/pdf>, (06.06.2018).

Klaus'un tüm bu tersine çabalarına karşın, Çekya Anayasa Mahkemesi 3 Kasım 2009 tarihli kararında Antlaşma ve Şart hükümlerinde anayasaya aykırılık bulunmadığı sonucuna vardı.³²⁰ Daha fazla direnme imkanı kalmayan Çek Cumhurbaşkanı, kararın yayınlanmasından birkaç saat sonra onay belgelerini imzaladı.³²¹ Böylece Çekya'daki süreç de tamamlanmış oldu.

Antlaşmanın ulusal onay süreçlerinin ardından 1 Ocak 2009'da yürürlüğe girmesi öngörülmüştü.³²² Fakat İrlanda referandumları ile Çekya'daki sürüncemeden kaynaklanan gecikme sonrasında, onayı tamamlayan son devletin gerekli belgeleri muhafaza edileceği yer olan İtalya'ya ulaştırması ile Lizbon Antlaşması 1 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

2. Lizbon Antlaşması'nın Getirdikleri: Genel Bir Değerlendirme

Lizbon Antlaşması, Anayasa projesinin başarısızlığı sonrasında ortaya çıkan kriz havasını dağıtmak ve entegrasyonu kaldığı yerden devam ettirmek bakımından yüksek öneme sahipti. Aslında böyle bir antlaşmayı gündeme getirmenin önünde anayasa sürecinden kalan ve farklı üye devletlerce sakıncalı görülen bazı noktalar vardı. Bu alanlardaki ihtilaf giderildiği takdirde Anayasa taslağının tüm taraflarca kabul gören hükümlerini yaşatmak mümkün olabilirdi. Paris'e göre, özellikle Fransa, Hollanda ve Birleşik Krallık açısından yeni bir antlaşma ancak 3 temel meselede anlayış değişikliğine gidilmesiyle mümkün olabilirdi.³²³ Bunlardan ilki antlaşmanın niteliği hakkındaydı. Yeni antlaşma, AB'yi kuran metinlerin tek belgede birleştirilmesi yerine, alışlageldiği üzere kurucu antlaşmalarda değişiklik yapacak şekilde oluşturulmalıydı. İkinci olarak, anayasallaştırma faaliyeti terk edilmeli ve yeni antlaşmada “anayasa” sözcüğüne yer verilmemeliydi. Son olarak da, antlaşma metninde devlet kimliğini çağrıştıran “Birlik bakanı”, “bayrak” ve “marş” gibi kelimeler ile bu konuda muğlaklık içeren tüm ibarelerden kaçınılmalıydı.

³²⁰ Laursen, *op. cit.*, s. 264.

³²¹ Phinnemore, *The Treaty of Lisbon: Origins and Negotiation*, *op. cit.*, s. 204.

³²² Presidency Conclusions - Brussels European Council, 14 December 2007, http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/97669.pdf, (06.06.2018).

³²³ Piris, *The Lisbon Treaty*, *op. cit.*, s. 32.

Lizbon Antlaşması, anayasa nosyonuna dair bu 3 konudaki çekinceleri giderecek şekilde kaleme alınmıştır. Fakat bahsi geçen şekli unsurlardaki değişiklikler haricinde Anayasa taslağındaki düzenlemeler Lizbon’da büyük oranda korunmuştur. Öyle ki, Anayasa projesinin baş aktörü olan Valéry Giscard d'Estaing, Reform Antlaşması’nın referandum şartını atlatmak üzere mevcut Anayasa taslağının yeniden yazılmasından ibaret olduğunu söylemiştir.³²⁴ Her halükarda bu yeni antlaşma, sorunun kaynağı olarak görülen “form”un dışlandığı ve bu suretle önceden üzerinde uzlaşılan içeriğin (kazanımların) korunduğu bir "B planı"³²⁵ olarak kabul edilmektedir.³²⁶

Avrupa Tek Senedi, Maastricht, Amsterdam ve Nice Antlaşmalarında olduğu gibi Lizbon da ABA ile AETA üzerinde değişiklik yapan bir antlaşmadır. “Anayasa” kelimesi de antlaşma metninden tamamen çıkarılmıştır. Bunların yanı sıra, ABA madde 2’de Birliğin para birimi olarak kabul edilen avro haricinde, Anayasa taslağında kabul edilen “Birlik sembolleri” (bayrak, marş, milli gün ve motto) Lizbon’da yer bulamamıştır. Fakat 52 No.lu Deklarasyon’la 16 üye devlet bunların tümünü Birliğin sembolleri olarak kabul etmeye devam ettiklerini ilan etmiştir.

Yine, Temel Haklar Şartı’nın Antlaşma metni dışında bırakılması da kayda değer bir anlayış değişikliğidir. Birlik Anayasası fikrine muhalefet eden ve taslağı haklar kataloğu içeren ulus devlet anayasalarıyla özdeşleştiren kesimlerde, Şart’ın Anayasa metnine dahil edilmesi “Birliğin devletleştirilme çabası” olarak okunmuştu. Yeni antlaşmada Şart’ın ana metinde yer almaması bir anayasa görüntüsü vermekten imtina edildiğini gösteren hususlardan birisidir.³²⁷ Pernice’e göre bu tercihin diğer bir nedeni, müstakil bir insan hakları belgesi olarak konumlandırılması sayesinde Şart’a başka organizasyonların yahut devletlerin de atıf yapabilmesini temin etmektir.³²⁸

³²⁴ The Telegraph: “Giscard: EU Treaty is the constitution rewritten”, 29.10.2007, <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1567804/Giscard-EU-Treaty-is-the-constitution-rewritten.html>, (06.06.2018).; Anayasa taslağının içeriği Lizbon’da %95 oranında muhafaza edilmiştir. Clive H. Church, David Phinnemore, “Understanding the Treaty of Lisbon”, **Romanian Journal of European Affairs**, Vol. 10, No. 2, 2010, s. 8.

³²⁵ Søren Dosenrode, “The Road to Lisbon”, s. 17, içinde Søren Dosenrode (Ed.), **The European Union After Lisbon: Polity, Politics, Policy**, Farnham: Ashgate, 2012.

³²⁶ Robert Schütze, **European Constitutional Law**, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, s. 40.

³²⁷ Thomas Christiansen, Christine Reh, **Constitutionalizing the European Union**, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009, s. 68.

³²⁸ Ingolf Pernice, “The Treaty of Lisbon and Fundamental Rights”, s. 241, içinde: Stefan Griller,

Lizbon Antlaşması ile kabul edilen bir başka yenilik üçlü sütun sisteminin terk edilmesidir. Bununla birlikte, Avrupa Ekonomik Topluluğu Antlaşması için “Avrupa Birliği’nin İşleyişi Hakkında Antlaşma” ismi benimsenmiştir. Birinci sütunu oluşturan Avrupa Topluluğu ortadan kaldırılarak yerini Avrupa Birliği’ne bırakmıştır. Böylece Avrupa Birliği, AAET (EURATOM) ve Batı Avrupa Birliği³²⁹ haricindeki tüm Toplulukların genel adı haline gelmiştir. Dahası, Avrupa Birliği’ne hukuki kişilik verilerek üçüncü kişilerle antlaşma yapabilme imkanı tanınmıştır. Dış ilişkiler bağlamında böyle bir yetki, ulusal egemenlikten ciddi bir feragat olarak değerlendirilmiştir.³³⁰ Öte yandan Lizbon’da Birlik yetkilerinin sınırları Anayasa taslağındakine göre daha net³³¹ ifade edilmiş, bu yolla yetki aşımı ihtimalleri sıfıra indirilmek istenmiştir.

Bunlarla birlikte, Komisyonun küçültülmesi, Konsey’de çoğunluk oy prensibinin yeniden belirlenmesi, çoğunluk oy prensibinin uygulama alanının genişletilmesi, daha uzun dönem görevde kalacak Avrupa Konseyi Başkanı makamının oluşturulması anayasa taslağında kabul edilip Lizbon’da da yer verilen diğer temel değişiklikler arasındadır.³³² Ayrıca Avrupa Toplulukları Adalet Divanı da Avrupa Birliği Adalet Divanı (ABAD) olarak yeniden adlandırılmıştır.³³³

Bu çalışmadaki odak noktamız AB hukukunun insan hakları boyutu olduğundan bundan sonraki bölümlerde Temel Haklar Şartı ayrıntılı olarak ele alınacak ve Lizbon Antlaşması sonrası Birlik hukukunda insan hakları korumasının işlerliği incelenecektir.

Jacques Ziller (Eds.), **The Lisbon Treaty: EU Constitutionalism Without a Constitutional Treaty?**, Wien: Springer-Verlag, 2008.

³²⁹ 2011 yılında Batı Avrupa Birliği Antlaşması’nın yürürlük süresi dolmuştur.

³³⁰ Church, Phinnemore, “Understanding the Treaty of Lisbon”, **op. cit.**, s. 9.

³³¹ Anayasa taslağı Madde I-11’deki “(...) Birlik üye ülkelerden kendisine devredilen yetkiler çerçevesinde hareket eder (...)” cümlesine Lizbon madde 3b(2) ile “sadece” kelimesi eklenerek sınırlama belirginleştirilmiştir. Buna göre Birlik sadece devredilen yetkileri kullanacak, bunların dışındaki alanlarda yetkili olduğunu ileri süremeyecektir. bkz. Gráinne de Búrca, “The EU on the Road from the Constitutional Treaty to the Lisbon Treaty”, **Jean Monnet Working Paper**, 03/08, s. 14. <http://jeanmonnetprogram.org/wp-content/uploads/2014/12/080301.pdf>, (05.06.2018).

³³² Lizbon Antlaşması’yla Birlik hukukunda yapılan reform hakkında ayrıntılar için bkz. Mehmet Akif Poroy, **Avrupa Birliği Hukukunda Lizbon Antlaşması’nın Getirdiği Yapısal Değişiklikler ve Genişleme Sürecine Etkisi**, Doktora Tezi (yayınlanmamış), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 76-206.; Sanem Baykal, “Reform Antlaşması ve Getirdikleri: Kurumsal Yapı Çerçevesinde Genel Bir Değerlendirme”, **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Cilt: 7, No: 1, 2007.

³³³ Bu çalışmada Lizbon Antlaşması’nın yürürlüğe girdiği tarihten sonrası için Divan’dan

C. Lizbon Antlaşması'ndan Sonraki Dönemde Temel Haklar Şartı

1. Temel Haklar Şartı'nın Hukuki Statüsü: Yumuşak Hukuk Bildirisinden Bağlayıcılığa

2000 yılındaki Şart Konvansiyonu'nda Birlik için oluşturulacak temel haklar kataloğunun üye ülkeler ve AB kurumları üzerinde ne şekilde etki doğuracağı tartışma konusu olmuştu. Hazırlanan metnin hukuki statüsü üzerindeki belirsizlik Konvansiyon çalışmaları boyunca sürdü. Bu noktada belki de en kritik tercih Başkan Roman Herzog ve onunla hemfikir olan üyeler tarafından Şart'ın "bağlayıcı" olacağı farz edilerek yazılmasıdır.³³⁴ Böylece siyasi koşullar olgunlaştığında Şart'a bağlayıcılık kazandırmak daha kolay olacaktı.

Şart Konvansiyonu ortaya çıkan metni Nice Hükümetlerarası Konferansı'na sevk etmekle görevini tamamlamış oldu. Bundan sonra üzerinde uzlaşılan haklar kataloğunun akıbetini belirleyecek asıl merci Hükümetlerarası Konferans'tı. Fakat Hükümetlerarası Konferans Şart'ı bağlayıcı olacak şekilde kabul etmedi. Bunun yerine siyasi bildiri olarak ilan etmekle yetinildi. Douglas-Scott'ın da dikkat çektiği gibi, Şart'ın 5 dakika süren imza seremonisinde AP ve Komisyon Başkanlarına önceden hazırladıkları konuşmaları yapma fırsatı verilmemesi³³⁵ bile yeni antlaşmanın tartışıldığı dönemde Şart'ın gündemdeki ağırlığını temsile yeterlidir. Kısacası Şart, Nice Antlaşması üzerine yapılan zorlu müzakerelerin gölgesinde kalmıştır.³³⁶

Köln Zirvesi Sonuç Bildirgesi'nde Şart'ın önce resmi olarak kabul edilmesi gerektiği, ancak bundan sonra Antlaşmalara dahil edilip edilmeyeceği ve olumlu yönde irade oluşması halinde bu işlemin nasıl gerçekleşeceğinin müzakere edilmesi gerektiği ifade edilmişti.³³⁷ 2000 Nice Zirvesi'nde Şart'ın Antlaşmalara dahil edilmesi veya Antlaşmalarda Şart'a atıf yapılması teklif edilmişse de bu öneriler

bahsedilirken ATAD yerine ABAD kısaltması kullanılmıştır.

³³⁴ Schönlaue, "The Convention on the Future of Europe and its Antecedents", s. 66, içinde: Castiglione et al., **op. cit.**

³³⁵ Editorial Comment, "The EU Charter of Fundamental Rights still under discussion," **CML Rev.**, Vol. 38, No. 1, 2001, s. 1.

³³⁶ Sionaidh Douglas-Scott, "The EU Charter of Fundamental Rights as a Constitutional Document", **EHRLR**, Vol. 9, No. 1, 2004, s. 38.

kabul görmemiştir.³³⁸ Böylece Şart bir “yumuşak hukuk belgesi”³³⁹ olarak AB hukuk sistemindeki yerini almıştır. Bu sonucun en somut yansıması ise Şart’ın bireysel haklara doğrudan doğruya kaynaklık edemeyecek olmasıydı.³⁴⁰

Goldsmith, Şart’a bağlayıcılık tesis edilmemesini metnin “hukuken tatbikine imkan verecek dil sarahatinden uzak olması” gerekçesiyle savunmuştur. O’na göre Şart Konvansiyonu, Başkan Herzog’un dile getirdiği “bağlayıcılık varsayımıyla yazma” hedefini başarıyla gerçekleştirememiştir. Bu nedenle ortaya çıkan metin bir yasama ürünü seviyesine çıkartılmaktan ziyade politik olarak sahiplenilmeye daha müsaitti.³⁴¹

Öte yandan Komisyon, henüz Şart Konvansiyonu taslak üzerindeki çalışmalarını sonlandırmadan bir tebliğ yayınlarak statüsü ne olursa olsun Şart’ın hukuki ve diğer açılardan AB sistemi üzerinde etki doğuracağını ifade etmişti.³⁴² Nice sonrası dönemde -Şart’a bağlayıcılık verilmediği halde- bu etkinin görünür hale gelmesi fazla zaman almadı. Şubat 2002’de Eurojust’ın kuruluşuna dair Konsey kararında “Amsterdam Antlaşması’nın 6(2) maddesiyle tanınan temel hakları kodifiye eden belge” olarak Şart’a riayet edileceği ifade edilmiştir.³⁴³ Yine Mayıs 2001’deki bir Komisyon kararında, rekabet hukukuna ilişkin inceleme süreçlerinde kişinin kendisi aleyhine etki doğurabilecek bir karar öncesi “görüşlerini ifade edebilme hakkı” olduğu, Komisyon’un Şart’ı da göz önünde bulundurarak söz konusu hakkı gözetmesi gerektiği belirtilmiştir.³⁴⁴

³³⁷ Presidency Conclusions - Cologne European Council, 3-4 June 1999, Annex IV, **op. cit.**, s. 43.

³³⁸ Karakaş, “Avrupa Birliği, İnsan Haklarının Korunması ve Avrupa Anayasası”, **op. cit.**, s. 52.

³³⁹ Bkz. Rose M. D’Sa, "The European Union Charter of Fundamental Rights: A Contribution to Regional Human Rights Norms?", **The Australian Yearbook of International Law**, Vol. 20, 1999, s. 67.

³⁴⁰ Anna Wyrozumska, “The Charter of Fundamental Rights of the European Union in the Reform Treaty and the Polish Objections”, **Pol. Q. Int’l Aff.**, Vol. 16, 2007, s. 12.

³⁴¹ Goldsmith, A Charter of Rights, Freedoms and Principles, **op. cit.**, s. 1215.

³⁴² Commission Communication on the Charter of Fundamental Rights of the European Union, 13.9.2000, COM(2000) 559, s. 9, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52000DC0559&rid=1>, (06.06.2018).

³⁴³ Council Decision of 28 February 2002 setting up Eurojust with a view to reinforcing the fight against serious crime (2002/187/JHA), preamble recital (18), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32002D0187&from=EN>, (06.06.2018).

³⁴⁴ Commission Decision of 23 May 2001 on the terms of reference of hearing officers in certain competition proceedings, preamble recital (1) - (2), <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32001D0462&qid=1524814030290&from=EN>, (06.06.2018).

Bağlayıcı olmadığı halde Şart'a atıf yapan mercilerden biri de hukuk sözcüleri olmuştur. *Z v European Parliament* (2001) davasında Hukuk Sözcüsü (*Advocate General*) Jacobs Şart'taki iyi idare hakkına atıf yapmıştır.³⁴⁵ Yine aynı Hukuku Sözcüsü, *Schmidberger v Austria* (2002) davasına ilişkin görüşünde Şart'ın 11. ve 12. maddelerinde yer alan ifade ve haber alma özgürlüğü ile toplanma ve örgütlenme özgürlüğüne işaret etmiştir.³⁴⁶

Avrupa Toplulukları İlk Derece Mahkemesi de bağlayıcı olmadığı dönemde Şart'a atıf yapmıştır. Örneğin *max.mobile* (2002) kararında³⁴⁷ iyi idare hakkı (m.41) ile etkili hukuki bir yola başvurma hakkını (m.47) temel alırken, aynı yıl başka bir davada³⁴⁸ m.47'ye bir kez daha müracaat etmiştir.

Divan ise Şart'a ilk atfını *Parliament v Council* (2006) davasında³⁴⁹ yapmıştır. Kararda Şart'ın bağlayıcı olmayan statüsü belirtilmekle birlikte onu oluşturan kaynaklara işaret edilerek AB hukuku açısından taşıdığı önem vurgulanmıştır.

Tüm bu atıflar, sözü edilen davalarda karara esas teşkil etmeseler de Şart'ı Birlik hukukunun etkin bir parçası haline getirmek adına güçlendirici hamleler olarak değerlendirilebilir. Nitekim AB Anayasası'nı kuracak ikinci Avrupa Konvansiyonu'nda Şart'ın Anayasa tasarısına dahil edilmesi bağlayıcılık yolunda ilk somut girişimdi. Ne var ki, Anayasa projesinin akamete uğramasıyla Şart siyasi deklarasyon olarak kalmaya devam etti.

Haziran 2007'deki Brüksel Zirvesi'ne gelindiğinde, başarısızlıkla sonuçlanan Anayasa projesinin kazanımlarını korumak üzere yapılandırılan Reform Antlaşması ile Şart'a bağlayıcılık kazandırma fikri yeniden öne çıkmıştır. Zirve'de Avrupa'nın Geleceğine Dair Hükümetlerarası Konferans yetkili kılınarak Şart'a hukuki

³⁴⁵ Opinion of Mr Advocate General Jacobs delivered on 22 March 2001, *Z v European Parliament*, Case C-270/99 P, s. I – 9207, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61999CC0270&qid=1524815215844&from=EN>, (06.06.2018).

³⁴⁶ Opinion of Mr Advocate General Jacobs delivered on 11 July 2002, Eugen Schmidberger, Internationale Transporte und Planzüge v Republik Österreich, Case C-112/00, I - 5687 <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62000CC0112&qid=1524817006301&from=EN>, (06.06.2018).

³⁴⁷ Case T-54/99 *max.mobil Telekommunikation Service GmbH v Commission of the European Communities*, EU:T:2002:20

³⁴⁸ Case T-177/01 *Jégo-Quéré & Cie SA v Commission of the European Communities*, EU:T:2002:112

bağlayıcılık statüsü verilmesi kararlaştırıldı. Buna göre Şart, 1) metin olarak Antlaşmalara dahil edilmeyecek fakat ABA m.6(1)'de Şart'a gönderme yapılacaktır; 2) gönderme yapılan metin 2004'teki Hükümetlerarası Konferans'ın kabul ettiği yeniden düzenlenmiş versiyon olacaktır; 3) aynı maddede Şart'ın Antlaşmalarla eşit hukuki statüye sahip olduğu da açıkça ifade edilecekti.³⁵⁰

Ekim 2007'de Hukuk Uzmanları Grubu'nun önerisi üzerine, ABA 6(1)'deki göndermede resmi ilanın tarih ve yerini belirtebilmek için Lizbon Antlaşması imzalanmadan önce Şart'ın 2004'te kabul edilen nüshasının Komisyon, AP ve Konsey'ce yeniden ilan edilmesine karar verildi.³⁵¹ Şart bu üç siyasi kurum tarafından Lizbon Antlaşması'nın imzalanmasından bir gün önce, 12 Aralık 2007'de ikinci kez ilan edildi.³⁵² Son halde Lizbon Antlaşması'nın 6(1) maddesi³⁵³ ile Şart, AB'nin birincil hukuk kaynaklarına dahil edilmiştir.³⁵⁴

2. Temel Haklar Şartı'nın İçeriği: Haklar ve İlkeler

Temel Haklar Şartı, Dibaceyi (*preamble*) takip eden 6 bölüm altında hak, özgürlük ve prensipleri içermekte; 7. bölümde ise Şart'ın yorumlanmasına ve uygulanmasına ilişkin genel hükümler yer almaktadır. Toplam 54 maddeden müteşekkildir.

Diğer insan hakları belgelerinin aksine Şart'ın kompozisyonunda medeni ve siyasi haklar ile ekonomik ve sosyal haklar dikotomisi esas alınmamıştır.³⁵⁵ Bunun

³⁴⁹ Case C-540/03 *European Parliament v Council of the European Union*, EU:C:2006:429

³⁵⁰ Presidency Conclusions - Brussels European Council, 21-22 June 2007, s. 17, <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11177-2007-REV-1/en/pdf>, (06.06.2018).

³⁵¹ Piris, *The Lisbon Treaty*, **op. cit.**, s. 151.

³⁵² Bkz. Charter of Fundamental Rights of the European Union, OJ, C 303/2, 14.12.2007, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2007:303:FULL&from=en>, (06.06.2018).

³⁵³ Madde 6(1). Birlik, 12 Aralık 2007 tarihinde Strazburg'da uyarlandığı haliyle, Antlaşmalar'la aynı hukuki değere sahip olan 7 Aralık 2000 tarihli Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nda yer alan hakları, özgürlükleri ve ilkeleri tanıır.

Şart'ta yer alan hükümler, Birliğin Antlaşmalar'da belirlenen yetkilerini hiçbir şekilde genişletmez. Şart'ta yer alan haklar, özgürlükler ve ilkeler; Şart'ın yorumlanması ve uygulanmasının düzenlendiği VII. Başlığı altındaki genel hükümlere uygun olarak ve Şart'ta bu hükümlerin kaynaklarını ortaya koyan açıklamalar gerektiği şekilde göz önünde bulundurularak yorumlanır.

³⁵⁴ A. Füsün Arsava, "Lizbon Sözleşmesi – Reform Sözleşmesinin Önemli Unsurları", **D.E.Ü.H.F.D.**, Cilt: 11, Özel S.: 2009, Basım Yılı: 2010, s. 1465.

³⁵⁵ Örneğin Avrupa Konseyi Antlaşmaları arasında İHAS medeni ve siyasi hakları içerirken, Avrupa Sosyal Şartı sosyal ve ekonomik hakları garanti altına alır. BM çatısı altında ise Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ile, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası

yerine Şart hükümleri Onur, Özgürlükler, Eşitlik, Dayanışma, Vatandaş Hakları ve Adalet başlıkları altında tek bir kategoriye bağlı kalınmadan tasnif edilmiştir. Örneğin sosyal haklar daha çok Dayanışma bölümünde düzenlenmişse de bu türden haklara diğer başlıklar altında da rastlanmaktadır.³⁵⁶

Bu tercihin ardındaki motivasyon temel haklar arasında ayrım gözetilmeksizin hepsine eşit muamele edilmesi gerektiğini ifade eden “hakların bölünmezliği” (*indivisibility*) ilkesidir.³⁵⁷ ABA m. 21’de³⁵⁸ Birlik eylemlerine kılavuzluk eden prensipler arasında sayılan bölünmezlik ilkesi, Şart’ın medeni, siyasi, sosyal ve ekonomik hakları birlikte içeren yapısında belirleyici olmuştur. Fakat temel hakları ayrılmaz bir bütün olarak gören ve bu yüzden hepsini tek bir metinde bir araya getiren metot³⁵⁹ yeni bir ayrımın, yani haklar ve ilkeler kategorizasyonunun icadı pahasına gerçekleştirilebilmiştir.³⁶⁰ Çeşitli hak gruplarını bir araya getirdikten sonra bazı hakları ilke olarak kabul etmenin bölünmezlik prensibiyle bağdaşmadığı açıktır. Bu konudaki teorik kabuller pratiğe tam anlamıyla yansıtılamamıştır.

Dibace ile Madde 51(1)’de Şart hükümleri nitelendirilirken haklar ve ilkelerden söz edilmiştir. Bununla beraber katalogdaki düzenlemelerin hangisinin hak hangisinin ilke olduğu metinden veya açıklamalar kısmından tam olarak anlaşılamamaktadır.³⁶¹ Goldsmith’e göre ise madde metinlerindeki bazı ifadeler o

Sözleşme bu ayrıma dayanmaktadır. Ayrıca bkz. Luisa Ficchi, “Candidate Countries Facing a Binding Charter of Fundamental Rights: What’s New?”, s. 118, içinde: Giacomo Di Federico (Ed.), **The EU Charter of Fundamental Rights: From Declaration to Binding Instrument**, Dordrecht: Springer, 2011.

³⁵⁶ Diamond Ashiagbor, “Economic and Social Rights in the European Charter of Fundamental Rights”, **EHRLR**, No. 1, 2004, s. 65. Örneğin sosyal haklar kategorisine dahil olan kadın ve erkek arasındaki eşitlik (m.23) ile ayrımcılık yasağı (m.21) Eşitlik başlığı altında, eğitim hakkı (m.14) ile sığınma hakkı (m.18) ise Özgürlükler bölümünde düzenlenmiştir.

³⁵⁷ Hakların bölünmezliği ilkesi sosyal ve ekonomik hakların medeni ve siyasi haklar seviyesine çıkarılarak daha etkin şekilde korunması taleplerine dayanak teşkil etmiştir. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ida Elisabeth Koch, **Human Rights As Indivisible Rights: The Protection of Socio-Economic Demands Under the European Convention on Human Rights**, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009; Ayrıca bkz. Yüksel Metin, “Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 57, Sayı: 4, 2002, s. 51.

³⁵⁸ Aynı ilkeye Anayasa taslağında da yer verilmişti. (Bkz. Madde III-292)

³⁵⁹ Spaventa, “Fundamental Rights in the European Union”, s. 240, içinde: Barnard, Peers, **op. cit.** Komisyon bu bütünlükçü yaklaşımı Şart’ın taşıdığı gerçek katma değer olarak değerlendirmektedir. Bkz. European Commission Press Release: IP/00/1148, Brussels, 11 October 2000, Charter should ultimately be incorporated in Treaties, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-00-1148_en.htm, (06.06.2018).

³⁶⁰ Damian Chalmers, G.T. Davies, Giorgio Monti, **European Union Law: Cases and Materials**, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s. 240.

³⁶¹ Steve Peers, Sacha Prechal, “Article 52 - Scope and Interpretation of Rights and Principles”, s.

hükümün ilke düzeyinde kabul edildiğine işaret eder.³⁶² Bunlar, Birlik söz konusu güvenceyi “tanır ve riayet eder” şeklinde kurgulananlar ve metninde “ulusal hukuk ve uygulamalar”a atıf bulunan hükümlerdir. Son tahlilde bu belirsizlik ancak Divan’ın önüne gelen davalarda yapacağı yorum ile giderilebilecektir.³⁶³

Hak-ilke ayrımının sarıh bir şekilde ortaya konulması Anayasa Konvansiyonu sırasında Birleşik Krallık’ın onay koşuluydu. Özellikle Şart’taki sosyal hakların korunmasını öne sürerek AB’nin yetkisini genişletmesinden çekinen üye devletler için bu ayrımın netleşmesi büyük önem taşımaktaydı.³⁶⁴ Söz konusu ayrımı tasdik etmek ve bu hususta hukuki belirliliği güçlendirmek için³⁶⁵ Şart’a eklenen madde 52(5)’e göre ilke niteliğindeki hükümler, Birlik kurumlarının yasama-yürütme faaliyetleri ve Birlik hukukunu uyguladıkları durumlarda üye ülkelerin gerçekleştirdiği tasarruflar vasıtasıyla uygulanabilir. Başka bir deyişle, ilkeler doğrudan etkili değildir ve bu nedenle ne AB kurumlarına ne de üye ülkelere bir uygulama ödevi yüklerler.³⁶⁶ İlkelerin tek işlevi söz konusu tasarrufların mahkemelerce yorumu ve hukukilik denetiminde göz önüne alınmalarıdır. Daha açık bir ifadeyle, ilkeler kendi başlarına mahkeme önünde ileri sürülebilecek bir hak tesis etmemektedir.³⁶⁷ Madde 51(2)’de Birlik kurumları ile üye devletlerin Şart’taki haklara “riayet etmesi” zorunlu kılınırken, ilkeler bakımından ise sadece “gözetim yükümlülüğü” getirilmesi bu iki türün sahip olduğu hukuki gücü yansıtmaktadır.³⁶⁸

1506, içinde: Steve Peers, Tamara Hervey, Jeff Kenner, Angela Ward (Eds.), **The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary**, Oxford: Hart Publishing, 2014.

³⁶² Goldsmith, “The Charter of Rights - a brake not an accelerator”, **EHRLR**, No. 5, 2004, s. 476.

³⁶³ Koen Lenaerts, “Exploring the Limits of the EU Charter of Fundamental Rights”, **European Constitutional Law Review**, Vol. 8, No. 3, 2012, s. 400.

³⁶⁴ Serena Coppola, “Social Rights in the European Union: The Possible Added Value of a Binding Charter of Fundamental Rights”, s. 209, içinde: Di Federico, **op. cit.**

³⁶⁵ Bkz. CONV 354/02, Final report of Working Group II, s. 8, <http://european-convention.europa.eu/pdf/reg/en/02/cv00/cv00354.en02.pdf>, (06.06.2018).

³⁶⁶ Nina-Louisa Arold Lorenz, Xavier Groussot, Gunnar Thor Petursson, **The European Human Rights Culture - a Paradox of Human Rights Protection in Europe?**, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2013, s. 196.

³⁶⁷ Thomas Von Danwitz, Katherina Paraschas, “A Fresh Start for the Charter: Fundamental Questions on the Application of the European Charter of Fundamental Rights”, **Fordham Int’l L.J.**, Vol. 35, No. 5, 2012, s. 1413.; Dirk Ehlers, “The Fundamental Rights of the European Union”, s. 381, içinde: Dirk Ehlers (Ed.), **European Fundamental Rights and Freedoms**, Berlin: De Gruyter Recht, 2007.; House of Commons European Scrutiny Committee, **The application of the EU Charter of Fundamental Rights in the UK: a state of confusion**, London: The Stationery Office, 2014, s. 18.

³⁶⁸ Bkz. Goldsmith, “The Charter of Rights – a brake not an accelerator”, **op. cit.**, s. 476.

Diğer taraftan, Şart'ta medeni, siyasi, sosyal ve ekonomik haklar bir bütün olarak görülmekle birlikte bu hakların kullanılmasında ayrıma gidilmiştir.³⁶⁹ Genel itibariyle uyruk ve yerleşim yerine bakılmaksızın herkesin burada yer alan haklardan yararlanmasını kabul etmekle insan haklarının evrenselliği çizgisinde olan Şart, siyasi haklar ve dolaşım serbestisi gibi vatandaşlıkla sıkı sıkıya bağlı olan haklar bakımından bu anlayışa istisna getirmiş ve özne bakımından bu hakları sınırlandırmıştır.³⁷⁰

a. İnsanlık Onuru

Şartın ilk bölümü “Onur” başlığını taşır. Bu bölüm altında insanlık onuru (m.1), yaşama hakkı (m.2), kişinin bedensel ve ruhsal dokunulmazlık hakkı (m.3), işkence, insanlık dışı veya alçaltıcı muamele/ceza yasağı (m.4) ile kölelik ve zorla çalıştırılma yasağı (m.5) yer alır.

İspatına ihtiyaç duyulmayan bir gerçeklik olarak, insanın varoluşuna dayanan öz değerini ifade eden insan onuru kavramı,³⁷¹ II. Dünya Savaşı'nın ardından 1948'de yayınlanan BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin ilk maddesiyle temel hak korumasının merkezine yerleştirilmiştir.³⁷² Şartın birinci maddesi de insan onurunun dokunulmazlığını güvence altına almakta ve içerik olarak Federal Alman Anayasası'nın ilk maddesiyle büyük oranda benzeşmektedir.³⁷³ Birlik hukuku

³⁶⁹ Aybike Aygün, **Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı Çerçevesinde Bireylerin Hukuki Statüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 71.

³⁷⁰ Tridimas, **op. cit.**, s. 358.

³⁷¹ Nihat Bulut, “Eski Yunan'dan Aydınlanma Çağına İnsan Onuru Kavramının Gelişimine Genel Bir Bakış”, **EÜHFİD**, Cilt: XII, Sayı: 3-4, 2008, s. 2.

³⁷² Neomi Rao, “On the Use and Abuse of Dignity in Constitutional Law”, **Colum. J. Eur. L.**, Vol. 14, No. 2, 2008, s. 202.

³⁷³ Rainer Arnold, “A Fundamental Rights Charter for the European Union”, **Tul. Eur. & Civ. L.F.**, Vol. 15/16, 2000-2001, s. 54.; Ayrıca Federal Alman Anayasası'nın İngilizce versiyonu için bkz. German Basic Law, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>, (06.06.2018). Federal Alman Anayasa Mahkemesi ise *Microcensus* (1969) kararında anayasadaki değerler sıralamasının en üst noktasında insan onurunun yer aldığını ifade etmiştir. Bkz. BVerfGE 27, 1 BvL 19/63 *Microcensus*, 16 July 1969. Kararın İngilizcesi için bkz. Donald P. Kommers, Russell A. Miller, **The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany**, Durham: Duke University Press, 3rd ed., 2012, s. 356. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın başlangıç bölümünde de “[h]er Türk vatandaşının ... onurlu bir hayat sürdürme ...” hakkı olduğu ifade edilmiştir. Gören, etik bir değer olan insan onuruna anayasada yer verilmesiyle onun hukuki değer noktasına yükseltildiğini ve dolayısıyla “objektif hukukun eylemsel bir normu” olarak anlaşılması gerektiğini savunur. Zafer Gören, “Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın Ana İlkesi: Dokunulmaz İnsan Onuru”, **İTÜSBD**, Yıl:6, Sayı:12, Güz 2007/2, s. 27.

bağlamında ise aslında bu hak Divan tarafından Lizbon öncesi dönemde kabul edilmiştir.³⁷⁴ *Netherlands v Parliament and Council* (2001) kararında³⁷⁵ ATAD, bir temel hak olarak insan onuru ve kişi bütünlüğünü topluluk hukukunun genel ilkeleri arasında saymıştır. Şart ile bu mevcut hak kodifiye edilmiştir.

Genel olarak Şart maddeleri arasında açık bir hiyerarşinin varlığı reddedilir.³⁷⁶ Buna karşın tüm insan haklarının kaynağını insan onurundan aldığı savı³⁷⁷ dikkate alındığında bu hakkın niteliği itibarıyla Şart'taki diğer haklara üstün olduğu ileri sürülebilir. Bunun bir diğer delili, Şart'ta insan onurunun 1) ihlal edilemez³⁷⁸ (*inviolable*) oluşuna vurgu yapılması ve 2) konum olarak yaşama hakkından önce düzenlenmesidir. Böyle yapılmakla insan onuru normatif olarak güçlendirilmiş ve hiyerarşik olarak yaşama hakkının üzerine çıkarılmıştır.³⁷⁹

2. madde yaşama hakkını koruma altına almakta, ölüm cezasını ve bu cezanın infazını yasaklamaktadır. İHAS'ın 1983'te kabul edilen 6 No.lu ek protokolüyle yasaklanan ölüm cezası³⁸⁰ Şart'ta doğrudan madde metninde yer alır. Buna ek olarak, İHAS'ın aksine Şart metninde yaşama hakkının istisnalarına değinilmemiştir. Fakat Açıklamalar kısmında bu maddenin anlam ve kapsam bakımından tam olarak İHAS m.2'ye karşılık geldiği ifade edilerek İHAS m.2(2)'deki istisnaların burada da geçerli olduğu vurgulanmıştır.

³⁷⁴ Daniel Denman, "The Charter of Fundamental Rights", *EHRLR*, Vol. 15, No. 4, 2010, s. 357.

³⁷⁵ Case C-377/98 *Netherlands v Parliament and Council*, EU:C:2001:523

³⁷⁶ Liora Lazarus, Cathryn Costello, Nazila Ghanea, Katja S. Ziegler, **The Evolution of Fundamental Rights Charters and Case Law**, European Parliament Directorate-General for Internal Policies, 2011, s. 61, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2011/432755/IPOL-AFCO_ET\(2011\)432755_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2011/432755/IPOL-AFCO_ET(2011)432755_EN.pdf), (05.06.2018).; The UK Government Memorandum, **Charter of Fundamental Rights of the EU: Right by Right Analysis**, 2017, s. 4. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/664891/05122017_Charter_Analysis_FINAL_VERSION.pdf, (06.06.2018).

³⁷⁷ Zafer Gören, **Anayasa ve Sorumluluk**, Cilt II, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1999, s. 11.

³⁷⁸ Buna göre 1) Şart'ın diğer maddeleri insan onurunu ihlal edecek şekilde kullanılamaz ve 2) kişinin rıza göstermesi yahut işlenen fiilden dolayı onurunun ihlal edildiğini düşünmemesi halinde dahi bu hak korunur. Jackie Jones, "Human Dignity in the EU Charter of Fundamental Rights and Its Interpretation Before the European Court of Justice", *Liverpool Law Review*, Vol. 33, No. 3, 2012, s. 287.

³⁷⁹ Catherine Dupré, **The Age of Dignity: Human Rights and Constitutionalism in Europe**, London: Hart Publishing, 2016, s. 174.

³⁸⁰ 6 No.lu Ek Protokol "savaş ya da yakın savaş tehlikesi zamanında işlenmiş olan fiiller için verilen ölüm cezalarını" bu korumanın dışında bırakmaktaydı. Mayıs 2002'de imzaya açılan 13 No.lu Ek Protokol ile ölüm cezasının her durumda kaldırılması kararlaştırılmıştır. Türkiye 6 ve 13 No.lu protokollere tarafıdır.

Yaşama hakkının AB hukukuyla ilgisi diğer haklara nazaran daha zayıftır. Zira Birlik ne vatandaşları hakkında ölüm cezası verebilir ne de hukuki yaptırım uygularken ölümcül güç kullanabilir.³⁸¹ Yine de, Birliğin “Cezai Konularda Polis ve Adli İşbirliği” alanında Maastricht Antlaşması’yla başlayan ve Lizbon Antlaşması ile daha da kuvvetlenen etkisi, yaşama hakkına ilişkin meselelere -dolaylı olarak- müdahil olma potansiyelini artırmaktadır.³⁸² Birlik üyesi tüm devletlerde ölüm cezası İHAS ek protokol 6 ve 13 ile tamamen kaldırılmıştır. Fakat Birliğin idam cezasını henüz kaldırmamış üçüncü ülkelerle ceza hukuku alanındaki ilişkilerinde yaşama hakkının korunması gündeme gelebilecektir. Örneğin 2003 yılında Birlik ile ABD arasında imzalanan suçluların/sanıkların iadesine dair antlaşmanın³⁸³ 13. maddesinde, geri gönderildiği takdirde ölüm cezası alma riski söz konusu olan durumlarda taraflara iadeyi reddetme yönünde açık kapı bırakılmıştır. Bu aynı zamanda Şart’ın 19(2) maddesinin de gereğidir.

3. maddede düzenlenen kişisel bütünlük hakkı kapsamında, daha önce İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi’nde³⁸⁴ kabul edilen bazı ilkeler Şart’a dahil edilmiştir. Bunlar kişinin fiziksel ve zihinsel bütünlüğüne müdahale edilmesi gereken durumlarda özgür ve bilgilendirilmeye dayanan rıza koşulu, insan bedenini ticarileştirme yasağı, üreme amaçlı klonlama³⁸⁵ ve soy ıslahına³⁸⁶ yönelik çalışmaların yasaklanmasıdır. Söz konusu yasaklamalarla modern teknolojinin kötüye kullanılmasına karşı bireylerin korunması amaçlanmıştır.³⁸⁷

³⁸¹ Elizabeth Wicks, “Article 2 - Right to Life”, s. 26, içinde: Peers et al., The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary, **op. cit.**; Metin, **op. cit.**, s. 47-48.

³⁸² Wicks, **op. cit.**, s. 26.

³⁸³ Agreement Between the United States of America and the European Union, Signed at Washington June 25, 2003 <https://www.state.gov/documents/organization/180810.pdf>, (06.06.2018).

³⁸⁴ Bkz. Convention for the protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine, ETS No.164, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/164>, (06.06.2018).; Additional Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine, on the Prohibition of Cloning Human Beings, ETS No.168, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/168>, (06.06.2018).

³⁸⁵ Şart sadece üreme amaçlı klonlamayı yasaklarken başka amaçlarla yapılan klonlamalara ilişkin yasak veya serbestiyet getirmez. Bkz. Explanations on Article 3. Şart müzakereleri esnasında Alman temsilcisinin tedavi amaçlı klonlamanın da yasaklanmasına dair talebi diğer üyelerce kabul görmemiştir. Bkz. A. Füsün Arsava, “Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı”, **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2003, s. 12.

³⁸⁶ İnsanın seçilimi amacıyla gerçekleştirilen sterilizasyon hareketleri, zorunlu hamilelik, mecburi ırksal evlilik ve Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü’nde uluslararası suç olarak tanınan tüm fiiller Şart’taki “soy ıslahına yönelik çalışmalar” ifadesinin kapsamını oluşturmaktadır. Bkz. Explanations on Article 3.

³⁸⁷ Arnold, **op. cit.**, s. 54.

Şart'ın işkence ile insanlık dışı/alçaltıcı muamele ve cezaların yasaklanmasını düzenleyen 4. maddesi içerik olarak İHAS m.3 ile aynıdır. 5. maddede yer alan kölelik ve zorla çalıştırma yasağı ise içerik olarak İHAS m.4(1) ve 4(2)'ye karşılık gelmektedir. Buna ek olarak, “modern kölelik”³⁸⁸ olarak nitelendirilen insan ticareti m.5(3)'te yasaklanmıştır. Kaynağını doğrudan doğruya insan onurundan alan bu koruma, son yıllarda daha da sofistike hale gelen yasa dışı göç ve fuhuş şebekelerinin faaliyetleri gibi organize suçların önlenmesi adına tesis edilmiştir.³⁸⁹

b. Özgürlükler

Şart'ta “Onur”dan sonra “Özgürlükler” başlığı gelmektedir. Bu bölümde özgürlük ve güvenlik hakkı (m.6), özel hayata ve aile hayatına saygı (m.7), kişisel verilerin korunması (m.8), evlenme ve aile kurma hakkı (m.9), düşünce, vicdan ve din özgürlüğü (m.10), vicdani ret hakkı (m.10/2), ifade ve haber alma özgürlüğü (m.11), toplanma ve örgütlenme özgürlüğü (m.12), sanat ve bilim özgürlüğü (m.13), eğitim hakkı (m.14), meslek seçme ve çalışma hakkı (m.15), bir ticari faaliyette bulunma özgürlüğü (m.16), mülkiyet hakkı (m.17), sığınma hakkı (m.18) ve ihraç, sınır dışı veya iade etme yasağı (m.19) düzenlenmiştir.

Çoğu zaman birbirini yerine kullanılsa da doktrinde hak ve özgürlük kavramlarının müstakil anlamları vardır. Özgürlük insanın doğuştan sahip olduğu bağımsızlığı (otonomi) ifade ederken; hak, özgürlüğün temini için kişiye pozitif hukuk belgelerinde tanınan yetkidir.³⁹⁰ Şart'ta ise kavramsal olarak istikrarlı ve hukuki temele dayalı bir hak-özgürlük ayırımından söz etmek mümkün değildir.³⁹¹ Başlığında “özgürlükler” kelimesi kullanılmasına rağmen bu bölümdeki

³⁸⁸ Rantsev (2010) kararında İHAM, “insan ticaretinin doğası ve istismar amacı gereği mülkiyet hakkından ileri gelen gücün kullanımına dayalı olduğunu” ortaya koymuştur. *Rantsev v Cyprus and Russia*, CE:ECHR:2010:0107JUD002596504; Cullen’a göre İHAM bu kararda mülkiyet hakkından ileri gelen güce dayalı olmak ifadesi ile insan ticaretinin en azından bazı durumlarda kölelik derecesine vardığı kanaatindedir. Bkz. Holly Cullen, “The EU and Human Trafficking: Framing a Regional Response to a Global Emergency”, s. 226, içinde: Antonis Antoniadis, Robert Schütze, Eleanor Spaventa (Eds.), **The European Union and Global Emergencies: A Law and Policy Analysis**, Oxford: Hart Publishing, 2011.; Ayrıca bkz. Özcan, **op. cit.**, s. 169.

³⁸⁹ Bkz. Explanations on Article 5.

³⁹⁰ Tarık Zafer Tunaya, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, İstanbul: Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları, 5. Baskı, 1982, s. 187.

³⁹¹ David Anderson, Cian C. Murphy, “The Charter of Fundamental Rights: History and Prospects in Post-Lisbon Europe”, **EUI Working Paper**, LAW 2011/08, s. 6.
http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/17597/LAW_2011_08.pdf?sequence=1, (05.06.2018).

düzenlemelerin çoğunda “hak” ifadesi geçmektedir. Kaczorowska’ya göre, ayrıca, 13. maddedeki sanat ve bilim özgürlüğüne ilişkin hükmün hak mı yoksa ilke mi olduğu da şüphelidir.³⁹² Kanaatimizce, Şart’ta yer alan tüm özgürlükler hak olarak ileri sürülebilecek şekilde formüle edilmiş, metinlerinde bilinçli olarak “...özgürlüğü hakkı” ifadesine yer verilmiştir. 13. maddede ise hak ifadesinin kullanılmaması özgürlükler bölümünde istisnai olarak bu maddenin bir hakka değil de ilkeye tekabül ettiğini düşündürmektedir.

8. maddede yer alan kişisel verilerin korunması hakkı Şart’ın en yenilikçi hükümleri arasındadır. Şart, esasen özel hayatın gizliliği hakkından kaynaklanan bu hakkı müstakil olarak güvence altına almakla diğer insan hakları belgelerinden ayrılmaktadır.³⁹³ Birlik hukukunda önceden de kişisel verilerle ilgili belli ölçüde koruma sağlandığı düşünüldüğünde,³⁹⁴ burada aslında “yeni” olan bu korumanın “temel hak” olarak tanımlanmasıdır.³⁹⁵ Maddede kişisel verilerin korunması ve kişilerin kendileri hakkında toplanan verilere ulaşması ile bu veriler üzerinde düzeltme talep etmesi herkese tanınan bir hak olarak düzenlenmiştir. Ayrıca maddede bu verilerin işlenmesinde takip edilecek ilkeler ortaya konulmuştur. Buna göre kişisel veriler, “belirlenmiş amaçlar için ilgili kişinin rızasına veya hukuken meşru bir temele dayalı olarak, kurallara uygun biçimde işlenmelidir.” Maddenin son paragrafında ise yukarıda sözü edilen kurallara uyulup uyulmadığını kontrol etme görevi bağımsız makamlara verilmiştir.

Sığınma hakkı (m.18) da Şart’taki tartışmalı düzenlemelerden birini teşkil eder. Şart Konvansiyonu’nda gerçekleşen müzakereler sırasında bu hakkın “herkes” için tanınmasını talep edenler olduğu gibi, böyle olması halinde üye ülke vatandaşlarının diğer üye ülkelerden sığınma talebinde bulunabileceğini öne sürerek bu hakkın “Birlik vatandaşı olmayanlara” tanınacak şekilde düzenlenmesini isteyenler de bulunmaktaydı. Söz konusu ihtilaf 18. maddede sübjektif bir hak ihdas etmekten ziyade ilgili uluslararası metinlere³⁹⁶ atıf yapılarak giderilmiştir.³⁹⁷ Böylece

³⁹² Alina Kaczorowska, **European Union Law**, 3rd ed., London: Routledge, 2013, s. 226-227.

³⁹³ Herke Kranenborg, “Article 8 - Protection of Personal Data”, s. 228, içinde: Peers et al., *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary*, **op. cit.**

³⁹⁴ Kişisel verilerin korunması hakkı ABİHA m.16’da ayrıca yer alır.

³⁹⁵ Lorenz et al., **op. cit.**, s. 163.; Metin, **op. cit.**, s. 46.

³⁹⁶ Bu metinler Birliğin kurucu antlaşmalarının yanı sıra 1951 tarihli Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesi ve bu sözleşmenin 31 Ocak 1967 tarihli protokolüdür.

³⁹⁷ Schönlaue, *Drafting the EU Charter*, **op. cit.**, s. 96. Madde 18’in son hali şöyledir: “Sığınma hakkı,

sığınma hakkı insan hakları perspektifinden değil de egemenlikten kaynaklanan bir “devlet hakkı” olarak değerlendirilerek ilgili Şart hükmüyle sadece “sığınma arama ve sığınmadan faydalanma” imkanı tanınmış ve fakat bireysel hak tesis edilmemiştir.³⁹⁸

c. Eşitlik

Üçüncü bölüm “Eşitlik” başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında kanun önünde eşitlik (m.20), ayrımcılık yasağı (m.21), kültürel, dini ve dilsel çeşitlilik (m.22), erkekler ve kadınlar arasında eşitlik (m.23), çocuk hakları (m.24), yaşlıların hakları (m.25) ve engellilerin toplumla bütünleştirilmesi (m.26) hakkında düzenlemeler yer alır.

20. maddede kanun önünde eşitlik genel prensip olarak kabul edildikten sonra devamındaki maddelerde Birlik hukukundaki eşitlik anlayışı detaylandırılmıştır. 21. maddede ayrımcılık yasağı geniş kapsamlı olacak şekilde düzenlenerek cinsiyet, ırk, renk, etnik veya sosyal köken, genetik özellikler, dil, din veya inanç, siyasi veya diğer her türlü düşünce, bir ulusal azınlığa mensubiyet, servet, doğum, sakatlık, yaş veya cinsel eğilime dayalı her türlü ayrımcılık yasaklanmıştır.

23. madde Şart’ta hem hak hem de ilke niteliğinde hükümler içeren düzenlemelere örnektir.³⁹⁹ Özellikle kadın ve erkek arasında her alanda eşitliğin sağlanmasına yönelik ödev bildiren m.23(1) bu konuda koruyucu karakterin ötesine geçmesi nedeniyle eşitlik hususundaki en modern düzenleme olarak kabul edilmektedir.⁴⁰⁰ 23(2)’de ise yeterli şekilde temsil edilmeyen cinse pozitif ayrımcılık yapılmasına yönelik ilke yer alır.

28 Temmuz 1951 tarihli Cenevre Sözleşmesi ve sığınmacıların statüsüne ilişkin 31 Ocak 1967 tarihli Protokol kuralları dikkate alınarak ve Avrupa Birliği Antlaşması ile Avrupa Birliği’nin İşleyişi Hakkında Antlaşma’ya uygun olarak teminat altına alınmalıdır.”

³⁹⁸ Neva Övünç Öztürk, “Avrupa Birliği Temel Haklar Şartında Yer Alan Sığınma Hakkının Tahlili”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, 2012, s. 219-221.

³⁹⁹ Lorenz et al., **op. cit.**, s. 196.

⁴⁰⁰ Jürgen Meyer, Markus Engels, **The Charter of Fundamental Rights of the European Union**, Seoul: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2001, s. 11.

<http://library.fes.de/fulltext/bueros/seoul/01679/01679toc.htm>, (05.06.2018).

Yaşlıların hakları (m.25) ile engellilerin toplumla bütünleştirilmesi (m.26) Şart'ta ilke olarak düzenlendiği kesin olan hükümlerdendir.⁴⁰¹ Divan'ın haklar ve ilkeler ayrımını ele aldığı ilk uyuşmazlık olan *Glatzel*⁴⁰² davası 26. maddeye ilişkindi. İlgili Alman mahkemesinden Divan'a gelen başvuruda motor sürücülerinin fiziksel elverişliliklerine ilişkin minimum standartları belirleyen AB direktifinin 3 No.lu eki ile Şart'ın uyumlu olup olmadığı sorulmuştu. Konuya ilişkin ön kararında ABAD 26. maddenin tek başına kişilere mahkeme önünde ileri sürebilecekleri bir hak bahsetmediğini belirtmiştir. Bu ifade 26. maddeyi ilke olarak nitelendiren Açıklamalar'la da uyumludur. Ayrıca Divan'a göre bahsi geçen maddenin tam etkili olabilmesi için Birlik hukukunda veya ulusal hukukta daha açık ve net bir şekilde ortaya konulması elzemdir.⁴⁰³

Davayı değerlendiren Krommendijk'e göre, ilkeler “kılıç” olarak kullanılamazlar fakat onları ihlal eden Birlik veya ulusal hukuk düzenlemelerine karşı “kalkan” işlevi görürler. Böylece başvuru ilkedeki farklı bir temelde iddiasını ileri sürüyor olsa dahi, söz konusu yasama/yürütme tasarrufu hakim tarafından Şart'taki bir ilkeye dayanılarak hükümsüz kılınabilir.⁴⁰⁴ Fakat *Glatzel* kararında ABAD sözü geçen ilkenin içeriğine yahut hukukilik denetimindeki rolüne değinmekten kaçınmıştır.⁴⁰⁵ Dolayısıyla, Şart'taki ilkelerin ulusal veya Birlik kaynaklı yasama/yürütme tasarruflarının hukukilik denetimindeki etkisinin hangi sonuçlara götürebileceği meselesi henüz netliğe kavuşturulamamıştır.⁴⁰⁶

d. Dayanışma

Şart'ın dördüncü bölümü “Dayanışma” başlığını taşır. Bu bölümde genel olarak sosyal hukuk devleti ile ilişkilendirilen çalışma, sağlık ve sosyal güvenlik alanındaki haklara yer verilmiştir.⁴⁰⁷ İşçilerin işletme içinde bilgi alma ve danışma

⁴⁰¹ Bkz. Explanation on Article 52 — Scope and interpretation of rights and principles.

⁴⁰² Case C-356/12 *Wolfgang Glatzel v Freistaat Bayern*, EU:C:2014:350

⁴⁰³ *Ibid.*, para. 78.

⁴⁰⁴ Jasper Krommendijk, “Principled Silence or Mere Silence on Principles? The Role of the EU Charter’s Principles in the Case Law of the Court of Justice”, *EuConst*, Vol. 11, No. 2, 2015, s. 351.

⁴⁰⁵ Dóra Guðmundsdóttir, “A renewed emphasis on the Charter’s distinction between rights and principles: Is a doctrine of judicial restraint more appropriate?”, *CML Rev.*, Vol. 52, No. 3, 2015, s. 700.

⁴⁰⁶ Krommendijk, *op. cit.*, s. 352.

⁴⁰⁷ Agustín José Menéndez, “The Sinews of Peace: Rights to Solidarity in the Charter of Fundamental

hakkı (m.27), toplu sözleşme görüşmeleri yapma ve eylem hakkı (m.28), işe yerleştirme hizmetlerinden yararlanma hakkı (m.29), haksız işten çıkarmaya karşı koruma (m.30), adil ve hakkaniyete uygun çalışma koşulları (m.31), çocuk işçi çalıştırmanın yasaklanması ve çalışan gençlerin korunması (m.32), aile ve meslek hayatı (m.33), sosyal güvenlik ve sosyal yardım (m.34), sağlık hizmetleri (m.35), genel ekonomik yarara ilişkin hizmetlere erişim (m.36), çevresel koruma (m.37) ve tüketici koruması (m.38) bu başlıkta güvence altına alınmıştır.

Avrupa Sosyal Şartı'nın 6(2). maddesinde ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 8. maddesinde yer alan “grev hakkı”na Şart'ın 28. maddesinde yer verilmiştir. Bununla birlikte 28. maddenin gerçek anlamda ileri sürülebilir bir hak tesis ettiği tartışmalıdır. Zira grev hakkı Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma'nın (ABİHA) 153(5). maddesinde açıkça zikredilmek suretiyle AB'nin normatif düzenleme yapabileceği alanın dışında bırakılmıştır. Bu durumda Şart ile müstakil bir grev hakkı tesis edildiği sonucuna varmak Birliğin yetki alanının genişletildiği anlamına gelir, ki bu durum Şart'ın 51(2) maddesine aykırılık teşkil eder.⁴⁰⁸ Bunun önüne geçmek adına madde metninde bu hakkın “Topluluk hukuku ile ulusal hukuk ve uygulamalarla uyumlu olarak” kullanılabileceği kayıt altına alınmıştır.

Şart müzakereleri esnasında metinde işverenlerin lokavt hakkına da yer verilmesini talep edenler olduysa da, grev ve lokavtın diğer uluslararası insan hakları metinlerinde birlikte korunduğu bir örnek bulunmaması sebebiyle bu fikir kabul görmemiştir.⁴⁰⁹

Sosyal hakların ilke düzeyinde kabul edildiği görüşünün aksine Lorenz ve arkadaşları Dayanışma bölümündeki bazı hükümlerin mahkeme önünde ileri sürülebilir haklar ihtiva ettiğini ileri sürmüştür. Örneğin işçilerin işletme içinde bilgi alma ve danışma hakkı (m.27), toplu sözleşme görüşmeleri yapma ve eylem hakkı (m.28), çocuk işçi çalıştırmanın yasaklanması ve çalışan gençlerin korunması (m.32), doğumla bağlantılı bir nedenle işten çıkarmaya karşı korunma hakkı ve bir çocuğun doğumu veya evlat edinilmesinden sonra ücretli doğum ve ebeveynlik izni alma

Rights of the European Union”, **Ratio Juris**, Vol. 16, No. 3, 2003, s. 378.

⁴⁰⁸ Ashiagbor, **op. cit.**, s. 66.

⁴⁰⁹ Meyer, Engels, **op. cit.**, s. 12.

hakkı (m.33/2) ile m.34(2)'de yer alan sosyal güvenlik yardımları ve sosyal avantajlardan yararlanma hakkını düzenleyen hükümler sübjektif hak tesis etmek için yeterli ölçüde netlik ve kesinlik arz etmektedir.⁴¹⁰ Aile ve meslek hayatı (m.33) ile sosyal güvenlik ve sosyal yardım (m.34) başlıklı hükümler ise hem hak hem de ilke içeren düzenlemelerdendir.⁴¹¹ Öte yandan, bu bölümdeki çevresel koruma (m.37) ile tüketici koruması (m.38) başlıkları da temel hak ihdas etmekten ziyade Birlik için siyasi ilke niteliğindedir.⁴¹²

e. Vatandaş Hakları

“Vatandaş Hakları” Şart’ın beşinci bölümünü oluşturur. Bu başlık altında yer alan güvenceler aslında AB Antlaşması’nda yer alan siyasi/idari haklardır.⁴¹³ Avrupa Parlamentosu seçimlerinde oy verme ve aday olma hakkı (m.39), yerel seçimlerde oy kullanma ve aday olma hakkı (m.40), belgelere erişim hakkı (m.42), kamu denetçisi (m.43), dilekçe ile başvurma hakkı (m.44), dolaşım ve ikamet özgürlüğü (m.45/1)⁴¹⁴ ile diplomatik koruma ve konsolosluk koruması (m.46) Şart’ta Birlik vatandaşlarına özgülünen haklar olarak düzenlenmiştir.

Bununla birlikte 41. maddede yer alan iyi idare hakkı ise herkes tarafından yararlanılabilecek şekilde formüle edilmiştir. Bu hak İHAS’ta yahut diğer uluslararası insan hakları belgelerinde yer almaz. Doğrudan doğruya Divan’ın içtihat yoluyla AB hukukunun genel ilkeleri arasına kattığı⁴¹⁵ ve Şart ile kodifiye edilen bir haktır. Önceki dönemde diğer hakların elde edilebilmesi için gereken koşul olarak değerlendirilirken, Şart ile birlikte bu sınırlı anlamın ötesinde bizatihi mahkeme önünde ileri sürülebilir bir temel hak haline gelmiştir.⁴¹⁶ Buna göre Birlik kurumları herkesin işini adil ve tarafsız şekilde, makul sürede görmekle yükümlüdür. Dahası,

⁴¹⁰ Lorenz et al., **op. cit.**, s. 197.

⁴¹¹ Bkz. Explanation on Article 52 — Scope and interpretation of rights and principles

⁴¹² Alexandre Kiss, “Environmental and Consumer Protection”, s. 252, içinde: Peers, Ward (Eds.), *The European Union Charter of Fundamental Rights*, **op. cit.**

⁴¹³ Bkz. A. Füsün Arsava, “Avrupa Temel Haklar Şartı”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2005, s. 10.

⁴¹⁴ Şart’ın 45/2 maddesinde AB topraklarında yasal olarak bulunan üçüncü devlet vatandaşlarına da Antlaşmalarla uyumlu olacak şekilde dolaşım ve ikamet hakkı verilebileceği ifade edilmiştir.

⁴¹⁵ Bkz. Case 173/82 R *Gilbert Castille v Commission of the European Communities*, EU:C:1982:405, para. 34.

⁴¹⁶ Margrét Vala Kristjánsdóttir, “Good Administration as a Fundamental Right”, *Icelandic Review of Politics and Administration*, Vol. 9, No. 1, 2013, s. 238.

Birlik kişilerin aleyhine bir tedbir almadan önce onları dinlemek, alınan kararların gerekçesini açıklamak ve gizlilik ile meslek sırları gözetilmek kaydıyla herkesin kendi dosyasına erişimini sağlamak zorundadır. Bu hak kapsamında ayrıca AB kurumları ile bunların bünyesinde çalışan memurların görevleri dolayısıyla verdikleri zararların üye devletlerde ortak genel hukuk ilkeleri doğrultusunda tazmin edilmesi;⁴¹⁷ son olarak, Birlik kurumlarına Antlaşmaların resmi dillerinden birisiyle başvuruda bulunabileceği ve kendisine aynı dille cevap verilmesi gerektiği düzenlenmiştir.

Birlik vatandaşları ile AB ülkelerinden herhangi birinde ikamet eden veya kayıtlı iş merkezi bulunan her gerçek/tüzel kişinin Konsey, AP ve Komisyon belgelerine erişim hakkı⁴¹⁸ ile AP'ye dilekçe verme hakkı⁴¹⁹ bu başlıktaki diğer idari haklardır.

f. Adalet

“Adalet” başlığını taşıyan altıncı bölüm uluslararası ceza hukukunun genel ilkeleri olarak kabul edilen usuli güvenceleri içermektedir.⁴²⁰ Etkili hukuki bir yola başvurma ve adil yargılanma hakkı (m.47), masumiyet karinesi ve savunma hakkı (m.48), cezayı gerektiren suçların ve cezaların orantılı olması ve yasada tanımlanması ilkeleri (m.49), cezayı gerektiren aynı suçtan iki kere yargılanmama veya cezalandırılmama hakkı (m.50) düzenlenmiştir. Hukuki usulün asgari gereklilikleri⁴²¹ olarak kabul gören ve temelde hukuk devleti ilkesinden kaynaklanan⁴²² bu hükümler Divan'ın yargılamalarında zaten önceden beridir uygulanmaktaydı. Örneğin etkili başvuru hakkı *Johnston* (1986) kararında⁴²³ Topluluk hukukunun genel ilkeleri arasına dahil edilmişti.

⁴¹⁷ Bu kural ABİHA m.340'da da yer almaktadır.

⁴¹⁸ Birlik kurumlarının belgelerine erişim hakkı ABİHA m.15'te ayrıca düzenlenmiştir.

⁴¹⁹ Bu hak ayrıca ABİHA m.227'de korunmaktadır.

⁴²⁰ Özcan, **op. cit.**, s. 176.

⁴²¹ Albrecht Weber, “The European Charter of Fundamental Rights”, **German Y.B. Int'l L.**, Vol. 43, 2000, s. 110.

⁴²² Koen Lenaerts, Ignace Maselis, Kathleen Gutman, Ed. by Janek Tomasz Nowak, **EU Procedural Law**, Oxford: Oxford University Press, 2014, s. 2.; Metin, **op. cit.**, s. 49.

⁴²³ Case 222/84 *Marguerite Johnston v Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary*, EU:C:1986:206, paras. 17-19.

Şart ile kapsamı genişletilen etkili başvuru ve adil yargılanma hakkı (m.47) bu bölümde öne çıkan düzenlemedir. Maddenin ilk paragrafı İHAS'ın 13. maddesine karşılık gelmektedir.⁴²⁴ İHAS'ta "ulusal bir merci" önünde etkili başvuru imkanı tesis edilmişken, Şart "mahkeme önünde etkili başvuru" hakkını getirmiştir. Öte yandan bu hakkın yalnızca Birlik hukuku kapsamındaki haklar için geçerli olduğu unutulmamalıdır. Aynı maddenin ikinci paragrafı ise İHAS m.6(1)'i esas almıştır. Burada geçen "adil duruşma hakkı" İHAS'ta "medeni haklar ve yükümlülükler ile ceza konuları"ndaki uyuşmazlıklarla sınırlandırılmışken, Şart'ta böyle bir kısıtlama konulmamıştır.

Madde 49(2)'de düzenlenen geriye yürümezlik ilkesi İHAS m.7'yi karşılamakla birlikte yazımında o maddedeki "uygar uluslar tarafından tanınan genel hukuk ilkeleri" ifadesi "uluslar topluluğu tarafından tanınan genel hukuk ilkeleri" şeklinde değiştirilmiştir. Meyer ve Engels içeriğe etkisi olmayan bu değişikliğin ilk haldeki "emperyalist çağrışımı" ortadan kaldırmaya matuf olduğunu ileri sürmüştür.⁴²⁵

50. maddede yer verilen *ne bis in idem* ilkesi İHAS 7 No.lu ek protokolün 4. maddesine karşılık gelmektedir. Fakat bu protokol tüm AB üyesi devletlerce onaylanarak yürürlüğe konulmuş değildir.⁴²⁶ Şart'ın 50. maddesi ile birlikte aynı suçtan dolayı iki kere yargılanmama ilkesi tüm üye devletleri bağlayıcı hale getirilmiştir. Ayrıca 50. madde ile ilkenin kapsamı genişletilerek Birlik seviyesinde korunacağı öngörülmüştür. Böylece sınır aşırı unsur içeren uyuşmazlıklarda üye devlet mahkemeleri arasında bu ilke de dikkate alınacaktır.⁴²⁷

3. Şart'ın Uygulanmasını Düzenleyen Genel Hükümler

Şart'ın yatay hükümler olarak bilinen son bölümü uygulamaya ilişkin genel kuralları ortaya koymaktadır. 51. maddede Şart'ın kapsamı, 52. maddede korunan hakların kapsamı, 53. maddede güvencelerin koruma düzeyi ve 54. maddede hakların istismar edilmesi yasağı düzenlenmiştir.

⁴²⁴ Bkz. Explanations on Article 47.

⁴²⁵ Meyer, Engels, **op. cit.**, s. 15.

⁴²⁶ Almanya, Hollanda ve Birleşik Krallık Protokol 7'ye taraf değildir. Türkiye'de ise bu protokol 1.8.2016 itibariyle yürürlüğe girmiştir. Bkz. https://www.coe.int/en/web/conventions/search-on-treaties/-/conventions/treaty/117/signatures?p_auth=oycF9Ehr, (06.06.2018).

a. Temel Haklar Şartı'nın Uygulama Alanı: Madde 51

Şart'ın 51. maddesi uygulama alanına dair çerçeveyi çizmektedir.⁴²⁸ Maddenin ilk paragrafına bakıldığında Şart'ın öncelikli muhatabının Birlik kurumları olduğu görülür.⁴²⁹ Hemen ardından üye devletlerin sorumlulukları gelir. Birlik kurumları tüm işlemlerinde AB seviyesinde korunan temel haklara uygun hareket etmek zorunda iken, bu haklar üye devletler açısından ise sınırlı bir uygulama alanına sahiptir. Üye devletler yalnızca “AB hukukunu uygularken” Şart'a riayet etmekle yükümlüdür. Hem Birlik kurumları hem de üye devletler açısından 51. maddede zikredilen temel haklara uyma yükümlülüğü aslında Divan'ın gerçekleştirdiği uzun bir içtihat sürecinin ürünüdür.

Birlik üzerinde her durumda bağlayıcılık arz ederken, üye devletlerin sınırlı hallerde Şart'la bağlı olmasının ardındaki mantık sorgulanabilir. Bunun cevabı, Şart'ın üye devletleri değil de Birlik kurumlarını bağlamak üzere meydana getirilmiş olmasında yatmaktadır. Zira Şart öncesi dönemde, AB üyesi tüm ülkelerde devlet tasarruflarının anayasa ve İHAS denetimine tabi olduğu göz önüne alındığında, bir temel hak kataloğundan yoksunluk evleviyetle Birlik kurumları bağlamındaki bir problemdi. Bu ihtiyaca binaen Şart, üye devletler için olmaktan ziyade AB kurumları düşünülerek yaratılmıştır. Bu yolla, Antlaşmalarda Birlik kurumlarına özgülenen yetkilerin sınırları açıkça ortaya konulmak istenmiştir. Ulusal yetki dahilindeki alanlarda ise Şart'ın üye devletlere yüklediği herhangi bir sorumluluk bulunmadığı da sıkça vurgulanan bir husustur.⁴³⁰

Yukarıda, *Internationale Handelsgesellschaft* (1970) davasından bu yana Topluluk/Birlik faaliyetlerinin temel haklara uygunluk bakımından denetlendiği

⁴²⁷ Lorenz et al., **op. cit.**, s. 206.

⁴²⁸ Madde 51 Kapsam

1. Bu Bildirgenin hükümleri, yetki ikamesi ilkesi dikkate alınarak Birliğin kurumları ve organlarına ve sadece Birlik hukukunu uyguladıklarında Üye Devletlere yöneliktir. Bu nedenle, kendi yetkilerine uygun olarak haklara saygı gösterecekler, ilkelere uyacaklar ve bunların uygulanmasını teşvik edeceklerdir.

2. Bu Bildirge, Topluluk veya Birlik için yeni bir yetki veya görev tesis etmemektedir veya Antlaşmalarda belirtilen yetkilerde ve görevlerde değişiklik yapmamaktadır.

⁴²⁹ Bkz. Explanation on Article 51.; Oder, Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık, **op. cit.**, s. 330. Tüm AB kurumlarının temel haklara uyma yükümlülüğü bulunduğunu açıkça ifade eden bir Divan kararı için bkz. *Case C-130/10 European Parliament v Council of the European Union*, EU:C:2012:472, para. 83.

⁴³⁰ Goldsmith, “A Charter of Rights, Freedoms and Principles”, **op. cit.**, s. 1204-1205.

belirtmişti. Üye devlet işlemlerinin Birlik seviyesinde temel haklar açısından kontrolü ise Divan'ın içtihatla yargılama alanını genişletmesi sonucu ortaya çıkmıştır.⁴³¹ Bu noktada iki özel durumu yansıtan *Wachauf* (1989)⁴³² ve *ERT* (1991)⁴³³ kararları belirleyici olmuştur. Divan'ın üye devlet işlemlerinde temel haklara uygunluk denetimi yaptığı bu iki özel durum, Weiler'in sınıflandırmasıyla, üye devletlerin Birlik hukukunu uygulamak üzere aldığı tedbirleri ifade eden aracılık (*agency*) durumu ile üye devletlerce Antlaşma hükümlerine istisna (*derogation*) getirilen halleri temsil eden *ERT* durumudur.⁴³⁴

Aracılık durumu, Topluluk Tüzüklerini uygulamaya matuf idari işlemler ile direktifleri iç hukuka aktarmak üzere gerçekleştirilen normatif faaliyetler esnasında ortaya çıkar.⁴³⁵ Bilindiği üzere, Topluluk Tüzükleri iç hukuktaki yasa benzeri bir normatif güce sahip ve üye devletlerin uygulamak mecburiyetinde oldukları türden düzenlemelerdir.⁴³⁶ Kural olarak, doğrudan uygulanabilir⁴³⁷ bir Tüzük yürürlüğe girdiği andan itibaren başka hiçbir işleme gerek olmaksızın üye devlet ulusal hukukunun parçası olur.⁴³⁸ Bazı durumlarda ise Tüzüklerin uygulanması için idari işlemlerin yapılması gerekebilmekteyse de bunlar Tüzüğün doğrudan uygulanmasını engelleyemez.⁴³⁹ Direktifler ise sonuçları itibariyle bağlayıcı olmakla birlikte ancak iç hukuka aktarım işlemlerinin tamamlanmasıyla üye devletlerde uygulanabilir hale gelir.⁴⁴⁰

⁴³¹ Yaşar Doğan, "The Fundamental Rights Jurisprudence of the European Court of Justice: Protection for Human Rights within the European Union Legal Order", *Ankara Law Review*, Vol. 6, No. 1, 2009, s. 66-67.

⁴³² Case 5/88 *Hubert Wachauf v Bundesamt für Ernährung und Forstwirtschaft*, EU:C:1989:321

⁴³³ Case C-260/89 *Elliniki Radiophonia Tiléorassi AE and Panellinia Omospondia Syllogon Prossopikou v Dimotiki Etairia Pliroforissis and Sotirios Kouvelas and Nicolaos Avdellas and others*, EU:C:1991:254

⁴³⁴ J.H.H. Weiler, *The constitution of Europe: "Do the new clothes have an emperor?" and other essays on European integration*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 120-123.

⁴³⁵ Nora Chronowski, "Enhancing the Scope of the Charter of Fundamental Rights", *JURA*, No. 1, 2014, s. 15.

⁴³⁶ Karakaş, Avrupa Topluluğu Hukuk Düzeni ve Ulus Devlet Egemenliği, *op. cit.*, s. 68.

⁴³⁷ Doğrudan uygulanabilirlik (*direct applicability*) ile doğrudan etkililik (*direct effect*) farklı kavramlardır. Doğrudan etkililik, Birlik hukuku kapsamında kişiler için hak oluşturan düzenlemelerin ulusal yargıçlar tarafından dikkate alınmasını zorunlu kılar. Tüzükler de dahil olmak üzere koşulsuz ve yeterince açık olmayan Birlik düzenlemelerinin doğrudan etkililiğinden söz edilemez. Mathijsen, *op. cit.*, s. 27.

⁴³⁸ Bozkurt et al., *op. cit.*, s. 165.; Ahmet M. Güneş, *Avrupa Birliği Hukukuna Giriş*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2. Baskı, Nisan 2016, s. 147.

⁴³⁹ Mathijsen, *op. cit.*, s. 26-27.

⁴⁴⁰ Üye devletler iç hukuka aktarım işleminin türünü seçmekte serbesttir. Dolayısıyla bu işlem kanun, kanun hükmünde kararname, tüzük veya yönetmelik yoluyla gerçekleştirilebilmektedir. Kamuran Reçber, *Avrupa Birliği Hukuku ve Temel Metinleri*, Bursa: Dora Basım-Yayın, 2. Baskı, 2013, s. 110-111.

Tüzüğü uygulamaya dair faaliyetlerde üye devletler Birlik adına hareket ederler. Diğer bir deyişle, onun aracısı (yürütme organı)⁴⁴¹ konumundadırlar. İlk defa *Wachauf* kararında Divan, böylesi bir durumda üye devletlerin Birlik seviyesinde korunan temel haklarla bağlı olduğunu söylemiştir.⁴⁴²

Davanın konusu süt üretimini düşürmeye yönelik bir Topluluk Tüzüğünü uygulamaya koyan Alman ulusal düzenlemesinin mandıracılık yapan Hubert *Wachauf* açısından hak ihlali oluşturduğu iddiasıydı.⁴⁴³ ATAD bu davadaki değerlendirmesiyle temel hak denetimini Topluluk hukukunun uygulanması niteliğindeki üye ülke işlemleri yönünde genişlettiğini ilan etmiştir: “[Temel hakların korunmasına ilişkin yükümlülükler] Topluluk kurallarını tatbik ettikleri durumlarda ayrıca üye devletler için de bağlayıcıdır, üye devletler söz konusu kuralları mümkün mertebe [temel hakların korunmasına ilişkin] yükümlülüklerle uyumlu olacak şekilde uygulamalıdır.”⁴⁴⁴

Divan, *Wachauf* kararında tüzüklerin icrası bağlamında yaptığı bu değerlendirmeyi *Booker* (2003)⁴⁴⁵ kararında direktifleri de içine alacak şekilde yinelemiştir. Böylece direktiflerin iç hukuka aktarılmasına yönelik normatif işlemlerin de temel haklara uygun olması gerektiği hükme bağlanmıştır.

İlk olarak *Wachauf* kararında ve ardından *Booker* kararında geçen “Topluluk kurallarının temel haklarla mümkün mertebe uyumlu olacak şekilde uygulanması” ifadesinin muğlak bir ölçü belirttiği düşünülebilir. Gerçekten de esnek bir tabirin kullanılmasıyla üye devletlere bir hareket özgürlüğü mü sağlanmak istenmiştir?

⁴⁴¹ Weiler, *The constitution of Europe*, **op. cit.**, s. 120.

⁴⁴² *Wachauf*, **op. cit.**, para. 2.

⁴⁴³ Tüzüğe göre, süt ve süt ürünleri üretiminden tam olarak vazgeçen mandıracılar buna karşılık tazminat almak üzere ilgili ulusal tarım ajansına başvurabilecekti. Mandıracılık yapan Hubert *Wachauf* ilgili Topluluk tüzüğünü icra eden Alman yasal düzenlemelerine istinaden, kullandığı mandıra alanının kira sözleşmesi sona erdiğinde bu işe devam etmeyeceğine dair mülk sahibinden aldığı rıza belgesi ile Alman tarım ajansına tazminat için başvurmuştur. İlgili Topluluk Tüzüğünde mandıra kiracılarına ait süt üretim kotalarının kira sözleşmesi sonunda mandıra ile birlikte mülk sahibine geri döneceği açıkça düzenlenmişti. Buradan hareketle mülk sahibi karar değiştirmiş ve süt üretimine devam etmeme yönündeki rızasını geri çekmiştir. Bunun üzerine Alman makamlarının tazminat ödemeyi reddettiği *Wachauf*, Frankfurt-am-Main İdare Mahkemesine başvurmuş, mahkeme de davayı ön karar için Divan’a taşımıştır. Konuya ilişkin değerlendirmesinde ATAD, kiracı olarak mandıracılık yapanların bu yatırımlarından doğan ekonomik değer üzerinde hak sahibi olduklarını, dolayısıyla kira sözleşmesi sonunda bu işi yapmaya devam etmeyecek olanların söz konusu tazminattan mahrum bırakılmalarının temel hak ihlaline yol açtığı sonucuna varmıştır.

⁴⁴⁴ *Ibid.*, para. 19.

⁴⁴⁵ Joined cases C-20/00 and C-64/00 *Booker Aquacultur Ltd (C-20/00) and Hydro Seafood GSP Ltd*

Wachauf davasında görüş bildiren Hukuk Sözcüsü Jacobs’a göre “mümkün mertebe” ibaresi üye devletlere herhangi bir manevra alanı bırakmak adına kullanılmamıştır. Kastedilen, Topluluk kuralının üye devletlerce temel haklara riayet edilecek şekilde yorumlanarak tatbik edilmesidir. Aksi ihtimalde, yani Topluluk kuralının temel haklara uygun çerçevede yorumu mümkün değilse, bizatihi bu kuralın hukuka aykırılığı söz konusu olacaktır.⁴⁴⁶

Somutlaştırmak gerekirse, örneğin bir direktifin iç hukuka aktarılmasında üye devletlerin sahip olduğu takdir yetkisi temel haklar çerçevesi içinde kullanılmak durumundadır. Bir direktifin temel haklara uyumlu olarak iç hukuka aktarımı birden çok şekilde olabiliyorsa, üye devletler bunlar arasında iç hukuk sistemlerine en uygun olanı tercih etmekte serbesttir. Buna karşın, direktifin temel haklara uyumlu olacak şekilde aktarımı ancak tek bir biçimde mümkün oluyorsa, üye devletler o yolu izlemek mecburiyetindedir.

Üye devlet işlemleri üzerinde ATAD’ın temel hak denetimi sadece aracılık niteliğindeki hallerle sınırlı kalmamıştır. *ERT* kararıyla Divan bir adım daha ileri giderek Antlaşmalara (özellikle temel özgürlüklere) istisna getirilmesi halinde de bu işlemi temel haklara uygunluk incelemesinden geçirmeye başlamıştır.⁴⁴⁷ Söz konusu

(C-64/00) v *The Scottish Ministers*, EU:C:2003:397, para. 88.

⁴⁴⁶ Francis G. Jacobs, “Wachauf and the Protection of Fundamental Rights in EC Law”, s. 137, içinde: Miguel Poiares Maduro, Loïc Azoulay (Eds.), **The Past and Future of EU Law: The Classics of EU Law Revisited on the 50th Anniversary of the Rome Treaty**, Oxford: Hart Publishing, 2010.

⁴⁴⁷ *ERT*, Yunan Devleti’nin kanunla münhasır yayın hakkı verdiği, dolayısıyla bu alanda tekel konumunda olan bir radyo ve televizyon kanalıdır. *ERT*’nin kuruluş kanununun 16(1). maddesine göre, *ERT*’nin izni olmaksızın onun münhasır hak sahibi olduğu alanlarda başka kuruluşların faaliyet gösterme imkanı bulunmamaktadır. Buna karşın, Selanik’te yeni kurulan bir televizyon kanalı *ERT*’nin yasal konumuna rağmen yayın yapmaya başlamıştır. Bunun üzerine münhasır haklarının ihlal edildiğini iddia eden *ERT*, Selanik Bölge Mahkemesi’nde dava açarak yayının durdurulmasını ve yayın ekipmanına el konulmasını talep etmiştir.

Yunan mahkemesinin konuyla ilgili sorularını ön karar ile Divan’a sevk etmesi üzerine yaptığı değerlendirmede ATAD, ekonomik etmenlerin haricinde, kamu yararını gözetme düşüncesiyle yayın haklarını tek bir kanala vermeye engel teşkil eden bir Antlaşma hükmü bulunmadığını, fakat bu tekelin temel özgürlükleri (örn. hizmetlerin serbest dolaşımını) ihlal edici bir işleyiş tarzının olmaması gerektiğini ifade etmiştir.

ERT’nin münhasır hakları kendi programlarını yayınlamanın yanında diğer üye ülkelerden alınacak programları da kapsamaktaydı. Divan’a göre *ERT*’nin yabancı programların ülkeye girişi üzerinde tek başına sahip olduğu kontrol gücü, yayınlarında yabancı programlara nazaran kendi programlarına öncelik vermesine yol açabileceğinden diğer üye devletlerin ürünleri bakımından fırsat eşitliğini ciddi biçimde tehlikeye düşürebilir nitelikteydi. Dolayısıyla, Topluluk hukukunun koruduğu temel özgürlüklerden olan hizmetlerin serbest dolaşımına aykırılık ihtimali söz konusuydu.

Kural olarak, hizmetlerin serbest dolaşımı yerli ürünler ile diğer üye ülke ürünleri arasında ayrımcılık teşkil eden ulusal düzenlemeleri yasaklamaktadır. Bunun aksi ancak meşru temele dayalı istisna getirilmesi durumunda mümkündür. Antlaşmalarda istisna imkanı veren üç sebep vardır. Buna göre temel özgürlükler ancak kamu politikası, kamu sağlığı veya kamu güvenliği gereği kısıtlanabilir.

kararda ATAD, Yunanistan tarafından ihdas edilen ve hizmetlerin serbest dolaşımına istisna getiren ulusal normun Topluluk hukuku kapsamına girdiğini (para.42), bu istisnanın Antlaşmadaki dayanakları bakımından İHAS m.10'da yer alan ve dahası Topluluk hukukunun genel ilkelerinden biri olarak kabul edilen ifade özgürlüğü ışığında değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁴⁸ Başka bir deyişle, üye devletlerde Topluluk hukuku bünyesindeki bir yetkiye istinaden ondan sapma niteliğinde tasarruflar söz konusu olduğunda yine temel haklarla bağlı olduğu ortaya konulmuştur.⁴⁴⁹

Şart'ın ilan edilmesiyle birlikte önceki dönemde geliştirilen AB temel haklar hukukunun uygulama alanında bir değişiklik olup olmadığı tartışmaya başlanmıştır.⁴⁵⁰ Açıklamalar kısmında Şart'ın uygulama alanı izah edilirken *Wachauf* ve *ERT* kararlarına atıfta bulunulması, bu kararları bir kez daha doktrinin gündemine taşımıştır. Bu noktada ileri sürülen görüşler, Şart'ın üye devletler açısından hangi durumlarda geçerli olacağını düzenleyen hükümlerin yorumuna odaklanmıştır.

Madde 51(1)'e göre Şart üye devletleri yalnızca Birlik hukukunu uyguladıkları durumlarda bağlarken, Açıklamalar'da üye devletlerin "sadece Birlik hukuku kapsamında hareket ettiği" hallerde Şart'la bağlı olduğu belirtilmiştir. ABA m.6(1)'e göre ise Şart maddeleri, içindeki hükümlerin kaynaklarını ortaya koyan Açıklamalar metni gerektiği şekilde göz önünde bulundurularak yorumlanır. O nedenle, Şart'ın herhangi bir hükmünün Divan tarafından Açıklamalar'la çelişecek şekilde yorumlanması mümkün değildir.⁴⁵¹

Birlik hukukunun uygulanması dar anlamda ele alındığında, Topluluk Tüzüklerinin, direktiflerin, Komisyon ve Divan kararlarının tatbik edilmesi anlaşılmaktadır, ki bu durumda üye devletlerin "aracı" konumda olmaktan dolayı AB kurumları üzerindeki temel haklara riayet yükümlülüğünün kendileri için de geçerli

Fakat her halükarda bu kısıtlamayı getiren ulusal normlar AB temel haklar hukukuna uygun olmalıdır. (para.43)

⁴⁴⁸ *ERT*, **op. cit.**, para. 44. Ayrıca, bu vesileyle ifade özgürlüğü Topluluk hukukunun genel ilkeleri arasına dahil edilmiştir. Bilgin, Avrupa Birliği'nde İnsan Haklarının Gelişimi ve Korunması, **op. cit.**, s. 561.

⁴⁴⁹ Oder, Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık, **op. cit.**, s. 334.

⁴⁵⁰ Bkz. Laurens Ankersmit, Implementation of Union law by Member States: when does the Charter of Fundamental Rights apply?, 2012, <http://europeanlawblog.eu/2012/06/14/implementation-of-union-law-by-member-states-when-does-the-charter-of-fundamental-rights-apply/>, (05.06.2018).

⁴⁵¹ Koen Lenaerts, "The Court of Justice of the European Union and the Protection of Fundamental

olduğu hususunda tartışma yoktur. *Wachauf* kararıyla geliştirilen içtihat Şart bağlamında da geçerliliğini sürdürmüştür. Zira, *Wachauf*'ta karara konu olan aracılık durumu Şart metninde açıkça yer alır (bkz. Madde 51/1). Buna karşın, istisna getirme halleri Divan bu konuda bir hüküm verinceye dek tartışma konusu olmuştur.

Açıklamalar'daki “sadece Birlik hukuku kapsamında hareket ettiklerinde” tabirinin geniş kapsamı ve bununla birlikte aynı paragrafta *ERT* kararının örnek olarak verilmesi dikkate alındığında istisna durumunun m.51(1) kapsamına dahil olduğu ileri sürülebilir. Ancak Şart metninde istisna durumunun açıkça belirtilmediği bir vakiadır.⁴⁵²

Nitekim, istisna getirildiği (örneğin Antlaşmanın ilgili maddelerine dayanılarak bir piyasa özgürlüğünün meşru olarak kısıtlandığı) hallerde, meselenin insan hakları boyutunun artık ulusal hukuk (anayasa) ve uluslararası yükümlülükler (örn. İHAS) kapsamında ele alınması gerektiğini, bu durumda Şart'ın uygulanmayacağını savunanlar da olmuştur.⁴⁵³ Buna karşın Lenaerts, Craig ve Eeckhout gibi yazarlar, hem *Wachauf* hem de *ERT* çizgisindeki uyumsuzlukların Şart kapsamına girdiği kanaatindedir.

Lenaerts'e göre, Açıklamalar ışığında yorumlandığında m.51'deki “sadece Birlik hukukunu uyguladıklarında” ifadesi Antlaşmaların ve onlardan türeyen ikincil AB hukukunun üye devletler üzerinde yükümlülük doğurduğu bütün durumları kapsar ve hepsi için Şart hükümleri geçerlidir.⁴⁵⁴ *ERT* benzeri hallerde üye devlet istisnanın meşru olabilmesi için Birlik hukukunun dayattığı koşulları mutlaka karşılamak durumunda olduğundan, bu yönde hareket ederken aslında yine Birlik hukukunu uygulamaktadır.⁴⁵⁵ Craig'e göre ise, üye devlet tarafından istisna şartlarının yerine getirilmesi, ona bir iç pazar özgürlüğünün ihlalini savunabilme gücünü veren Birlik hukukunu uygulamaktan başka bir şey değildir.⁴⁵⁶ Böylesi bir

Rights”, **Polish Yearbook of International Law**, Vol. 31, 2012, s. 82.

⁴⁵² Piet Eeckhout, “The EU Charter of Fundamental Rights and the Federal Question”, **CML Rev.**, Vol. 39, No. 5, 2002, s. 977. Şart metninde istisna konusunun ihmali bilinçli bir tercihe işaret ediyor olabilir. Bu yönde bkz: Francis G. Jacobs, “Human Rights in the European Union: The Role of The Court of Justice”, **E.L. Rev.**, Vol. 26, No. 4, 2001, s. 338-339.

⁴⁵³ Goldsmith, “A Charter of Rights, Freedoms and Principles”, **op. cit.**, s. 1205.; Jacobs, Human Rights in the European Union, **op. cit.**, s. 336.

⁴⁵⁴ Lenaerts, “The Court of Justice of the European Union”, **op. cit.**, s. 83.

⁴⁵⁵ **Ibid.**, s. 90.

⁴⁵⁶ Paul Craig, “The ECJ and ultra vires action: A conceptual analysis”, **CML Rev.**, Vol. 48, No. 2,

mantıktan hareketle, istisna halinin üye devletler açısından geniş manada bir aracılık durumu oluşturduğu sonucuna varılabilir.

Eeckhout'a göre ise, eğer Şart'ın varlığı AB'nin insan haklarını ciddiye aldığı anlamına geliyorsa, o halde söz konusu haklar Birlik hukukunun tamamına nüfuz etmelidir. Buna istisna getirme hali de dahildir. Örneğin istisnanın kapsamı belirlenirken temel haklara uygunluk kriter olmalıdır. Ayrıca, Antlaşmaların temel haklarla uyumlu yorumlanma ilkesi gereği, istisna imkanı veren hükümler ancak temel haklara uygun şekilde icra edildiğinde doğru yorumlanmış olacaktır.⁴⁵⁷ Bu sebeplerle, Antlaşma hükümlerine istinaden ortaya çıkan *ERT* benzeri durumları Şart'ın uygulama alanı dahilinde düşünmek daha isabetli bir yaklaşım teşkil eder.

Tüm bu doktrin tartışması Şart'ın 51(1). maddesinin doğru ve kesin bir şekilde yorumlanması ihtiyacının varlığını göstermekteydi. Divan, *Åkerberg Fransson* (2013) davasında⁴⁵⁸ “AB hukukunun uygulanması” tabirinden ne anlaşılması gerektiğini ele alma fırsatı buldu. Dava, Şart m.50'deki “cezaı gerektiren aynı suçtan iki kere yargılanmama veya cezalandırılmama hakkı”nın (*ne bis in idem*) yorumuna ilişkindi. Davada Bay Fransson'un bir kısmı katma değer vergisinden (KDV) olmak üzere vergi kaçakçılığı yaptığı iddiasına binaen kendisine uygulanan ulusal norm ve yaptırımlar Birlik hukukunun kapsamı bakımından değerlendirilmiştir.⁴⁵⁹

ABAD bu davada Şart hükümlerinin uygulama alanı hakkında m.51(1)'de ve Açıklamalarda yer alan ifadelerle kendini sınırlamaksızın yeni bir yorum geliştirmiştir.⁴⁶⁰ Divan'a göre, “AB hukukunun uygulanabilirliği, Şart'ta garanti

2011, s. 430-431.

⁴⁵⁷ Eeckhout, **op. cit.**, s. 977-978.

⁴⁵⁸ Case C-617/10 *Åklagaren v Hans Åkerberg Fransson*, EU:C:2013:105

⁴⁵⁹ İsveçli bir balıkçı olan Fransson 2004-2005 yıllarında asılsız vergi matrahı beyanında bulunmuştu. İsveç vergi hukukunun ihlali niteliğindeki bu durum matrahın düşük gösterilmesi nedeniyle vergi kaybına yol açmıştır. Bu kaybın bir bölümünü ödenmeyen katma değer vergisi oluşturmaktaydı. İsveç vergi otoritesi (*Skatterverket*), katma değer vergisiyle ilgili olarak Fransson'a para cezası uygulamıştı. Cezaya itiraz edilmemesiyle birlikte KDV hakkındaki süreç sona ermiş, fakat yerel mahkeme (*Haparanda tingsrätt*) aynı maddi olgulara dayanarak vergi kaçırma suçu işlendiği gerekçesiyle Fransson hakkında ceza davası açmıştır. Bu durum aynı fiil nedeniyle iki kez yaptırım uygulanması sonucu *ne bis in idem* ilkesinin ihlal edildiği iddiasını gündeme getirmiştir. Yerel mahkeme, *ne bis in idem* ilkesinin idari para cezası ile sonuçlanmış bir fiil için ceza davası başlatmaya engel olup olmadığını ön karar ile Divan'a sormuştur.

⁴⁶⁰ Emily Hancox, “The meaning of “implementing” EU law under Article 51(1) of the Charter: *Åkerberg Fransson*”, **CML Rev.**, Vol. 50, No. 5, 2013, s. 1416.

altına alınan temel hakların uygulanabilirliğini zorunlu kılar.” Yani, AB hukuku kapsamına giren hiçbir durum yoktur ki ona Şart’ın da dahil olduğu Birlik temel haklar hukuku uygulanmasın.⁴⁶¹ Böylece uzun tartışmalara konu olan "Birlik hukukunu uygulama" ile "Birlik hukuku kapsamında hareket etme" ifadelerini anlam olarak bir tutmuştur.⁴⁶²

İsveç vergi hukukundaki KDV düzenlemeleri doğrudan doğruya AB direktifinin ulusal hukuka aktarımı niteliğinde olmadığı halde, Divan bu ulusal normun icrasını Birlik hukukunun uygulanması olarak değerlendirmiştir.⁴⁶³ Bu noktada KDV’ye ilişkin ulusal normların Birlik hukukuyla sadece kısmen bağlantılı olmasını yeterli görerek, konunun Şart kapsamına girdiği sonucuna varmıştır.⁴⁶⁴ Tüm bu değerlendirmeler, Birlik hukukunun uygulanmasında temel hak yükümlülüklerini getiren önceki içtihadın (bkz. *Wachauf*) geçerliliğini koruduğunu göstermektedir.

İstisna durumunun Birlik hukukunun uygulanması niteliğinde olup olmadığı sorusu ise *Pfleger* (2014) kararında⁴⁶⁵ açıklığa kavuşmuştur. Divan, uygulanabilirlik açısından Birlik hukuku ile Şart arasındaki kuvvetli bağa tekrar işaret ettikten sonra, Antlaşmalardaki temel özgürlüklere istisna getirildiği durumlarda bunun meşru olabilmesi için temel haklarla uyumun gözetilmesi gerektiğini yinelemiştir. Ardından, Birlik hukukunca sağlanan temel özgürlükleri sınırlama imkanına başvurulduğunda, buna ilişkin gerekçelendirme faaliyetinin “Birlik hukukunun uygulanması” niteliğinde olduğuna hükmetmiştir.⁴⁶⁶

Kısaca belirtmek gerekirse, üye devletler Birlik düzenlemeleri gereği iç hukukta gerçekleştirdikleri idari yahut normatif işlemler esnasında ve ayrıca Antlaşma hükümlerine meşru biçimde istisna getirdikleri hallerde Birlik hukukunu

⁴⁶¹ *Åkerberg Fransson*, **op. cit.**, para. 21. Üye devletlerde toplanan katma değer vergisindeki usulsüzlükler Birliğin kendi bütçesi üzerinde negatif etki oluşturacağından, Birliğin çıkarları ile KDV’nin toplanması arasında doğrudan bağlantı söz konusudur. Üye devletler ABA m.4(3) uyarınca KDV’nin usulüne uygun olarak toplanması için gerekli tüm yasal düzenlemeleri yapmakla mükelleftir. Bu konuya ilişkin bir de direktif bulunmaktadır (Directive 2006/112/EC).

⁴⁶² Laurens Ankersmit, “Casting the net of fundamental rights protection: C-617/10 *Åkerberg Fransson*”, 2013, <http://europeanlawblog.eu/2013/02/26/casting-the-net-of-fundamental-rights-protection-c-61710-akerberg-fransson/>, (05.06.2018).

⁴⁶³ *Åkerberg Fransson*, **op. cit.**, para.28

⁴⁶⁴ *Hancox*, **op. cit.**, s. 1421. Sonuç olarak Divan, ilk yaptırımın cezai nitelikte olmaması nedeniyle, *ne bis in idem* ilkesinin bu olayda ceza davası açılmasına engel teşkil etmediği değerlendirmesinde bulunmuştur.

⁴⁶⁵ Case C-390/12 *Robert Pfleger and Others*, EU:C:2014:281

⁴⁶⁶ *Ibid.*, para. 36.

uygulamış olurlar. Birlik hukukunun çatısı altına giren her durum ise Şart'ın da dahil olduğu AB temel haklar müktesebatının uygulama alanını oluşturmaktadır. Sadece ulusal hukukun konusu olan meselelerde ise üye devletlerin Şart'a uyma mecburiyetleri bulunmamaktadır.⁴⁶⁷

Bu kapsamda son olarak, Şart'ın uygulanmasına dair Birleşik Krallık ve Polonya tarafından ileri sürülen çekinceler neticesinde Lizbon Antlaşması'na eklenen 30 No.lu Protokol'den de bahsetmek gerekir.⁴⁶⁸ Çünkü ortaya çıkabilecek uyuşmazlıkların Şart kapsamına girip girmediği tespit edilirken m.51(1) ile bu protokol bir arada değerlendirilmek durumundadır.⁴⁶⁹

Birleşik Krallık, Şart'ın IV. bölümünde yer alan sosyal hakların kendi hukukundaki yasal düzenlemelere karşı kullanılmasından (örneğin Şart'ta yer verilen grev hakkına dayanılarak iç hukukunda bu hakkın üzerindeki mevcut sınırlamaların bertaraf edilmesinden) endişe etmekteydi.⁴⁷⁰ Her ne kadar 51(2). maddede Şart'ın AB ile ulusal hukuk arasındaki mevcut görev ve yetki dağılımına etkisi olmadığı açıkça belirtilmişse de Birleşik Krallık ayrı bir protokol altında bu konuyu kendisi açısından güvence altına almak istiyordu.

Polonya ise -sosyal haklar konusunda herhangi bir talebi olmamakla birlikte- bazı ahlaki gerekçelerle bu protokole dahil olmayı talep etmekteydi. Özellikle kürtaj, ötanazi ve aynı cinsten çiftlerin evliliği gibi hassas konularda düzenleme yapma özgürlüğüne Şart hükümleri esas alınarak karşı çıkılmasından kaygı duyulmaktaydı. Zira Polonya'da bu konular Hristiyan kültürel mirasın etkisiyle ulusal kimlik meselesi olarak telakki edilmekteydi.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ Üye devletlere Şart'la ilgili bir yükümlülük atfedilmeyen ihtimalleri örneklemek adına Açıklamalar kısmında *Annibaldi* (1997) kararına işaret edilmiştir. Bkz. Case C-309/96 *Daniele Annibaldi v Sindaco del Comune di Guidonia and Presidente Regione Lazio*, EU:C:1997:631

⁴⁶⁸ Protocol on the Application of the Charter of Fundamental Rights of the European Union to Poland and to the United Kingdom, OJ C 306/156, 17.12. 2007, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:306:0156:0157:EN:PDF>, (06.06.2018).

⁴⁶⁹ Angela Ward, "Article 51 - Field of Application", s. 1450, içinde: Peers et al., *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary*, **op. cit.**

⁴⁷⁰ Michael Dougan, "The Treaty of Lisbon 2007: Winning minds, not hearts", *CML Rev*, Vol. 45, No. 3, 2008, s. 666.

⁴⁷¹ Mirosław Wyrzykowski, "When Sovereignty Means So Much: The Concept(s) of Sovereignty, European Union Membership and the Interpretation of the Constitution of the Republic of Poland", s. 245, içinde: Allan Rosas, Egils Levits, Yves Bot (Eds.), **The Court of Justice and the Construction of Europe Analyses and Perspectives on Sixty Years of Case-Law**, The Hague: T.M.C. Asser Press, 2013.

Birleşik Krallık ve Polonya'nın talepleri doğrultusunda hazırlanan 30 No.lu protokol iki konuyu bu devletleri ikna edecek şekilde açıklığa kavuşturmuştur:⁴⁷²

1- Divan ya da yerel mahkemeler tarafından herhangi bir ulusal normun Şart'la bağdaşmadığına dair hüküm kurulması ihtimaline karşılık, özellikle şüpheyne mahal bırakmamak için "Dayanışma" başlığı altındaki düzenlemelerin Polonya ve Birleşik Krallık mahkemelerinde ileri sürülebilecek herhangi bir yeni hak yaratmadığı ifade edilmiştir (Protokol 30, m.1).

2- Ulusal yasa ve uygulamalara gönderme yapan Şart hükümleri Birleşik Krallık ve Polonya için sadece kendi hukuk veya uygulamalarında bu hak ve ilkelerin tanındığı ölçüde uygulanır. (Protocol 30, m.2).

Protokol 30, dönemin Birleşik Krallık Başbakanı Tony Blair tarafından Şart hükümlerine katılmama hakkı (*opt-out*) kazanıldığı şeklinde yansıtılmışsa da,⁴⁷³ aslında protokolün böyle bir niteliği bulunmamaktadır. 2011 tarihli bir kararında Divan, Şart'ın Birleşik Krallık veya Polonya için uygulanabilirliğinde herhangi bir tartışma bulunmadığını, Protokol 30'un bu yönde bir şüphe oluşturmadığını söylemiştir.⁴⁷⁴ Divan'a göre bu protokol Şart'ın 51. maddesini kapsam bakımından açıklamakta ve bu devletleri Şart'tan muaf tutma amacı taşımamaktadır.⁴⁷⁵ Bu protokol, sosyal haklar ve ulusal hukuka atıf yapılan maddeler bağlamında durumun daha fazla netlik kazanmasına hizmet etmiştir. Dolayısıyla, Polonya ve Birleşik Krallık'ın Şart ile ortaya çıkan temel hak yükümlülükleri devam etmektedir.⁴⁷⁶

Lizbon Antlaşması'nın onay süreci sırasında Çekya Cumhurbaşkanı Klaus, İkinci Dünya Savaşı sonrası yayınlanan Beneş Kararnameleri'yle (*Beneš decrees*)

⁴⁷² Bkz. Gulara Guliyeva, Mirosław Wyrzykowski, "Protocol (No.30)", s. 1745 et. seq., içinde: Hermann-Josef Blanke, Stelio Mangiameli (Eds.), **The Treaty on European Union (TEU): A Commentary**, Heidelberg: Springer, 2013.

⁴⁷³ Richard Clayton, Cian C. Murphy, "The Emergence of the EU Charter of Fundamental Rights in United Kingdom Law", **King's College London Dickson Poon School of Law Legal Studies Research Paper Series**, Paper No: 2014-30, s. 1.

https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2479611, (05.06.2018).

⁴⁷⁴ Joined cases C-411/10 and C-493/10 N. S. (C-411/10) v Secretary of State for the Home Department and M. E. and Others (C-493/10) v Refugee Applications Commissioner and Minister for Justice, Equality and Law Reform EU:C:2011:865, para. 119.

⁴⁷⁵ *Ibid.*, para. 120.

⁴⁷⁶ 23 Haziran 2016 tarihinde gerçekleşen referandum sonrası Birleşik Krallık Avrupa Birliği'nden ayrılma kararı almıştır. Kamuoyunda "Brexit" olarak bilinen ayrılmaya ilişkin resmi talep Başbakan Theresa May tarafından 29 Mart 2017'de Avrupa Birliği Konseyi Başkanı Donald Tusk'a bir mektupla iletilmiştir. Böylece 50. madde çerçevesinde ayrılma süreci resmen başlatılmış olup sürecin 2 yıl içerisinde tamamlanması öngörülmüştür. Olağan dışı bir gelişme yaşanmazsa, ayrılma sürecinin tamamlanmasıyla birlikte doğal olarak Birleşik Krallık'ın Şart ile ilgili herhangi bir yükümlülüğü

mallarına el koyularak Çekoslovakya'dan sınır dışı edilen Alman ve Macar kökenli kişilerle ilgili Şart'ın etkisi bakımından (özellikle mülkiyet hakkıyla ilgili) çekinceler ileri sürerek 30 No.lu Protokol'e Çekya'nın da dahil edilmesini talep etmişti.⁴⁷⁷ Çek liderin kaygısı Şart hükümlerine dayanılarak 1945'teki Beneş Kararnameleri'nin sorgulanması ihtimaliydi.

Hukuken değerlendirildiğinde böylesi bir kamulaştırma işlemi ancak mevzubahis devletin Birliğe üye olmasından sonra gerçekleşmişse Şart'ın uygulama alanına girecektir.⁴⁷⁸ Dolayısıyla, Klaus'un argümanının hukuki olmaktan ziyade siyasi nitelik taşıdığı söylenebilir.⁴⁷⁹ Zira, onay süreci sırasında Çekya Cumhurbaşkanı Lizbon Antlaşması'nı imzalamakta oldukça isteksizdi. Fakat süreci uzatmamak adına bu talep diğer üye devletlerce kabul görmüş ve bir sonraki Antlaşma değişikliğinde protokolün Çekya'yı da dahil edecek şekilde genişletilmesi sözü verilmiştir.⁴⁸⁰

b. Şart'taki Güvencelerin Kapsamı: Madde 52

Madde 52'nin düzenlenme amacı Şart'taki hak ve ilkelerin kapsamını belirlemenin yanında bunların nasıl yorumlanacağına dair kuralları ortaya koymaktır.⁴⁸¹ Maddenin ilk paragrafı Şart'ta garanti altına alınan hakların ne şekilde sınırlandırılabilirliğini düzenler. Buna göre haklar ancak yasada öngörülmesi ve söz konusu hakkın ya da özgürlüğün özüne saygı gösterilmesi kaydıyla sınırlandırılabilir. Ayrıca bu sınırlama ölçülülük ilkesi dahilinde "gerekli" olmalı ve Birliğin takip ettiği kamu yararı hedefleri ile başkalarının hak ve özgürlüklerini koruma ihtiyacına gerçekten hizmet etmelidir. Böylece usuli koşul olarak yasayla sınırlama; gerekçelendirme olarak Birliğin tanıdığı kamu yararı amaçlarına uygunluk ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması; sınırlandırma ile haklar arasındaki

kalmayacaktır.

⁴⁷⁷ Church, Phinnemore, "Understanding the Treaty of Lisbon", **op. cit.**, s. 16., dn. 20.

⁴⁷⁸ Peers, "The Beneş Decrees and the EU Charter of Fundamental Rights", 2009, s. 8. <http://www.statewatch.org/news/2009/oct/lisbon-benes-decree.pdf>, (05.06.2018).

⁴⁷⁹ Jacqueline Dutheil de la Rochere, "Challenges for the Protection of Fundamental Rights in the EU at the Time of the Entry into Force of the Lisbon Treaty", **Fordham Int'l L.J.**, Vol. 33, No. 6, 2010, s. 1784.

⁴⁸⁰ Anthony Arnall, "Protocol (No 30) on the Application of the Charter of Fundamental Rights of the European Union to Poland and the United Kingdom", s. 1602, içinde: Peers et al., *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary*, **op. cit.**

dengeinin tesisi için de hakkın özüne dokunmama, ölçülülük ve gereklilik ilkeleri Şart'taki güvencelerin meşru olarak sınırlanmasında aranan özelliklerdir.⁴⁸²

Bahsi geçen sınırlama ölçütleri Divan'ın Şart öncesi dönemdeki kararlarında ortaya koyduğu kuralların yansımalarıdır. Örneğin *Wachauf* (1989) kararında Topluluk tarafından tanınan temel hakların mutlak olmadığı ifade edildikten sonra, Topluluğun genel kamu yararı amaçlarıyla uygunluk, gerçekleştirilmek istenen hedefe göre ölçülülük ve hakkın özüne zarar vermeme ilkeleri temel hakların sınırlandırılmasının koşulları olarak sayılmıştır.⁴⁸³ Aynı değerlendirme, *Karlsson* (2000) kararında⁴⁸⁴ da tasdik edilmiştir.

Madde 52. Şart'taki hak ve özgürlükler için bir genel sınırlama hükmü niteliğindedir. Bu yönüyle Şart, İHAS'tan ayrışmaktadır. Zira bilindiği üzere İHAS'ta korunan hak ve özgürlüklerin sınırlanabileceği haller her bir maddede ayrı ayrı belirtilmiştir. İHAS, olağanüstü hallerde Sözleşme'den doğan yükümlülüklerin askıya alınmasını da 15. maddede ayrıca düzenlemiştir. Bununla birlikte İHAS'ta hiçbir koşulda sınırlanamayacak haklar da mevcuttur. İşkence ve kötü muamele yasağı (m.3), kölelik ve zorla çalıştırılma yasağı (m.4/1) ile suçta ve cezada kanunilik (m.7) ilkeleri ne normal zamanlarda ne de olağanüstü hallerde herhangi bir sınırlama/askıya almaya konu edilebilir.

Hiçbir koşulda ihlal edilemeyecek haklar Divan tarafından da kabul edilmektedir. Örneğin *Schmidberger* (2003) kararında⁴⁸⁵ ATAD, İHAS'a atıfla yaşama hakkını,⁴⁸⁶ işkence ve kötü muamele yasağı ile kölelik ve zorla çalıştırılma yasağını mutlak hak olarak tanımlamıştır. Devamında da yine İHAS'la aynı çizgiyi takip ederek ifade özgürlüğü ile toplanma ve örgütlenme özgürlüğünü sınırlandırılabilir haklar arasında saymıştır.⁴⁸⁷

⁴⁸¹ Bkz. Açıklamalar, Madde 52.

⁴⁸² Steve Peers, "Article 52 - Scope of Guaranteed Rights", s. 1470, içinde: Peers et al., The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary, **op. cit.**

⁴⁸³ *Wachauf*, **op. cit.**, para. 18.

⁴⁸⁴ Case C-292/97 *Kjell Karlsson and Others*, EU:C:2000:202, para. 45.

⁴⁸⁵ Case C-112/00 *Eugen Schmidberger, Internationale Transporte und Planzüge v Republik Österreich*, EU:C:2003:333

⁴⁸⁶ Her ne kadar Divan İHAS'a atıfla yaşama hakkını mutlak olarak nitelendirmişse de, İHAS m.2(2)'de bu hakkın meşru olarak sınırlandırılabilmesi durumları sayılmıştır: "a) Bir kimsenin yasa dışı şiddete karşı korunmasının sağlanması; b) Bir kimsenin usulüne uygun olarak yakalanmasını gerçekleştirme veya usulüne uygun olarak tutulu bulunan bir kişinin kaçmasını önleme; c) Bir ayaklanma veya isyanın yasaya uygun olarak bastırılması" hallerinde gerçekleşen ölüm, yaşama hakkının ihlali niteliği taşımaz. Dolayısıyla bu hak mutlak değildir. Bu yönde bkz. Stijn Smet, "Conflicts between Absolute Rights: A Reply to Steven Greer", **HRLR**, Vol. 13, No. 3, 2013, s. 473.

⁴⁸⁷ *Schmidberger*, **op. cit.**, para. 80.

52. maddenin ikinci paragrafı AB vatandaşlığından doğan hakların kapsamını açıklamaktadır. “Vatandaş Hakları” başlığında bu kategorideki hakların Antlaşmalarda zaten mevcut olduğuna işaret edilmişti. Madde 52(2)’ye göre, Antlaşmalarda karşılığı olan Şart hükümleri yine Antlaşmalarda belirlenen koşul ve sınırlamalar dikkate alınarak uygulanacaktır.

Maddenin üçüncü paragrafı Şart hükümleriyle İHAS arasındaki bağlantıyı kurmaktadır. Buna göre, Şart’ın İHAS hükümlerine karşılık gelen maddeleri, anlam ve kapsam bakımından İHAS’taki ilgili hak ve özgürlüklerle özdeştir.⁴⁸⁸

Maddenin dördüncü paragrafında temel hakların yorumunda üye devletlerin ortak anayasal geleneklerinin de göz önünde bulundurulması gerektiği hükme bağlanmıştır. Zira Şart’ta korunan temel hak ve özgürlükler üye devletlerin ortak anayasal geleneklerinin bir sonucudur.⁴⁸⁹

Beşinci paragrafta, ilke niteliğindeki Şart düzenlemelerine yalnızca Birlik ve üye devletlerin kendi yetki alanları dahilinde bu ilkeleri uygulamaya matuf tasarruflarının yorumlanmasında ve meşruiyetlerine ilişkin yargı kararlarında müracaat edilebileceği belirtilmiştir.⁴⁹⁰

Şart’taki bazı düzenlemelerde üye devletlerin hukukuna ve uygulamasına doğrudan atıf yapılmıştır. 52. maddenin altıncı paragrafı bu hususa binaen, ulusal yasa ve uygulamaların tamamıyla dikkate alınması gerektiğini hüküm altına almıştır.

Son paragrafta ise, Açıklamalar kısmının işlevi ifade edilmiştir. Buna göre, “Şart hükümlerinin yorumlanmasına yol göstermek amacıyla düzenlenen açıklamalar Birlik ve üye devlet mahkemelerince gerektiği şekilde göz önüne alınmalıdır.”

⁴⁸⁸ Bu konuda ayrıntılar için aşağıdaki “Şart ile Sağlanan Koruma Düzeyi” başlığına bakınız.

⁴⁸⁹ Bkz. *Internationale Handelsgesellschaft*, **op. cit.**

⁴⁹⁰ Yukarıda “Temel Haklar Şartı’nın İçeriği: Haklar ve İlkeler” bölümünde m.52(5) ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

c. Şart ile Sağlanan Koruma Düzeyi: Madde 53

53. madde'ye göre Şart'ın hiçbir hükmü Birlik hukuku, uluslararası hukuk, İHAS da dahil olmak üzere Birliğin veya üye devletlerin taraf olduğu uluslararası antlaşmalar ile üye devlet anayasalarınınca tanınan insan haklarını ve temel özgürlükleri sınırladığı yahut olumsuz yönde etkilediği şeklinde yorumlanamaz. Daha doğru anlaşılabilmesi için bu düzenleme 52. maddenin üçüncü paragrafıyla birlikte değerlendirilmelidir.

Madde 52(3)'te Şart'ın İHAS'a karşılık gelen hükümlerinin⁴⁹¹ anlam ve kapsam olarak özdeş olduğu ortaya konulmuştu. Maddenin devamında bu özdeşlik durumunun Birlik hukukunda aynı hak ve özgürlüklere daha kapsamlı koruma sağlamasına mani olmadığı da belirtilmiştir. Bununla birlikte Açıklamalar'da ise hiçbir koşulda Şart'ın tesis ettiği güvence seviyesinin İHAS'la sağlanandan daha aşağıda olamayacağı ifade edilmiştir. Dolayısıyla, Şart hükümlerinin güvence düzeyi tespit edilirken İHAS standardı asgari koruma seviyesi olarak baz alınacaktır.

53. madde ile 52. maddenin üçüncü paragrafı birlikte düşünüldüğünde şu sonuç ortaya çıkmaktadır: İHAM'ın Sözleşme'deki hak ve özgürlüklerin kapsamını genişleterek koruma seviyesini yükseltmesi halinde, buna karşılık gelen Şart hükmü öne sürülerek koruma düzeyinin aşağı çekilmesi mümkün değildir. Yine aynı mantık gereği, teorik olarak İHAM'ın Sözleşme'deki koruma düzeyini düşürmesi ihtimalinde, Birlik üst seviyede güvence sağlamaya devam edecektir. Diğer bir ifadeyle, İHAS'ın güvence seviyesi yükseldiğinde Birlik hukukunun özerkliği devre dışı kalacak ve sistemde sağlanan koruma düzeyi doğrudan yükselecektir. Ters ihtimalde ise, Şart ile sağlanan güvence seviyesi değişmeyecek ve böylece Birlik hukukunun anayasal özerkliği korunmuş olacaktır.⁴⁹²

Açıklamalar'da da belirtildiği üzere, geçerliliği sürdürülmek istenen “halihazırdaki” İHAS korumasıdır. İHAS sistemindeki güvence düzeyi değişikliklerine Birlik hukukunun insan hakları standardını olumlu yönde adapte

⁴⁹¹ Açıklamalar'da Şart hükümlerinin İHAS'taki karşılıkları listelenmiştir. Bkz. Explanation related to the Charter, s. 33-34.

⁴⁹² Lenaerts, The Court of Justice of the European Union and the Protection of Fundamental Rights, *op. cit.*, s. 98.

edecek esneklik 53. madde ile temin edilmiştir. Başka bir deyişle, 53. madde Şart'ı dinamik hale getirmiştir.⁴⁹³

Öte yandan, Birlik hukuku kendi içinde düşünüldüğünde ise, Şart temel hak ve özgürlüklerin korunmasında asgari standardı teşkil etmektedir. Bir konuda Birlik hukukunun diğer enstrümanları, özellikle de ikincil hukuk düzenlemeleri vasıtasıyla Şart'ta daha üstün ve detaylı koruma sağlanabilir.⁴⁹⁴

Dahası, üye devlet anayasaları da bir konuda Şart'ta daha ileri seviyede koruma öngörebilir. 53. maddede üye devlet anayasalarındaki temel haklara yapılan atıf bunun dayanağıdır. Fakat bu husus Birlik hukukunun üstünlüğüne ilişkin tartışmaları beraberinde getirmiştir. Üye devlet anayasalarının daha üstün koruma sağlayabileceği kabul edildiği takdirde, ulusal insan hakları standardıyla bağdaşmayan Birlik düzenlemelerinin uygulanması engellenebilecek midir? Başka bir deyişle, bir üye devlet kendi anayasasında daha üst seviyede koruma sağlanan bir haktan hareketle Birlik hukukundan doğan yükümlülüklerini yerine getirmekten imtina edebilecek midir? Sorulara olumlu yanıt verildiği takdirde, böylesi bir durumun üstünlük ilkesini tehdit edeceği henüz Şart'ın mürekkebi kurumadan dillendirilmeye başlanmıştı.⁴⁹⁵ Bu noktada *Melloni*⁴⁹⁶ (2013), 53. maddenin üstünlük ilkesi açısından yorumlandığı, Şart ile üye devlet anayasalarının temel hakları koruma düzeyine ilişkin belirleyici hükmün kurulduğu karar olmuştur.

İspanya'da yaşayan Stefano Melloni isimli şahıs, İtalya'da iflasla bağlantılı dolandırıcılık nedeniyle 10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Söz konusu karar kendisinin hazır bulunmadığı bir duruşmada verilmiştir. Karar üzerine İtalyan makamları Avrupa yakalama emri (*European arrest warrant*) mekanizmasını işleterek Melloni'nin iadesi için İspanya'dan talepte bulunmuştur. 2008 yılında İspanya'da yakalanan Melloni hakkında yerel mahkeme İtalya'ya iade edilmesi yönünde karar vermiştir. Kararı temyize götüren Melloni, usulüne göre tükettiği diğer iç hukuk yollarının ardından son olarak İspanyol Anayasa Mahkemesi'ne

⁴⁹³ Meyer, Engels, **op. cit.**, s. 16.

⁴⁹⁴ Bruno de Witte, "Article 53 - Level of Protection", s. 1525, içinde: Peers et al., *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary*, **op. cit.**

⁴⁹⁵ Aalt Willem Heringa, Luc Verhey, "The EU Charter: Text and Structure", **Maastricht J. Eur. & Comp. L.**, Vol. 8, No. 1, 2001, s. 18.

⁴⁹⁶ Case C-399/11 *Stefano Melloni v Ministerio Fiscal*, EU:C:2013:107

müracaat etmiştir. İspanyol Anayasası'nın (m.24/2) güçlü bir şekilde koruduğu adil yargılanma hakkı kapsamında “gıyabında hapis cezası verilmeme hakkı” bulunduğunu ileri sürerek, teslim edilmesine yönelik kararın İspanyol Anayasası'na aykırı olduğunu iddia etmiştir. Davaya konu olan Avrupa yakalama emri ve teslim prosedürünü 2002/584 numaralı Çerçeve Karar ile onda birtakım değişiklikler yapan 2009/299 numaralı Konsey Çerçeve Kararı düzenlemektedir.⁴⁹⁷

İspanyol Anayasa Mahkemesi Melloni'nin başvurusunu incelerken, Çerçeve Karar'da yapılan değişiklikler sonrası, *inter alia*, icracı devlet anayasasında korunan adil yargılanma ve savunma haklarının zedelenmesine engel olmak adına, Şart'ın 53. maddesinin “gıyabında mahkumiyet kararı verilen kişilerin iadesine dair Avrupa yakalama emrini uygulamayı yeniden yargılama şartına bağlama imkanı verdiği” şeklinde yorumlanmasının gerekip gerekmediğini Divan'a sormuştur. Başka bir ifadeyle, İspanyol Anayasa Mahkemesi Şart'ın 53. maddesinden hareketle İspanyol Anayasası'nda Şart'tan daha üst seviyede korunan adil yargılanma ve savunma hakları temel alınarak Çerçeve Karar'ın yeni hali gereğince değil de kendi anayasasının öngördüğü standart yönünde hareket imkanının varlığını sorgulamıştır. Divan *Melloni* kararında konuyu şu şekilde ele almıştır:

1- Şart'ın 53. maddesi, yerel mahkemenin yorumladığının aksine, kendi anayasal koruma standardının Şart ile sunulandan daha üstün olduğu durumlarda Birlik normu karşısında anayasa hükmüne öncelik verme imkanı tanımamaktadır. Böyle bir yorum kabul edilemez (paras.56-57).

⁴⁹⁷ 2002/584 numaralı Çerçeve Karar'ın 5(1). maddesine göre, gıyabında hapis cezası verilen kişi eğer duruşma tarihi ve yerinden haberdar olmamasından ötürü duruşmaya katılamamışsa, Avrupa yakalama emrini icra eden yargı makamları o kişinin teslimini, talep eden devlette yeniden yargılanma ve o davada hazır bulunma imkanı sağlanacağına dair güvence verilmesi koşuluna bağlayabilirdi. Fakat bu hüküm 2009 değişiklikleri ile ilga edilmiştir. Yine aynı değişiklikler kapsamında 2002/584 No.lu Çerçeve Karar'a eklenen 4a(1). maddesine göre, istisnai durumlar haricinde, bir kişiye gıyabında verilen hapis cezasının infazını sağlamak üzere çıkarılan Avrupa yakalama emrinin talep edilen üye devlet yargı makamlarınca uygulamaya konulmaması imkan dahilindedir (*optional non-execution*). İstisnai hallerde ise yakalama emrine muhatap yargı makamının icrayı reddetmesi mümkün değildir. Gıyabında karar verilen kişinin belirli tarihte duruşması olduğundan zamanında haberdar olması ile duruşmadan haberdar olup kendisini temsil etmek üzere bir avukata vekalet vermesi maddede yer verilen istisnalardandır. Bu olguların somut olayda varlığı halinde yakalama emri işletilerek kişi talep eden üye devlete teslim edilir. Bkz. Council Framework Decision 2009/299/JHA of 26 February 2009 Amending Framework Decision 2002/584/JHA, Article 2, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:081:0024:0036:EN:PDF>,

2- 53. maddenin Şart'tan daha üstün ulusal standarda dayanılarak Birlik düzenlemelerinin önüne geçme imkanı verdiği yorumu, söz konusu Birlik normunun Şart ile tam olarak uyumlu olsa dahi ulusal temel hak standardına uygun olmadığı gerekçesiyle üye devlet tarafından uygulanmaması anlamına gelir ki bu durum Birlik hukukunun üstünlüğü ilkesine zarar verici niteliktedir (para.58). Halbuki, üstünlük ilkesi gereği üye devletin anayasal normları da dahil olmak üzere hiçbir kuralı vasıtasıyla AB hukukunun o ülkedeki etkililiğinin zarar görmesine izin verilemez (para.57).

3- Bir AB normunun ulusal hukukta uygulayıcı tasarruflar gerektirmesi halinde, bu tasarruflar sırasında üye devletin iç hukukundaki temel hak standardını esas alması ancak ve ancak Şart'ın sağladığı koruma düzeyi ile Birlik hukukunun üstünlüğü, bütünlüğü ve etkililiği tehlikeye atılmamak kaydıyla mümkündür. 53. maddeden çıkarılabilecek yorum bu şekildedir (para.60).

4- Avrupa yakalama emri hakkındaki Çerçeve Kararlar, üye devletlerde suçluların/sanıkların iadesi prosedürüne dair farklılıkların bağdaştırılması için oluşturulmuştur ve üye devletlerin bu konuda vardığı fikir birliğini yansıtmaktadır. Dolayısıyla, Çerçeve Kararın son halinde yer almayan bir uygulama olarak adil yargılanma ve savunma hakkının zedelenmemesi adına iadeyi yeniden yargılama şartına bağlamak, bu konuda üye devletler arasında Çerçeve Karar ile inşa edilen temel hak standardına gölge düşürür. Ayrıca bu durum karşılıklı güven (*mutual trust*) ve yargı kararlarının karşılıklı tanınması (*mutual recognition*) ilkelerine de zarar vererek sonuçta Çerçeve Kararın etkililiğini riske atar (paras.62-63).

Melloni kararı, Birlik hukukunun üstünlüğü, bütünlüğü ve etkililiği söz konusu olduğunda Şart'ın hem asgari hem de azami koruma standardını teşkil ettiğini göstermiştir. Böyle bir durumda üye devlet koruma seviyesini Şart'ın sağladığı düzeye indirecek ve böylece AB hukukunun esasına ilişkin ilkeler korunmuş olacaktır.

En nihayetinde ise bu kararda, Şart'ın hiçbir hükmünün "...üye devlet anayasalarınca tanınan insan haklarını ve temel özgürlükleri sınırladığı yahut

olumsuz yönde etkilediği şeklinde yorumlanamaz” oluşu (m.53) mefhûm-ı muhâlifinden (*a contrario*) yorumlanmış ve aslında bu yolla bir anlamda maddenin taşıdığı önem azalmıştır.⁴⁹⁸ Zira açıkça görüldüğü üzere gıyabında hüküm verilenlerin tutuklanıp iadesi bağlamında Şart’tan daha üst seviye koruma sağlayan İspanyol Anayasası hükmü, ikincil hukuk enstrümanı olan Avrupa yakalama emrinin geçerliliğini sürdürmesi uğruna devre dışı bırakılmıştır.

d. Hakların Kötüye Kullanılması Yasağı: Madde 54

54. maddeye göre, Şart’ın hiçbir hükmü, kendi içinde yer alan hak ve özgürlüklerin ortadan kaldırılmasına veya Şart’ta öngörülenden daha büyük ölçüde kısıtlanmasına dönük faaliyette bulunma hakkı verdiği şeklinde yorumlanamaz. Mutlaka Şart’ta korunan diğer bir hakla bağlantılı olarak ileri sürülmesi gereken bu madde⁴⁹⁹ anlam ve kapsam bakımından İHAS m.17’yle özdeştir.⁵⁰⁰ Yine Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme’nin 5(1). maddesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme’nin 5(1). maddesinde de benzer bir düzenleme mevcuttur.

Temel haklara ilişkin uluslararası sözleşmelerde bu tip bir düzenlemeye yer verilmesiyle, hakların onları koruyan sisteme karşı kullanılmasının önüne geçmek hedeflenmektedir.⁵⁰¹ İHAS ve sözü edilen diğer sözleşmelerin kuruldukları dönemde II. Dünya Savaşı sonrası atmosferden önemli ölçüde etkilendikleri göz önüne alındığında, hakların kötüye kullanımına dair düzenlemelerin özellikle diktatörlük tehlikesine karşı demokrasilerin kendini savunabilmesine imkan verecek bir araç olarak düşünüldüğü söylenebilir.⁵⁰² Zira İHAM içtihadında Sözleşme ile bağdaşacak tek yönetim biçiminin demokrasi olduğu,⁵⁰³ Sözleşme’deki hak ve özgürlüklerin

⁴⁹⁸ Joakim Nergelius, “Human Rights in EU Law 2014: Two Key Cases of 2013”, s. 5. içinde: Joakim Nergelius, Eleonor Kristoffersson (Eds.), **Human Rights in Contemporary European Law**, Oxford: Hart Publishing, 2017.

⁴⁹⁹ Lorna Woods, “Article 54 - Abuse of Rights”, s. 1546, içinde: Peers et al., *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary*, **op. cit.**

⁵⁰⁰ Paul Lemmens, “The Relations between the Charter of Fundamental Rights of the European Union and the European Convention on Human Rights - Substantive Aspects”, **Maastricht J. Eur. & Comp. L.**, Vol. 8, No. 1, 2001, s. 67.

⁵⁰¹ Bkz. Ricardo Alonso García, “The General Provisions of the Charter of Fundamental Rights of the European Union”, **ELJ**, Vol. 8, No. 4, 2002, s. 514.

⁵⁰² Woods, *op. cit.*, s. 1545.

⁵⁰³ *United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey*, CE:ECHR:1998:0130JUD001939292,

demokratik değerleri zayıflatmak veya ortadan kaldırmak amacıyla kullanılamayacağı⁵⁰⁴ vurgulanmaktadır. Demokrasinin ABA m.2’de açıkça korunan bir değer olmasından hareketle bu değerlendirmeler Şart için de geçerlidir.

D. Başlangıçtan Lizbon Sonrası Döneme Avrupa Adalet Divanı ile İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Arasındaki İlişki

Avrupa Topluluğu’nda insan haklarının hikayesi büyük oranda ATAD ile İHAS arasındaki etkileşimin hikayesidir.⁵⁰⁵ Demokratik toplum değerlerini yerleştirmek ve geliştirmek üzere kurulan Avrupa Konseyi’nin yargı organı olan İHAM’ın yegane hedefi insan haklarının korunması ve demokratik değerlerin gözetilmesidir. Öte yandan Avrupa Topluluğu’nun mahkemesi ATAD ise genel anlamda bütünleşmeyi özelde ise ortak pazarın düzgün işleyişini denetlemekle mükellef, İHAS’a göre yargılama alanı çok daha geniş bir mahkemedir.⁵⁰⁶

Bu iki mahkeme arasındaki ilişki dalgalı bir seyre sahip olmuştur. Kuruldukları dönem itibariyle yargılama konuları birbirinden oldukça farklı olan bu iki mahkemenin yolu Topluluk yetkilerinin genişlemesiyle birlikte kesişmeye başlamıştır. Kurucu antlaşmalar döneminde rafa kaldırılan insan haklarının zaman içerisinde entegrasyonun itici gücü olma ihtimalinin ortaya çıkması⁵⁰⁷ ve sonrasında *Stauder* kararı ile başlayan süreçte Divan’ın yargılama alanını insan hakları yönünde ilerletmesiyle artık temel haklar Avrupa’da iki yüksek mahkemenin ortak konusu haline gelmiştir.

İki mahkeme arasında yargılama alanlarının iç içe geçtiği (*overlap of jurisdiction*) durumlar mevcuttur. Örneğin üye ülkelerde uygulanan bazı Topluluk düzenlemelerinin İHAS’a aykırı olduğu ileri sürülmüştür. Dolayısıyla aynı konu üzerinde iki farklı mahkemenin karar verdiği durumlar ortaya çıkmıştır. Bu ise temel haklar konusunda son sözün kimde olacağı sorusunu gündeme getirir. İki mahkeme

para. 45.

⁵⁰⁴ *Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey*, CE:ECHR:2003:0213JUD004134098,

para. 99.

⁵⁰⁵ Sionaidh Douglas-Scott, “A tale of two courts: Luxembourg, Strasbourg and the growing European human rights acquis”, *CML Rev.*, Vol. 43, No. 3, 2006, s. 630.

⁵⁰⁶ *Ibid.*, s. 632.

⁵⁰⁷ *Ibid.*, s. 630.

arasında kırılma noktaları olarak nitelendirilebilecek durumların ortaya çıkmasının altında yatan temel motivasyonun bu alanda son sözü elde tutma çabası olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

1. İyiniyetli Ön Kabul Dönemi

Nold II kararında üye devletlerin taraf olduğu insan hakları konulu uluslararası sözleşmeleri yol gösterici kabul etmek suretiyle üstü kapalı olarak da olsa İHAS'ı⁵⁰⁸ ilk kez gündemine alan ATAD, *Rutili* kararından itibaren İHAS'a açıktan atıf yapmaya başlamıştır.

İHAM ise davalarda ATAD'a nadiren atıf yapmaktadır. Bu atıflar yorum niteliğinden öteye geçmediğinden İHAM'ın ATAD'a bakış açısını çözümlemek zordur. 90'lı yıllara kadar İHAM'ın Divan'a atıf yaptığı tek karar *Marckx v. Belgium* (1979)⁵⁰⁹ kararıdır. Yine *Pellegrin v. France* (1999)⁵¹⁰ davasında İHAM, kararını ATAD'ın 1980'de geliştirdiği "kamu hizmeti" yorumuna dayandırmıştır.⁵¹¹ ATAD içtihadını nadiren kullanan İHAM çoğunlukla ayrı ve özerk bir hukuk sistemi olarak Topluluk hukukuna saygılı bir tutum sergilemiştir.⁵¹²

Topluluğun İHAS'a taraf olmaması Topluluk düzenlemelerinin İHAM tarafından denetlenmesinin önündeki en büyük engel olmuştur.⁵¹³ Yaklaşık 40 yıllık bir süreçte İHAM herhangi bir Topluluk düzenlemesinin Sözleşme'ye uygunluğunu denetleme fırsatı elde edememiştir, çünkü bu doğrultudaki tüm başvurular için İnsan Hakları Komisyonu'nca kabul edilemezlik kararı verilmiştir.⁵¹⁴ *C.F.D.T. v. European Communities* davasında⁵¹⁵ İnsan Hakları Komisyonu, AT'nin Sözleşme'ye taraf olmamasını gerekçe göstererek kişi bakımından (*ratione personae*) yetkisizlik

⁵⁰⁸ Değer, **op. cit.**, s. 81.

⁵⁰⁹ *Marckx v. Belgium*, CE:ECHR:1979:0613JUD000683374

⁵¹⁰ *Pellegrin v. France*, CE:ECHR:1999:1208JUD002854195

⁵¹¹ Douglas-Scott, A tale of two courts, **op. cit.**, s. 641-642.

⁵¹² **Ibid.**, s. 642.

⁵¹³ Federico Fabbrini, Joris Larik, "The Past, Present and Future of the Relation between the European Court of Justice and the European Court of Human Rights", **Yearbook of European Law**, 2016, s. 6.

⁵¹⁴ **Ibid.**

⁵¹⁵ *Confédération Française Démocratique du Travail v. the European Communities*, CE:ECHR:1978:0710DEC000803077, s. 240.

nedeniyle başvuruyu reddetmiştir.⁵¹⁶ Geçen süre zarfında İHAM'ın Topluluk sistemine bakışının genel olarak pozitif olduğu söylenebilir. Üye devletlerin tamamı Sözleşme'ye taraf oluğu halde, dahası bu yolla İHAS hükümlerinin Topluluk hukukuna dahil edildiğine ilişkin görüşler⁵¹⁷ de dikkate alındığında, İHAM'ın Topluluk işlemlerinin Sözleşme'ye uygunluğu konusuna kayıtsız kalması, kendisinininkine benzer bir korumanın Topluluk hukukunda da sağlandığına dair bir ön kabulü olduğu izlenimini vermektedir.⁵¹⁸

Bir diğer önemli nokta ise iki mahkemenin iş birliğine gitmekte menfaatinin bulunmasıdır. Avrupa hukuk sahasında insan hakları alanının en muteber ve yüksek mercii olarak kabul edilen İHAM verdiği kararlar bakımından Sözleşmeciler devletlerin bu kararlara gönüllü olarak uymayı taahhüt etmeleri dışında bir yaptırım gücüne sahip değildir.⁵¹⁹ Daha açık bir ifadeyle, İHAM kararları taraf devletlerce gereği yerine getirildiği müddetçe bir anlam ifade etmektedir. (Örneğin Birleşik Krallık'ta mahkumların oy kullanmasını engelleyen uygulamanın İHAS 1 No.lu ek protokolün 3. maddesinde güvence altına alınan serbest seçim hakkına aykırı olduğuna hükmedilmesine rağmen, verilen İHAM kararı yakın zamana kadar uygulanmış değildi.⁵²⁰) Dolayısıyla İHAM, ATAD'ın desteğini kazanmak suretiyle kararlarının icrasını kuvvetlendirmek istemiştir. Zira Divan'ın elinde ön karar mekanizması gibi etkili bir araç bulunmaktadır. Bu yolla Topluluk üyesi devletlerde yerel mahkemelerin tek başına karar vermekte tereddüt ettiği durumlarda davayı askıya alarak ilgili Antlaşma hükmünün yorumu için ATAD'a soru yönelmeleri söz konusu olmaktadır. Divan'ın yorumunu dikkate almak suretiyle uyuşmazlıkla ilgili nihai

⁵¹⁶ Kathrin Kuhnert, "Bosphorus: Double Standards in European Human Rights Protection?", **Utrecht Law Review**, Vol. 2, No. 2, 2006, s. 179.

⁵¹⁷ Bkz. S. Ghandi, "Interaction between the protection of Fundamental Rights in the European Economic Community and under the European Convention on Human Rights", **L.I.E.I.**, Vol. 8, No. 2, 1981, s. 4.

⁵¹⁸ Nitekim *M & Co.* kararında bu ön kabul açıkça beyan edilmiştir. Bkz. *M & Co v. The Federal Republic of Germany*, CE:ECHR:1990:0209DEC001325887

⁵¹⁹ Frank Emmert, Chandler Piche Carney, "The European Union Charter of Fundamental Rights vs. the Council of Europe Convention on Human Rights on Fundamental Freedoms - A Comparison", **Fordham Int'l L.J.**, Vol. 40, No. 4, 2017, s. 1087. Bakanlar Komitesi'nin uyarıda bulunması ve son noktada üyelikten çıkarılma tehdidi örneğin Birleşik Krallık üzerinde etkili olamamıştır. Dolayısıyla etkili bir yaptırım gücünün bulunmadığını söylenebilir.

⁵²⁰ Bkz. *Hirst v. the United Kingdom* (no. 2), CE:ECHR:2005:1006JUD007402501 ; *McHugh and Others v. the United Kingdom*, CE:ECHR:2015:0210JUD005198708. Birleşik Krallık'taki bu sorun Aralık 2017 itibarıyla hükümetin yeni bir düzenleme teklif etmesiyle kısmen çözülmüştür. Yeni düzenlemeyle 100 civarında mahkum geçici lisans vasıtasıyla oy kullanabilecektir. Bkz. BBC: "Prisoner voting compromise ends dispute with European court", 7.12.2017, <http://www.bbc.com/news/uk-42271100>, (06.06.2018).

kararı yerel mahkeme vermektedir. Bu usul ATAD'ı İHAM da dahil olmak üzere diğer uluslararası mahkemelerden ayırır.⁵²¹

Hükümetler nezdinde her zaman için kararlarının uygulanmaması ihtimaliyle karşı karşıya olan İHAM, o ülkelerdeki yerel mahkeme kararlarının otoritesinin ve icra kuvvetinin farkındadır. Zira hiçbir hükümet kendi devletinin mahkemelerince verilen kararları yok sayamaz, çünkü bu, kuvvetler ayrılığı ilkesinin ve dolayısıyla hukuk devletinin sonu demek olur.⁵²² Sonuç itibariyle ATAD ile iş birliği yoluna gitmek İHAM'a -dolaylı da olsa- AT üye devletleri nezdinde kararlarının yerel mahkemeler eliyle uygulanmasını temin edecektir.

ATAD ise ekonomik entegrasyon temelinde kurulan Topluluğun mahkemesi olarak insan hakları alanına sonradan dahil olmuştur. Genel prensipler altında temel haklara ilişkin içtihadını geliştirme gayretinde olmuşsa da, bu alanın en prestijli mahkemesi olan İHAM'la iş birliği yapmak ATAD'a meşruiyet bakımından kazanç sağlayacaktı.⁵²³

Henüz AT'nin ilk yıllarında İnsan Hakları Komisyonu İHAS'a taraf devletlerin uluslararası organizasyonlara üyelikten doğan yükümlülükleri dolayısıyla Sözleşme'yi uygulamamaları halinde sorumlu olmaya devam edeceklerine karar vermişti.⁵²⁴ *M & Co v. Germany* (1990) kararında⁵²⁵ ise İnsan Hakları Komisyonu bir taraf devletten uluslararası organizasyona yetki devrinin İHAS'tan doğan yükümlülüklerle uyumsuz olmadığını, bunun koşulunun ise ilgili uluslararası organizasyonda temel haklar için İHAS'a eş değer bir koruma sağlanması olduğunu belirtmiştir. Ardından Topluluk sistemini değerlendirerek temel hakların eş değer nitelikte korunduğuna kanaat getirmiştir. Sonuç olarak bu davada da kabul edilemezlik kararı vermiştir. Bu karar sadece İHAS önünde Topluluk hukuku bazlı çeşitli başvuru ihtimallerini ortadan kaldırmakla kalmamış, Topluluk insan hakları hukukunun ayrı ve özerk bir sistem olarak kabul gördüğünü ispatlamıştır.⁵²⁶

⁵²¹ Emmert, Carney, **op. cit.**, s. 1091-1092.

⁵²² **Ibid.**, s. 1092.

⁵²³ Douglas-Scott, "A tale of two courts", **op. cit.**, s. 653-654.

⁵²⁴ *X v. Germany*, s. 25, CE:ECHR:1958:0610DEC000023556; Ayrıca Bkz. Patrícia Frago Martins, **Rethinking Access by Private Parties to the Court of Justice of the European Union: Judicial Review of Union Acts Before and After the Lisbon Treaty**, Lisbon: Universidade Católica Editora, 2016, s. 430.

⁵²⁵ *M & Co v. The Federal Republic of Germany*, CE:ECHR:1990:0209DEC001325887

⁵²⁶ Douglas-Scott, "A tale of two courts", **op. cit.**, s. 636-637.

Bu karşılıklı iyi niyet yaklaşımı Danışma Görüşü 2/94'e kadar sorunsuz devam etmiştir. ATAD'ın danışma görüşünde Topluluğun İHAS'a taraf olmasının mevcut şartlarda mümkün olmadığını ortaya koyması birçok tartışmayı beraberinde getirmekle birlikte İHAM ile gayriresmî olarak senkronize hareket etmeye dayanan ilişkisinde bir kırılmaya yol açmıştır.

2. Bosphorus Kararıyla Değişen Anlayış

1996'dan itibaren İHAM, *M & Co.* davasında ortaya koyduğundan farklı bir anlayış geliştirmeye başlamıştır. İHAM, *Cantoni* davasında⁵²⁷ ilk defa Topluluk kurumlarının işlemleri ile üye devlete takdir yetkisi bırakmadan Topluluk normunu uygulamaya geçiren yasama işlemi arasında bir ayırım yapmaksızın Sözleşme'ye uygunluk denetimi yapmıştır.⁵²⁸ Fransa vatandaşı olan başvuru, bir Topluluk direktifini iç hukuka aktaran yasa nedeniyle İHAM önünde Fransa'yı dava etmiştir. Bu davada İHAM, bir Topluluk düzenlemesinin iç hukuka aktarımından (*transposition*) ibaret olan yasadaki kaynaklanan başvuruyu incelemekte tereddüt etmemiştir.⁵²⁹ İHAM'ın daha önce kişi bakımından yetkisizlik gerekçesiyle benzer başvuruları reddettiği halde bu davayı ele alması "ilk uyarı atışı" şeklinde yorumlanmıştır.⁵³⁰

Matthews (1999) davasında⁵³¹ ise, Avrupa Topluluğu Parlamentosu'nda üye devletlerin temsilini düzenleyen bir Topluluk işlemi (1976 *Community Act*) nedeniyle Cebelitarık'ın Parlamento'da temsil edilememesi konu edilmiştir. Bunun üzerine başvuru Denise Matthews bu düzenleme nedeniyle Birleşik Krallık'a karşı İHAM önünde dava açmıştır. Başvuru, İHAS 1. No.lu ek protokolünce korunan oy verme hakkının Birleşik Krallık tarafından ihlal edildiğini öne sürmüştür. Konuyla ilgili kararında İHAM, Topluluk hukukunda "eş değer koruma" olup olmadığına değinmeksizin, Topluluk düzenlemesinin İHAS'la uyumlu şekilde uygulanması

⁵²⁷ *Cantoni v. France*, CE:ECHR:1996:1115JUD001786291

⁵²⁸ Kuhnert, *op. cit.*, s. 180.

⁵²⁹ Fabbrini, Larik, *op. cit.*, s. 9.

⁵³⁰ Dean Spielmann, "Human Rights Case Law In the Strasbourg and Luxembourg Courts: Conflicts, Inconsistencies, and Complementarities", s. 764, içinde: Philip Alston, Mara Bustelo, James Heenan (Eds.), *EU and Human Rights*, Oxford: Oxford University Press, 1999.

⁵³¹ *Matthews v. The United Kingdom*, CE:ECHR:1999:0218JUD002483394

gerektiğini belirterek olayda başvurucunun oy verme hakkının Birleşik Krallık tarafından ihlal edildiğine hükmetmiştir.⁵³²

İyiniyetli ön kabul döneminin *Bosphorus* kararıyla⁵³³ birlikte nihayete erdiği söylenebilir. Zira artık İHAM'ın Topluluk sistemindeki temel hak korumasına dair değerlendirmesi yenilenmiştir.

Bosphorus Hava Yolları A.Ş. 17.04.1992 tarihinde *Yugoslav Hava Yolları*'ndan iki uçak kiralamış, bu uçaklardan birini bakım yapılması için İrlanda'ya göndermiştir. O dönemde *Federal Yugoslavya Cumhuriyeti* (FYC) hakkında Birleşmiş Milletler tarafından verilen yaptırım kararı sonrasında bu kararın Topluluk üye devletlerinde doğrudan uygulanabilmesi için 26.04.1993'te bir Tüzük yayınlanmıştır.⁵³⁴ Söz konusu BM kararının uygulanmasına yönelik Topluluk Tüzüğü gereği İrlanda makamları bu uçağa el koymuştur. *Bosphorus Hava Yolları* uçağa el konulmasına yönelik kararın mülkiyet hakkını ihlal ettiği savıyla İrlanda Yüksek Mahkemesi'ne başvurmuştur. Yüksek Mahkeme bir Türk şirketi olan *Bosphorus*'un ne sahipliğinin ne de yönetiminin bir FYC gerçek/tüzel kişisi elinde olduğu gerekçesiyle Topluluk Tüzüğü'nün *Bosphorus*'a uygulanmasının mümkün olmadığına hükmetmiştir. İrlanda Ulaştırma Bakanlığı'nın kararı temyiz etmesi üzerine İrlanda Temyiz Mahkemesi ön karar yoluyla Divan'a soru yöneltmiştir.

ATAD'ın değerlendirmesinde söz konusu BM yaptırımlarının Bosna Hersek Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğü ve güvenliğini sağlamak için FYC üzerinde caydırıcılık tesis etmek amacıyla kabul edildiği belirtilmiştir. İlgili Topluluk Tüzüğü'nün BM yaptırım kararını Topluluk seviyesinde uygulamaya koyan bir niteliğe sahip olduğu da eklenmiştir. Divan, el koyma işleminin Topluluk Tüzüğü kapsamında olduğunu ifade ettikten sonra, ulaşılmak istenen amacın önemi dolayısıyla haklı bir gerekçeye dayanıldığına ve sonuç olarak başvuru şirketin mülkiyet hakkının ihlal edilmediğine hükmetmiştir.

⁵³² Douglas-Scott, "A tale of two courts", **op. cit.**, s. 637.

⁵³³ *Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland*, CE:ECHR:2005:0630JUD004503698; Kararın ayrıntılı incelemesi için bkz. Zeynep Elibol, "The Bosphorus Case: A Critical Analysis Of The European Court Of Justice And The European Court Of Human Rights Decisions", **İÜHF**, Cilt: LXXI, Sayı: 1, 2013, s. 295-330.

⁵³⁴ Council Regulation (EEC) No 990/93 of 26 April 1993 concerning trade between the European Economic Community and the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro), <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/fee1c622-7f5a-4fa2-855f->

Bir sonraki aşamada ise Bosphorus, İrlanda Ulaştırma Bakanlığı tarafından verilen el koyma kararının mülkiyet hakkını garanti altına alan İHAS 1 No.lu ek protokolün 1. maddesine aykırı olduğunu ileri sürerek İHAM’a başvurmuştur. Başvurucu şirket, Topluluk hukukunca mülkiyet hakkına ilişkin Sözleşme’ye eş değer koruma sağlanmadığını iddia etmiştir.

İrlanda hükümeti söz konusu Topluluk Tüzüğü’nün uygulanmasında üye devletlere takdir yetkisi bırakılmadığını, işlemin doğrudan doğruya devletin uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmesinden ibaret olduğunu savunmuştur.⁵³⁵

İHAM, *Bosphorus* davasındaki değerlendirmesinde öncelikle eş değer koruma kavramından ne anlaşılması gerektiğini açıklığa kavuşturmuştur. İHAM’a göre temel hak korumasında tamamen aynı/özdeş koruma aranması uluslararası iş birliğinin geliştirilmesi amacına zıt durumlara sebebiyet verebilecektir. Bu yüzden eş değer korumadan maksat kıyas götürür şekilde benzer (*comparable*) bir koruma sağlanmasıdır.⁵³⁶

Eğer bir uluslararası organizasyonun temel haklar konusunda eş değer koruma sağladığı kabul ediliyorsa, devletlerin sırf bu organizasyona üye olmaktan doğan yükümlülüklerini yerine getirdiği durumlar için Sözleşme’nin gereklerinden uzaklaşmadıkları varsayılır. Fakat sağlanan korumanın “açıkça yetersiz” olduğu ispat edilebilen her davada bu varsayım çürütülebilir. Böyle durumlarda ise Sözleşme’nin insan hakları alanında “Avrupa kamu düzeninin anayasal aracı” olma konumu uluslararası iş birliğinden umulan yarara üstün gelir.⁵³⁷

İHAM, *Bosphorus* Hava Yolları’nın kiraladığı uçağa el konulmasının İrlanda’nın Topluluk üyesi olmasından kaynaklandığını tespit ettikten sonra, AT hukuk sisteminin temel haklar alanında Sözleşme’ninkine eş değer bir koruma sağlayıp sağlamadığını irdelemiştir. Kuruluş aşamasındaki eksikliğe rağmen zaman içerisinde ATAD’ın öncülük ederek temel hak korumasını Topluluk hukukuna dahil ettiğini ve sonrasında da Sözleşme’yi korunan hakların kaynaklarından biri olarak

c9ab2ec59f87/language-en, (06.06.2018).

⁵³⁵ *Bosphorus*, para. 110.

⁵³⁶ *Bosphorus*, para. 155.

⁵³⁷ *Bosphorus*, para. 156.

kabul ettiğini ifade eden İHAM, Sözleşme'ye ve kendi içtihatlarına ATAD yargılamasında sıkça müracaat edildiğini belirtmiştir. Bireylerin doğrudan Divan'a başvuru imkanı sınırlı olsa da, Topluluk organlarının ve üye devletlerin bu yola başvurabilmesi sayesinde Topluluk normlarına uygunluk denetiminin güçlü bir şekilde gerçekleştirildiğini ortaya koymuştur.⁵³⁸ Özellikle ön karar mekanizması sayesinde ATAD'ın temel haklar da dahil olmak üzere Topluluk hukukunun tamamının yerel mahkemelerce uygulanmasını kontrol ettiği vurgulanmıştır.⁵³⁹

BM yaptırımlar rejiminden beklenen genel menfaati ve İrlanda'nın el koyma işlemiyle ilgili ATAD kararını da göz önünde bulunduran İHAS, yukarıdaki değerlendirmeler neticesinde mevcut korumayı "açıkça yetersiz" bulmamış ve Topluluk sistemi hakkındaki eş değer koruma varsayımının çürütülemediğine hükmetmiştir.⁵⁴⁰

Bosphorus kararıyla birlikte İHAS, Sözleşme'de yer alan tüm insan hakları için AT sisteminde genel olarak eş değer korumanın sağlanıp sağlanmadığının, eğer eş değer korumanın varlığından söz edilebiliyorsa dava konusu uyuşmazlıkta sağlanan korumanın açıkça yetersiz olup olmadığının sorgulanmasını öngören bir denetim şekli ortaya koymuştur. Böylece Topluluk hukukundan doğan herhangi bir uyuşmazlıkta Sözleşme'nin ihlaline karar verilebilmesine kapı aralanmıştır. *Bosphorus* kararı, İHAM'ın insan hakları bağlamında Divan'a üstün konumda olduğunu düşünenlerce memnuniyetle karşılanmıştır.⁵⁴¹

E. Avrupa Birliği'nin İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ne Katılımı

Problemi

Birlik hukukunun gelişim süreci içerisinde en önemli konu başlıklarından birisi de İHAS'a katılım meselesidir. Akim kalan Avrupa Siyasi Topluluğu girişiminden bu yana AT-İHAS ilişkisi tartışılmalıdır. Avrupa Topluluğu Komisyonu 1979'da yayınladığı memorandumla⁵⁴² Topluluğun İHAS'a taraf olmasını tavsiye etmiştir.

⁵³⁸ *Bosphorus*, paras. 162-163.

⁵³⁹ *Bosphorus*, para. 164.

⁵⁴⁰ *Bosphorus*, para. 166.

⁵⁴¹ Elibol, **op. cit.**, s. 325.

⁵⁴² Accession of the Communities to the European Convention on Human Rights:

Komisyon, demokratik toplum düzenine sahip Avrupalı devletlerce dokunulmaz kabul edilen temel hakların güvence altına alınmasının İHAS ve Topluluk sistemi için ortak hedef olduğunun altını çizmiştir. Bu yüzden iki yapı aynı doğrultuda hareket etmeli ve böylece Avrupa’da temel hak koruması bağlamında yeknesaklık sağlanmalıdır.⁵⁴³ Fakat bu memorandum Nisan 1986’ya kadar Konsey’in (*the Council*) gündemine alınmamış, üzerinde daha fazla düşünülmesi için geciktirilmiştir.⁵⁴⁴

İHAS sadece devletlerin taraf olmasına açık bir sözleşmedir. Sözleşme’nin 59. maddesine göre sadece Avrupa Konseyi’ne üye olan devletler Sözleşme’ye taraf olabilir. Avrupa Konseyi Statüsü’nün 4. maddesine göre ise, yalnızca devletler Avrupa Konseyi’ne üye olarak kabul edilebilir. Yapısı *sui generis* kabul edilen AT’nin İHAS’a katılması, bu yüzden, ancak Sözleşme metninde değişikliğe gidilmesiyle mümkün olabilirdi. Bu gereklilik ek Protokol 14⁵⁴⁵ aracılığıyla Sözleşme’nin 59. maddesinde yapılan değişiklikle yerine getirilmiştir. Buna göre artık Avrupa Birliği Sözleşme’ye katılabilecektir.⁵⁴⁶

1. Taraf Olmaya Dair İlk Taslak Metin ve Danışma Görüşü 2/94

Topluluğun İHAS’a katılması hususunda Sözleşme’nin yapısıyla ilgili gerekli değişiklikler yanında, meselenin bir de Topluluk hukuku boyutu vardır. Burada “Topluluk hukuku İHAS’a katılıma imkan verir mi?” sorusu gündeme gelmiştir. 1979’daki memorandumun ardından Komisyon 1990’da ikinci adımını atarak konuyu tekrar gündeme getirmiştir. Bundan üç yıl sonra Belçika’nın başkanlığındaki Konsey İHAS’a katılım hakkında ATAD’ın görüşüne başvurulmasını kararlaştırmıştır.⁵⁴⁷

Commission Memorandum <http://aei.pitt.edu/6356/4/6356.pdf>, (06.06.2018).

⁵⁴³ *Ibid.*, s. 8.

⁵⁴⁴ Giorgio Gaja, “Opinion 2/94, Accession by the Community to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, given on 28 March 1996, not yet reported.”, **CML Rev.**, Vol. 33, No. 5, 1996, s. 974.

⁵⁴⁵ Protocol No. 14, <https://rm.coe.int/1680083711>, Bu protokol 01.06.2010 tarihinde yürürlüğe girmiştir. (06.06.2018).

⁵⁴⁶ *Ibid.*, Article 17.

⁵⁴⁷ Gaja, “Opinion 2/94”, **op. cit.**, s. 974.

Danışma görüşü 2/94'te⁵⁴⁸ öncelikle AT Komisyonu'nun İHAS'a katılma konusunda yetki durumuyla ilgili Divan'ın görüşüne başvurması değerlendirilmiştir. ATAD, bir antlaşma yapılmadan önce, yetki meselesinin en başından -hatta söz konusu antlaşmanın ana unsurları üzerinde dahi henüz bir müzakere mevcut değilken- açıklığa kavuşturulmasının herkesin yararına olduğunu ifade etmiştir. Sonrasında ise Topluluk hukukunda İHAS'a katılmaya imkan verecek yetkinin mevcudiyetini irdelemiştir. AET Antlaşması'nın 235. maddesine istinaden ileri sürülen İHAS'a katılımın mümkün olduğu görüşüne karşılık ATAD, bunun Avrupa'da mevcut iki insan hakları koruma sisteminin birleşmesi anlamına geleceğini ve anayasal önemi dolayısıyla 235. maddenin ötesine geçeceğini, dolayısıyla katılımın ancak Topluluk antlaşmalarında yapılacak değişikliklerle mümkün olabileceğini ifade etmiştir.⁵⁴⁹

Danışma görüşü 2/94 birçok yazar tarafından ATAD'ın herhangi bir Topluluk düzenlemesinin İHAM denetimine açılması fikrine karşı çıkışının ifadesi olarak yorumlanmıştır.⁵⁵⁰ Topluluk hukukunun otonom yapısının korunması çabasının yanında Divan'ın bu tutumu üzerinde temel hak koruması da dahil olmak üzere Topluluk sisteminde son söz sahibi konumunu kaybetme ihtimali de etkili olmuştur.⁵⁵¹

2. Lizbon Antlaşması Madde 6(2)

Kopenhag Kriterleri olarak bilinen tam üyelik şartları arasında insan haklarına saygının yer almasına⁵⁵² ve bu alanda izlenen genel politikanın her daim gurur vesilesi kılınmasına rağmen Birliğin herhangi bir uluslararası insan hakları belgesine taraf olmaması, kendi iddiasıyla çelişen bir yapı izlenimine sebep olmakta ve bu durum AB'nin itibarına gölge düşürmekteydi. Bu eleştirileri ortadan kaldıracak olan ise Birliğin İHAS'a taraf olmasıydı. Hiç şüphesiz, İHAS'ın insan hakları standardına tabi olmakla Birliğin meşruiyeti de güçlenecekti.⁵⁵³

⁵⁴⁸ Opinion 2/94, Accession by the Community to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, EU:C:1996:140

⁵⁴⁹ Editorial Comment, "Community accession to the European Convention on Human Rights", **E.L. Rev.**, 1996, Vol. 21, No. 3, s. 185-186.

⁵⁵⁰ Christina Eckes, "EU Accession to the ECHR", **Mod. L. Rev.**, Vol. 76, No. 2, 2013, s. 254.; Fabbrini, Larik, **op. cit.**, s. 9.

⁵⁵¹ Fabbrini, Larik, **op. cit.**, s. 9.

⁵⁵² Presidency Conclusions - Copenhagen European Council, 21-22 June 1993, <http://www.consilium.europa.eu/media/21225/72921.pdf>, (06.06.2018).

⁵⁵³ Tobias Lock, "Walking on a tightrope: The draft ECHR accession agreement and the autonomy of

Lizbon Antlaşması'yla atılan en önemli adımlardan birisi İHAS'a katılımın Birlik için ödev⁵⁵⁴ olarak kabul edilmesi olmuştur. Antlaşma'nın 6(2). maddesinde “Birlik, İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi'ne katılır.” denilerek bu yönde Birlik kurumlarına imza yetkisi verilmiş, ayrıca katılım bir yükümlülük haline getirilmiştir.⁵⁵⁵ Bu sayede ATAD'ın Danışma Görüşü 2/94'te altını çizdiği yetki noksanlığı⁵⁵⁶ çözüme kavuşturulmuştur. Birlik vatandaşlarına kendi ülkelerinin Sözleşme'yi ihlal ettiği durumlarda sağlanan hukuki koruma, katılım sonrasında Birlik işlemleri karşısında da sağlanmış olacak, böylece Birliğin Sözleşme'ye aykırı işlemlerine karşı (ATAD'ın kararından sonra) doğrudan İHAM'a başvurulabilecekti.⁵⁵⁷

3. Danışma Görüşü 2/13

Lizbon Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinden hemen sonra 2010 yazında Birlik kurumları ile Avrupa Konseyi arasında katılım müzakereleri başlatılmıştır.⁵⁵⁸ Gayriresmî çalışma grubunun oluşturulmasının ardından bir yıldan kısa bir süre içinde taslak katılım antlaşması hazırlanmıştır.⁵⁵⁹ Fakat katılımın gerçekleşebilmesi için çetrefilli bir sürecin aşılması gerekmektedir. Öncelikle Bakanlar Konseyi'nde taslak antlaşmanın oy birliğiyle kabulü ve ardından Avrupa Birliği Parlamentosu'nun onayı şarttı. Sonrasında antlaşma metni Birlik üye devletlerinde parlamentoların onayına sunulacak ve son aşamada ise İHAS'a taraf olan 47 üye devletin antlaşmayı kabul etmeleri aranacaktı.⁵⁶⁰

the EU legal order”, **CML Rev.**, Vol. 48, No. 4, 2011, s. 1026.

⁵⁵⁴ Leonard Besselink, Monica Claes, Jan-Herman Reestman, “A Constitutional Moment: Acceding to the ECHR (or Not)”, **EuConst**, Vol. 11, No. 1, 2015, s. 3.

⁵⁵⁵ Lock, **op. cit.**, s. 1026.

⁵⁵⁶ Roberto Baratta, “Accession of the EU to the ECHR: The rationale for the ECJ's prior involvement mechanism”, **CML Rev**, Vol. 50, No. 5, 2013, s. 1306.

⁵⁵⁷ Jörg Polakiewicz, “The European Union's accession to the European Convention on Human Rights – A report on work in rapid progress”, s. 376, içinde: Werner Meng, Georg Ress, Torsten Stein (Eds.), **Europäische Integration und Globalisierung**, Festschrift zum 60-jährigen Bestehen des Europa-Instituts, 2011.

⁵⁵⁸ Lock, **op. cit.**, s. 1026.

⁵⁵⁹ Dominique Ritleng, “The accession of the European Union to the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms”, **Uppsala Faculty of Law Working Paper**, 2012:1, s. 5, <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:526830/FULLTEXT01.pdf>, (05.06.2018). Taslak Katılım Antlaşması'nın son hali için bkz. Fifth Negotiation Meeting between the CDDH Ad Hoc Negotiation Group and the European Commission on the Accession of the European Union to the European Convention on Human Rights, Final Report to the CDDH, April 5, 2013, 47+1(2013)008rev2 https://www.echr.coe.int/Documents/UE_Report_CDDH_ENG.pdf, (06.06.2018).

⁵⁶⁰ Ritleng, **op. cit.**, s. 5-6.

ABİHA m.218’de, imzalanması planlanan uluslararası antlaşmaların kurucu antlaşmalarla uyumuna ilişkin Divan’dan danışma görüşü alınabilmesine imkan veren bir düzenleme mevcuttu. Bu maddeye göre, eğer Divan’ın kararı olumsuz yönde oluşursa, taslak antlaşma, üzerinde gerekli değişiklikler yapılmadıkça veya kurucu antlaşmalar değiştirilmedikçe yürürlüğe giremez. Diğer bir ifadeyle taslak uluslararası antlaşmaların Birliğin birincil hukukuna uyumuyla ilgili danışma görüşü bağlayıcıdır.

Aynı maddede danışma görüşü istemeye yetkili kılınan mercilerden biri olan Avrupa Komisyonu Temmuz 2013’te taslak katılım antlaşmasının kurucu antlaşmalarla uyumu hakkında danışma görüşü almak için ABAD’a müracaat etti. Görüşünü 18 Aralık 2014’te açıklayan Divan,⁵⁶¹ İHAS’a katılım taraftarlarında büyük hayal kırıklığı yarattı.⁵⁶² Zira Divan taslak antlaşmanın mevcut haliyle Birlik hukukunun özel karakterine ve özerk yapısına zarar verebileceğini ifade ederek kurucu antlaşmalarla bağdaşmadığını yönünde görüş bildirdi.

ABAD, ancak Birlik hukukunun özerk yapısına zarar vermeyen ve kendi yetkilerinin temel karakterini koruyan uluslararası antlaşmaların bu yetkilere etki edebileceğini,⁵⁶³ katılıma dair taslak antlaşmada yer verilen İHAM’a ait karar alma mekanizmasının, Birlik hukukunun yorumlanmasına ilişkin hiçbir durumda Birlik kurumları üzerinde bağlayıcı etki doğurmaması gerektiğini belirtmiştir.⁵⁶⁴ Divan’a göre, Temel Haklar Şartı da dahil olmak üzere tüm Birlik hukukunun konu bakımından kapsamına, özellikle de bir üye devletin Birlik hukukunca korunan temel haklarla bağlı olup olmadığına ilişkin Divan kararları, İHAM tarafından yerindelik denetimine tabi tutulamaz.⁵⁶⁵ Bu yaklaşım, ABAD’ın Birlik hukuku üzerinde “hermenötik tekel”⁵⁶⁶ olma konumunu sürdürme gayreti olarak da okunabilir.

⁵⁶¹ Opinion 2/13 of the Court of Justice of the European Union, 18 December 2014, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62013CV0002&qid=1515498539670&from=EN>, (06.06.2018). Danışma Görüşü’nün Türkçe çevirisi için bkz. http://www.abgm.adalet.gov.tr/abadaletdivani/belgeler/karar_17.pdf, (06.06.2018).

⁵⁶² Konuyla ilgili İHAM Başkanı Dean Spielmann’ın açıklamaları için bkz. European Court of Human Rights Annual Report 2014, s. 6, http://www.echr.coe.int/Documents/Annual_Report_2014_ENG.pdf, (06.06.2018).

⁵⁶³ Danışma Görüşü 2/13, para. 183.

⁵⁶⁴ *Ibid.*, para. 184.

⁵⁶⁵ *Ibid.*, para. 186.

⁵⁶⁶ Bkz. Spaventa, "A Very Fearful Court?: The Protection of Fundamental Rights in the European Union After Opinion 2/13", *Maastricht J. Eur. & Comp. L.*, Vol. 22, No. 1, 2015, s. 37, 40.

ABAD ayrıca, İHAS madde 53'e⁵⁶⁷ dikkat çekmiştir. Bu madde taraf devletlere temel haklara ilişkin İHAS'ta yer alan koruma seviyesinden daha üstün bir güvence sağlamaya imkan tanımaktadır. Fakat Divan, Temel Haklar Şartı'nın 53.maddesi de benzer bir ifadeyi içermesine rağmen, *Melloni*⁵⁶⁸ kararında üye devletlere Birlik hukukunun üstünlüğü, bütünlüğü ve etkililiği söz konusu olduğunda Birlik hukukunca sağlanandan daha üstün bir koruma tesis edilemeyeceğini ortaya koymuştu.⁵⁶⁹ Taslak antlaşmada, *Melloni* kararında ortaya konulan 53. madde yorumunun güvencesini sağlayabilecek herhangi bir madde bulunmaması, ABAD'ın eleştirdiği noktalar arasında yer almıştır.⁵⁷⁰

Danışma görüşünde ele alınan bir diğer nokta taslak antlaşmanın “karşılıklı güven” ilkesinin uygulanmasına imkan verecek bir düzenleme içermemesi olmuştur. Karşılıklı güven ilkesine göre her üye devlet, istisnai durumlar dışında, diğer üye devletlerin Birlik hukukuna ve özellikle de bu hukuk tarafından korunan temel haklara saygı gösterdiğini kabul ederek hareket etmelidir.⁵⁷¹ Hatta belirli bir uyuşmazlık ortaya çıktığında bir üye devlet o konuda diğer üye devletin gerçekten AB temel haklar hukukuna riayet edip etmediğini kontrol dahi edemez.⁵⁷² Divan'a göre, taslak antlaşmada Birliğe diğer sözleşmecilerle her açıdan aynı rolün verilmesi ve Birliğe bir devletmiş gibi muamele edilmesi, onun özel karakterini dikkate almamak anlamına gelmektedir.⁵⁷³

Divan'ın eleştirdiği bir diğer nokta ABİHA m.344 hakkındadır. Maddeye göre, üye devletler kurucu antlaşmaların yorumlanması veya uygulanmasıyla ilgili uyuşmazlıkları ABAD dışında herhangi bir çözüm merciine götüremez. Diğer bir ifadeyle, Birlik hukukunun tek yetkili çözüm merci Divan'dır. Fakat İHAS'a katılım hakkında taslak antlaşma, üye devletlerin bu konulardaki uyuşmazlıkları İHAM'a götürmesini engelleyici bir hüküm içermemektedir. Divan, taslak antlaşmada ancak

⁵⁶⁷ İHAS Madde 53: “Bu Sözleşme hükümlerinden hiçbirisi, herhangi bir Yüksek Sözleşmeci Taraf'ın yasalarına ve onun taraf olduğu başka bir Sözleşme uyarınca tanınmış olabilecek insan hakları ve temel özgürlükleri sınırlayacak veya onları ihlal edecek biçimde yorumlanamaz.”

⁵⁶⁸ Case C-399/11 *Stefano Melloni v Ministerio Fiscal*, EU:C:2013:107

⁵⁶⁹ *Ibid.*, paras. 55-64.

⁵⁷⁰ Danışma Görüşü 2/13, paras. 189-190.

⁵⁷¹ *Ibid.*, para. 191.

⁵⁷² İstisnai durumlar saklıdır. *Ibid.*, para. 192.

⁵⁷³ *Ibid.*, para. 193.

İHAM'ın yargılama yetkisinin bu konu için dışlandığına yönelik açık bir ifadenin yer alması durumunda ABİHA m.344'le uyum sağlanabileceğini ortaya koymuştur.⁵⁷⁴

Danışma Görüşü 2/13'te ele alınan bir diğer nokta, taslak antlaşmayla getirilmesi planlanan dava arkadaşlığı (*co-respondent*) mekanizmasıdır. Birlik hukukunun uygulanmasından kaynaklanan muhtemel Sözleşme ihlalleri nedeniyle bireylerin İHAM'a yapacağı başvurular sonrasında söz konusu ihlallerde AB kurumları ile üye devlet sorumluluklarının tespiti için özel bir düzenleme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni, İHAM'ın doğrudan sorumluluk tespiti yapamayacak olmasıdır. Zira, bu tespit İHAM tarafından yapıldığı takdirde İHAM'ın Birlik hukukunu yorumlaması söz konusu olacağından AB hukukunun özerkliği zarar görecektir. Taslak antlaşmanın 3. maddesi, sorumluluk tespitinde bahsi geçen problemi gidermek adına dava arkadaşlığı usulünü öngörmüştür. Buna göre, AB hukukunun yerine getirilmesi sonucunda ya da başka bir sebeple Birlik mevzuatının incelenmesi zorunluluğu ortaya çıktığında, Birlik veya üye devletler İHAM'ın davetini kabul ederek veya kendi talepleri üzerine İHAM'ın vereceği karar ile dava arkadaşı olabilecektir.⁵⁷⁵

Divan bu mekanizmaya dair incelemesinde, Birlik ya da üye devletin dava arkadaşı olmak üzere talep yollaması durumunda bunun gerekçelerini de bildirmek zorunda olduğunu; İHAM tarafından dava arkadaşlığı koşullarının sağlanıp sağlanmadığı yönünde bu gerekçeler incelenirken de AB ile üye devletler arasındaki yetki paylaşımını düzenleyen Birlik kurallarının yorumlanmasının kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir. Divan'a göre "[b]öylesi bir inceleme, AB ile Üye Devletleri arasındaki yetkilerin paylaşımına müdahale potansiyeli taşımaktadır."⁵⁷⁶

Divan ayrıca ön katılım (*prior involvement*) prosedürü hakkında da itirazlar ileri sürmüştür. Ön katılım, AB hukukuna ilişkin bir uyuşmazlığın İHAM önüne gelmesi halinde, dava konusu AB tasarrufunun temel haklara uygunluğuna dair halihazırda ABAD tarafından verilmiş bir kararın olup olmadığını tespit etmeyi ve eğer yoksa Divan'a konu hakkında görüş beyan etme fırsatı sağlayan bir usuldür

⁵⁷⁴ *Ibid.*, para. 213.

⁵⁷⁵ Gökçe Topaloğlu, *Avrupa Birliği'nin Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu'na Katılımı*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Eylül 2015, s. 46-48.

⁵⁷⁶ Danışma Görüşü 2/13, paras. 224-225.

(Taslak antlaşma, m.3/6).⁵⁷⁷ Divan bu prosedüre gerek duyulmasının özellikle 8 No.lu AB Protokolü'nün 2. maddesinde yer alan “Adalet Divanı'nın yetkilerinin korunması” gerekliliğini karşıladığını belirtmekle beraber, aynı hukuki konuda Divan tarafından verilmiş bir karar olup olmadığına dair araştırmanın sadece yetkili AB kurumu eliyle yapılabileceğini söylemiştir. Böyle bir konuda İHAM'ın karar verebilmesini, ona Divan içtihadı üzerinde yorum yetkisi vermekle eş tutmuştur.⁵⁷⁸ Ardından da bu usulün nasıl olması gerektiğini açıklamıştır. Divan'a göre, taslak antlaşmadaki ön katılım prosedürü İHAM önündeki uyuşmazlıkla ilgili AB'nin tam ve sistematik bir şekilde bilgilendirilmesini saylayacak şekilde düzenlenmelidir. Böylelikle uyuşmazlık konusuyla ilgili Divan'ın bir kararı olup olmadığının yine yetkili bir AB kurumu tarafından incelenmesi ve eğer herhangi bir karar mevcut değilse de ön katılım sürecini başlatma yönünde gerekli düzenlemeleri yapabilmesi temin edilmelidir.⁵⁷⁹

Divan'ın taslak antlaşmaya son itirazı Ortak Dışişleri ve Güvenlik Politikası (OGDP) alanında İHAM'ın Sözleşme'ye uygunluk denetimi yapabilmesine ilişkindir. Bilindiği üzere ABAD'ın OGDP alanında yargılama yetkisi bulunmamaktadır. Hal böyleyken, taslak antlaşma ile OGDP alanına giren Birlik tasarruflarının Sözleşme'de korunan haklara uygunluğu konusunda İHAM'a münhasıran yargılama yetkisi tanınmış olması, Divan'a göre Birlik hukukunun spesifik özelliklerinin gerektiği şekilde dikkate alınmadığının bir göstergesidir.⁵⁸⁰

Divan'ın OGDP alanında İHAM tarafından münhasıran karar verilemeyeceğini ifade etmesi, AB hukukunun önemli bir parçasını İHAM denetimi dışında tutmak demektir ki bu durum Sözleşme'ye taraf olan 47 devlet karşısında AB'ye ayrıcalık talep etmekle eş değerdir. 47 akit tarafın tamamının böyle bir ayrıcalık tanınmasına sıcak bakmayacakları aşikar olduğundan, bu konudaki çözüm AB Antlaşmalarında değişiklik yapılması suretiyle Divan'a OGDP alanında da yargılama yetkisi verilmesi olarak görülmektedir.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ Arsava, “AİHM'nin AB Divanını İkame Etmesi”, **Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 9, 2017, s. 8.

⁵⁷⁸ Danışma Görüşü 2/13, paras. 237-239.

⁵⁷⁹ **Ibid.**, para. 241.

⁵⁸⁰ **Ibid.**, paras. 252-257.

⁵⁸¹ Mustafa T. Karayığit, “Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın 2/13 Sayılı Mütalaası'nın

Tüm bu sebepler neticesinde ABAD, taslak katılım antlaşmasının ABA 6(2). maddesi ve bu maddeye ilişkin (8 No.lu) Protokol ile uyumsuz olduğu yönünde görüş bildirmiştir.

SONUÇ

Avrupa bütünleşmesinde insan hakları meselesi ilk dönemki siyasi birlik çabalarından itibaren masadaki gündem maddelerinden birisi olagelmıştır. Bu süreçte insan hakları idealini sahiplenen ve kurulma aşamasındaki Toplulukları bu ideale uygun şekilde inşa etme gayreti ortaya koyanlar olduğu gibi, bütünleşmeyi hükümetlerarası düzlemde kontrol altında tutmak adına insan hakları konusunda ilerleme kaydettirecek adımlara ket vuran aktörler de etkili olmuştur. Bugünden geriye doğru bakıldığında, genel anlamda üye devletlerin temel hak ve özgürlükleri devre dışı bırakma eğilimiyle hareket ettiklerini söylemek hakkaniyetli bir yaklaşım olmaz. Buna karşın, bütünleşme sürecini "bir insan hakları başarı hikayesi" olarak okumayı da olanaksız kılan yeteri kadar olumsuz örnek mevcuttur. İnsan hakları alanında özellikle Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Komisyonu tarafından ortaya konulan birçok teklif karşısında üye devletler siyasi hedefler/çıkarlar gereği negatif yönde hareket etmeyi yahut hareketsiz kalmayı tercih etmiştir. Bu durum aslında insan hakları konusundaki idealizm ile pratik hayatın dayattığı koşullar arasındaki çatışmanın doğal sonucu olarak görülebilir. Fakat ikisi arasındaki denge arayışında ekonomik koşullar ve siyasi öncelikler genelde temel hak ve özgürlükleri genişletme gayretlerine ağır basmıştır.

Üye devletlerin başlangıçta siyasi ve askeri birlik fikrinin gerçekçi olmadığını anlaması onları görece kolay uzlaşılabilir alana yani ekonomik ilişkileri öncelemeye yöneltmiş, bu ise kurucu antlaşmalarda insan hakları konusunun bir noktadan sonra müzakere dışı kalmasına neden olmuştur. Temel hak korumasının kurucu antlaşmalarda ihmalini bu yöndeki net bir karşı duruşun neticesi olarak değerlendirmek için yeterli veri bulunmasa da, kimi yazarların ileri sürdüğü gibi Toplulukların temel hakları ihlal etme kapasitesi olduğunu öngörememekten dolayı bu konuda düzenleme yapılmadığı savı da ikna edici olmaktan uzaktır. Bu noktada işlevselci yaklaşımın çizgisiyle uyumlu olacak şekilde, geniş ölçekli siyasi birlik gibi çetrefilli bir projenin hüsrarla sonuçlanmasının ardından ortak iyi olarak görülen

alanlarda pragmatik adımların öncelendiğini ve bu nedenle temel hakların gündemden düştüğünü savunmak daha makul bir değerlendirmedir. Burada, AST'yi kurmak üzere hazırlanan taslak antlaşmada insan haklarına üst düzey koruma öngörülmesinin ve Fransa haricindeki tüm üye devletlerin buna onay vermiş olmasının altındaki müspet yaklaşım da dikkate değerdir.

Her hâlükârda, Topluluk hukukunda temel hak ve özgürlüklerin korunmaya başlanması üye devletlerin inisiyatifıyla değil, Adalet Divanı'nın yargısal aktivizmi sayesinde mümkün olabilmiştir. Fakat insan hakları ideali mevzubahis olduğunda üye devletlerin dengelere göre şekillenen tutumuna dair yapılan değerlendirmeler, belirli ölçüde Divan için de geçerlidir. Öncelikle ifade edilmesi gerekir ki Divan ortak pazarın işleyişini sağlıklı bir şekilde sürdürebilmek adına Antlaşmalardaki hükümlerin yorumundan ve Birlik hukukunun doğru bir şekilde uygulanmasından sorumlu mercidir. Diğer bir deyişle ABAD, Birliğin varlık sebebini teşkil eden ekonomik bütünleşmenin garantörü konumundadır. Bu yönüyle İHAM'dan çok farklı bir işlevi yerine getirmektedir. Dolayısıyla, Birlik hukukunda Divan'a biçilen rol onun temel haklar da dahil olmak üzere her konudaki içtihadına tesir etmiştir. Bugün Birlik hukukuna insan hakları standardı kazandırması çokça olumlanan Divan, gerçekte bu konudaki proaktif adımlarını üstünlük doktrininin üye devletler üzerindeki işlerliğini sağlama almak ve ortaya çıkabilecek güçlü itirazlara set çekmek adına atmıştır.

Divan'ın önelediği bir diğer husus, Topluluk hukuku üzerine söz söyleyebilecek son otorite konumunu devam ettirmek olmuştur. Bu nedenle İHAS'a katılım çabalarını titizlikle irdelemiş, Birlik hukukunun İHAM tarafından yorumlanmasına kapı aralayacak her türlü ihtimale şiddetle karşı çıkmıştır. Bir yandan yargılamalarında İHAS'ı çok uzun zamandan beri esin kaynağı olarak kabul eden, önündeki uyuşmazlık konusuna karşılık gelen Sözleşme hükümlerine doğrudan atıfta bulunan ve bu şekilde uluslararası planda itibarını yükseltmeyi amaçlayan Divan, diğer yandan katılımın gerçekleşip Birlik tasarruflarının Sözleşme'yi ihlal ettiği iddiaları söz konusu olduğunda -kendisi uygun bir usulle sürece dahil edilmediği takdirde- İHAM'ın uyuşmazlık üzerinde karar vermesine tamamen karşıdır. Divan böyle bir durumu ortaya çıkaracağını düşündüğü için hazırlanan katılım antlaşmasına geçit vermemiş, taslakta AB hukukunun özel karakterinin

gerektiği şekilde dikkate alınmadığını vurgulamıştır. Divan'ın bu yöndeki itirazları sebebiyle Birliğin İHAS'a katılım konusu halen çözülmeyi beklemektedir.

Birlik hukukunda insan haklarının gelişim seyri değerlendirilirken bu alanın varlık sebebi olan vatandaşların süreç içerisinde hangi konuma sahip olduğuna da temas edilmesi gerekir. Üye devlet hükümetlerinin ve Divan'ın hamleleri birlikte düşünüldüğünde, insan haklarının kritik dönemlerde araçsallaştırıldığına dair şüphe uyandıran bazı durumlar göze çarpar. Bütünleşmenin vatandaşlar nezdinde cazibesini yitirmeye başladığı, AB'nin fazlasıyla karmaşık bir müktesebat ve amacı tam olarak anlaşılamayan bir bürokratik hareketlilik mesabesinde algılandığı söylemlerinin yükselişe geçtiği dönemlerde, Birlik temel hak ve özgürlükler konusunda etkisi sınırlı değişikliklerle popülaritesini artırma çabasında olmuştur. Bunun en bariz örneği Şart'ın sembolik değeri yüksek olacak şekilde bir Konvansiyon tarafından hazırlanması ve fakat sonrasında AB'nin siyasi kurumları tarafından yalnızca yumuşak hukuk belgesi olarak kabul edilmesidir. Bu ister istemez Şart'ın tüketici estetiğindeki kavramla “eski moda olmaktan gelen çekiciliği” bütünleşmeye hizmet ettirmek ve bu yolla vatandaşların Birliğe olan inancını tazelemek üzere ortaya atıldığı eleştirilerinin haklılık payı olduğunu düşündürmektedir.

Birliği yönetenler en başından beri vatandaşları bütünleşme projesine ikna etme ve bu yöndeki inancı canlı tutma yönünde politikalar izlemeye önem vermiştir. Fakat bu mutlak bir tutum olmamıştır. Şart vasıtasıyla Birlik hukukunda mevcut olan hakları herkesin anlayabileceği şekilde berraklaştırma gayreti ve Konvansiyon metodunda gelişen teknolojinin de yardımıyla vatandaşların doğrudan sürece dahil edilmesi onların dikkate alındığını gösteren örneklerdir. Bunun yanında 2004 anayasa sürecinin referandumlarla sonuçsuz kalmasının ardından, üzerinde uzlaşılan içeriğin neredeyse tamamının olağan antlaşma değişikliği usulüne göre –yani farklı bir imaj ile- referanduma sunulmadan kabul edilmesi ise vatandaşların bu konudaki iradesinin hükümetler eliyle aradan çıkarılması (bypass edilmesi) anlamına gelmektedir. Kısacası, mümkün olduğu durumlarda vatandaşlarla birlikte götürülen süreç, tıkanma noktasında hükümetlerarası müzakerelerle şekillenerek devam ettirilmiştir. Bunda AB projesinin tüm üye devletler açısından bir kazan-kazan siyaseti olduğu kanaatinin etkisi büyüktür.

Her Őeye rağmen Birlik insan hakları hukukunun Lizbon sonrası vardığı nokta AB vatandaşları için önemli bir kazanımdır. Artık Şart, Antlaşmalarla aynı statüde bir anayasal metin olarak Birlik hukukunun insan haklarıyla temas ettiği tüm durumları yönetmektedir. Fakat böylesi bir metin üzerinde uluslararası mutabakatın sağlanması çok çeşitli kaygı ve çekincelerin ileri sürüldüğü inişli çıkışlı bir müzakere/mücadele süreci neticesinde mümkün olabilmekmiştir.

Şart'ın içeriği üye devletlerin kültürel kodlarından ve tarihsel çatışma alanlarından da doğrudan etkilenmiştir. Aynı cinsin evliliği, kürtaj ve ötanazi gibi ahlaki (moral) yönü olan ve özellikle Katolik nüfusun fazla olduğu üye ölkelerde hassas noktalar olarak görölen meseleler yanında II. Dünya Savaşı sırasında yaşanan sürgünler ve geride kalanların mallarına el koyulması gibi vatandaşlık ve mülkiyete ilişkin sorunlar da Şart'ın koruduğu temel hak ve özgürlüklerin kapsamının belirlenmesinde etkili olmuştur. Ekonomik ve sosyal hakların üye ölkelerde yürürlükte olan normlara karşı onları devre dışı bırakmak üzere kullanılabileceği iddiası nedeniyle Şart'ta bu meyandaki düzenlemelerin ilkesel nitelikte olduğu kabul edilmek durumunda kalınmıştır. Şart'ın içeriğine karşı özellikle İrlanda, Birleşik Krallık, Polonya ve Çekya'nın ileri sürdüğü itirazlar ek protokol ve deklarasyonlar vasıtasıyla giderilerek uzlaşma sağlanabilmekmiştir.

Her ne karar Şart'taki haklar-ilkeler ayrımı ekonomik ve sosyal haklar konusundaki kazanımları etkisizleştirmişse de, Divan içtihadı ile AB hukukunun genel ilkeleri başlığına ilave edilebilecek yeni hakların tespiti her zaman mümkündür. İlke niteliğindeki hükümler açısından henüz Divan'ın yorumları sınırlıdır ve bu hükümlerin mahkeme önünde ileri sürölebilecek haklar içerip içermediği konusu tam olarak netleşmemiştir. Fakat bu noktada, AB metinlerinde defaatle ifade edilen yetki alanındaki *status quo*'nun sürdürölmesi hassasiyeti Divan'ın hareket alanını sınırlamaktadır. Şart ile yeni yetki alanları meydana getirilemeyeceğini hüküm altına almak da üye devletlerin kendi ellerinde olmadan gerçekşebilecek olası egemenlik devri durumlarını engellemeye matuf bir önlemdir. Bu noktada örneğin Şart'ta sözü edilen grev hakkının tüm üye devletlerde sübjektif bir hak olarak uygulanmasını hemen hiçbir hükümet istememektedir. Yine de ortak anayasal gelenekler ve Şart hükümlerinin yorumlanmasından yola çıkılarak yeni hakların genel hukuk ilkeleri kapsamında koruma altına alınması mümkün görünmektedir. Bu konuda Divan'ın içtihadı belirleyici olacaktır.

Şart'ın bağlayıcı hale getirilmesi AB sisteminde insan hakları sorununun tamamen çözülmüş olduğu anlamına gelmemektedir. Birlik halen bir dış denetim mekanizmasından yoksundur. Lizbon Antlaşması'nın 6. maddesi gereği İHAS'a katılım Birliğin gerçekleştirmek durumunda olduğu hedefler arasında olduğundan bu konu gündemde kalmaya devam edecektir. Birlik işlemlerinin temel hak ve özgürlükler açısından dış denetime açılması AB için bir itibar meselesi olduğundan bu yolda geri adım atılması olası değildir. Fakat katılım sürecinin ne kadar uzun bir sürece yayılacağı ve Birlik hukukunda hangi yapısal değişiklikleri ortaya çıkaracağı önümüzdeki dönemde takip edilecek önemli hususlar arasındadır.

Aday ülkeler bakımından değerlendirildiğinde, üyeliğin ancak Birlik hukukunun (*the acquis*) tümüyle kabulüne ve ulusal hukukun bir parçası haline getirilmesine bağlı olması, bu ülkelerin Temel Haklar Şartı'nı da koşulsuz olarak benimsemesini gerektirmektedir. 1959'da AET'ye üyelik başvurusunda bulunulmasıyla başlayan Türkiye-AT ilişkileri, 1987'de yapılan tam üyelik başvurusu, 1999 Helsinki Zirvesi'nde aday ülke statüsünün tanınması ve 2005'te tam üyelik müzakerelerinin başlatılmasından günümüze –fazlasıyla- uzun bir tarihsel arka plana sahiptir. Ancak günümüzde fiilen askıda olan bu sürecin gelecekte değişmesi ve ilişkilerin yeniden pozitif ivme kazanması ihtimalinde, tam üyeliğin gerçekleşebilmesi için Türkiye, Şart da dahil olmak üzere tüm AB müktesebatını kabul etmek zorundadır. Olası bir tam üyelik durumunda ise, devlet organları, gerçekleştirdiği işlemlerde temel hak ve özgürlükler bağlamında Anayasa ve İHAS'ın yanında –AB hukukunun uygulandığı alanlarla sınırlı olmak kaydıyla- Temel Haklar Şartı'na uygunluğu da gözetmek mecburiyetinde olacaktır.

Sonuç olarak, AB bütünleşme sürecinde insan hakları konusunda yaşananlar savaş sonrası kalkınma çabası içinde olan devletlerin dikkate aldıkları (yahut almak zorunda kaldıkları) faktörleri, siyasi idealleri ve günlük koşulların dayattığı iş birliği hamlelerini, süreci şekillendiren aktörlerin otoritelerini muhafaza etme gayretlerini ve ayrıca iç politika dinamiklerinin ulusüstü planda gerçekleştirilmeye çalışılan uzlaşuya ne ölçüde etki ettiğini göstermesi bakımından çok önemli bir tarihsel tecrübe olarak karşımızda durmaktadır. İçerik olarak İHAS'ı aşan, medeni, siyasi, ekonomik ve sosyal hakları bir arada içeren ilk belge olan Şart, gerek kendisini sonuç veren bütünleşme sürecinin gel-gitlerinden gerekse hazırlanmasından bağlayıcı hale

gelmesine kadar yaşananlardan çıkarılacak derslerle, bundan sonraki dönemde insan hakları alanında gerçekleşecek tüm mutabakat arayışlarında bir model ve başvuru kaynağı olarak varlığını sürdürecektir.

KAYNAKÇA

KİTAP, MAKALE ve TEZLER

Akal, Cemal Bali; Erözden, Ozan; Akbulut, Olgun; Zeybekoğlu, Emre, **İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi**, İstanbul: Toplumsal Katılım ve Gelişim Vakfı, Nisan 2003.

Albors-Llorens, Albertina, “Changes in the Jurisdiction of the European Court of Justice under the Treaty of Amsterdam”, **Common Market Law Review**, Vol. 35, No. 6, 1998, s. 1273–1294.

Anderson, David; Murphy, Cian C., “The Charter of Fundamental Rights: History and Prospects in Post-Lisbon Europe”, **EUI Working Paper**, LAW 2011/08. http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/17597/LAW_2011_08.pdf?sequence=1, (05.06.2018).

Ankersmit, Laurens, “Casting the net of fundamental rights protection: C-617/10 Åkerberg Fransson”, 2013. <http://europeanlawblog.eu/2013/02/26/casting-the-net-of-fundamental-rights-protection-c-61710-akerberg-fransson/>, (05.06.2018).

Ankersmit, Laurens, Implementation of Union law by Member States: when does the Charter of Fundamental Rights apply?, 2012. <http://europeanlawblog.eu/2012/06/14/implementation-of-union-law-by-member-states-when-does-the-charter-of-fundamental-rights-apply/>, (05.06.2018).

Arnold, Rainer, “A Fundamental Rights Charter for the European Union”, **The Tulane European and Civil Law Forum**, Vol. 15/16, 2000-2001, s. 43-59.

Arnall, Anthony, “Protocol (No 30) on the Application of the Charter of Fundamental Rights of the European Union to Poland and the United Kingdom”, içinde: Peers, Steve; Hervey, Tamara; Kenner, Jeff; Ward, Angela (Eds.), **The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary**, Oxford: Hart Publishing, 2014.

Arsava, A. Füsun, “AİHM'nin AB Divanını İkame Etmesi”, **Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 9, 2017, s. 1-10.

Arsava, A. Füsun, “Amsterdam Anlaşmasının Ortak Hükümlerinin Analizi”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2000, s. 185-196.

- Arsava, A. Füsün, “Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı”, **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Güz Sayı: 1, Cilt: 3, 2003, s. 1-17.
- Arsava, A. Füsün, “Avrupa Temel Haklar Şartı”, **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 1, 2005, s. 1-13.
- Arsava, A. Füsün, “Lizbon Sözleşmesi – Reform Sözleşmesinin Önemli Unsurları”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 11, Özel S.: 2009, Basım Yılı: 2010, s. 1457-1479.
- Ashiagbor, Diamond, “Economic and Social Rights in the European Charter of Fundamental Rights”, **European Human Rights Law Review**, No. 1, 2004, s. 62-72.
- Aygün, Aybike, **Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı Çerçevesinde Bireylerin Hukuki Statüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Baratta, Roberto, “Accession of the EU to the ECHR: The rationale for the ECJ’s prior involvement mechanism”, **Common Market Law Review**, Vol. 50, No. 5, 2013, s. 1305–1332.
- Baykal, Sanem, “Reform Antlaşması ve Getirdikleri: Kurumsal Yapı Çerçevesinde Genel Bir Değerlendirme”, **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Cilt: 7, No: 1, 2007, s. 45-67.
- Bebr, Gerhard, “A Critical Review of Recent Case Law of National Courts”, **Common Market Law Review**, Vol. 11, No. 4, 1974, s. 408–431.
- Bebr, Gerhard, “How Supreme is Community Law in the National Courts?”, **Common Market Law Review**, Vol. 11, No. 1, 1974, s. 3-37.
- Bellamy, Richard; Schönlau, Justus, “The Normality of Constitutional Politics: An Analysis of the Drafting of the EU Charter of Fundamental Rights”, **Constellations**, Vol. 11, No. 3, 2004, s. 412-433.
- Berry, Elspeth; Homewood, Matthew J.; Bogusz, Barbara, **Complete EU Law: Text, Cases, and Materials**, Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Besselink, Leonard; Claes, Monica; Reestman, Jan-Herman, “A Constitutional Moment: Acceding to the ECHR (or Not)”, **European Constitutional Law Review**, Vol. 11, No. 1, 2015, s. 2-12.
- Betten, Lammy; Grief, Nicholas, **EU Law and Human Rights**, Harlow: Longman, 1998.
- Bilgin, Ahmet Burak, **Avrupa Birliği’nde İnsan Haklarının Gelişimi ve Korunması**, İstanbul: Legal Yayıncılık, Ekim 2016.

- Bilgin, Azime Aslı, **Avrupa Birliği Hukukunun Önceliği İlkesi Kapsamında Avrupa Birliğinde Temel Hak Koruması**, Ankara: Avrupa Birliği Bakanlığı, 2014.
- Binder, Darcy S., “The Court of Justice and the Protection of Fundamental Rights in the European Community: New Developments and Future Possibilities in Expanding Fundamental Rights Review to Member State Action”, **Jean Monnet Working Papers**, No. 4/95, 1995. <http://www.jeanmonnetprogram.org/archive/papers/95/9504ind.html>, (05.06.2018).
- Blair, Alasdair, **The European Union Since 1945**, Harlow: Longman Pearson, 2010.
- Blanke, Hermann-Josef, Mangiameli, Stelio, “Introduction”, içinde: Blanke, Hermann-Josef, Mangiameli, Stelio (Eds.), **Governing Europe Under a Constitution: The Hard Road from the European Treaties to a European Constitutional Treaty**, Berlin: Springer, 2006.
- Bobek, Michal, “The effects of EU law in the national legal systems”, içinde: Barnard, Catherine; Peers, Steve (Eds.), **European Union Law**, Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Bozkurt, Enver; Özcan, Mehmet; Köktaş, Arif, **Avrupa Birliği Hukuku**, Ankara: Asil Yayın Dağıtım, Şubat 2011.
- Bozkurt, Ömer, “Maastricht Antlaşması ve Avrupa Bütünleşmesi”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 26, Sayı: I, Mart 1993, s. 7-26.
- Bridge, J.W., “Fundamental Rights in the European Economic Community”, içinde: Bridge, J.W.; Lasok, D.; Perrott, D.L.; Plender, R.O. (Eds.), **Fundamental Rights**, London: Sweet & Maxwell, 1973.
- Bulut, Nihat, “Eski Yunan'dan Aydınlanma Çağına İnsan Onuru Kavramının Gelişimine Genel Bir Bakış”, **EÜHFD**, C. XII, S. 3-4, 2008, s. 1-12.
- Carneiro, Robert L., “Devletin Kökeni Üzerine Bir Teori”, Çev.: Delice, Aslan, **Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, 2006, s. 251-262.
- Cartabia, Mart, “The Italian Constitutional Court and the Relationship Between the Italian Legal System and the European Community”, **Michigan Journal of International Law**, Vol. 12, 1990, s. 173-203.
- Chalmers, Damian; Davies, G.T.; Monti, Giorgio, **European Union Law: Cases and Materials**, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Christiansen, Thomas, “The EU reform process: from the European Constitution to the Lisbon Treaty”, içinde: Carbone, Maurizio (Ed.), **National Politics and European Integration: From the Constitution to the Lisbon Treaty**, Cheltenham: Edward Elgar, 2010.

- Christiansen, Thomas; Reh, Christine, **Constitutionalizing the European Union**, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.
- Chronowski, Nora, "Enhancing the Scope of the Charter of Fundamental Rights", **JURA**, No. 1, 2014, s. 13-21.
- Chryssochoou, Dimitris N., **Democracy in the European Union**, London: I.B. Tauris, 2000.
- Church, Clive H.; Phinnemore, David, "Understanding the Treaty of Lisbon", **Romanian Journal of European Affairs**, Vol. 10, No. 2, 2010, s. 5-29.
- Church, Clive H.; Phinnemore, David, **Understanding the European Constitution: An Introduction to the EU Constitutional Treaty**, London: Routledge, 2006.
- Clayton, Richard; Murphy, Cian C., "The Emergence of the EU Charter of Fundamental Rights in United Kingdom Law", **King's College London Dickson Poon School of Law Legal Studies Research Paper Series**, Paper No: 2014-30. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2479611, (05.06.2018).
- Cohen, Antonin, "Constitutionalism Without Constitution: Transnational Elites Between Political Mobilization and Legal Expertise in the Making of a Constitution for Europe (1940s–1960s)", **Law & Social Inquiry**, Vol. 32, s. 109-135.
- Conte, Amelia, **A Europe of Rights: History of the EU Charter**, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012.
- Coppel, Jason, O'Neill, Aidan, "The European Court of Justice: Taking Rights Seriously?", **Common Market Law Review**, Vol. 29, No. 4, 1992, s. 669–692.
- Coppola, Serena, "Social Rights in the European Union: The Possible Added Value of a Binding Charter of Fundamental Rights", içinde: Di Federico, Giacomo (Ed.), **The EU Charter of Fundamental Rights: From Declaration to Binding Instrument**, Dordrecht: Springer, 2011.
- Coudenhove-Kalergi, Richard, "Europe Must Unite", 1938. https://www.cvce.eu/en/obj/richard_coudenhove_kalergi_europe_must_unite_1938-en-87035567-586c-4a12-99e7-6857ee13f146.html, (05.06.2018).
- Craig, Paul, "Constitutional Process and Reform in the EU: Nice, Laeken, the Convention and the IGC", **European Public Law**, Vol. 10, No. 4, 2004, s. 653–675.
- Craig, Paul, "Development of the EU", içinde: Barnard, Catherine; Peers, Steve (Eds.), **European Union Law**, Oxford: Oxford University Press, 2017.

- Craig, Paul, "The ECJ and ultra vires action: A conceptual analysis", **Common Market Law Review**, Vol. 48, No. 2, 2011, s. 395–437.
- Craig, Paul; De Búrca, Gráinne, **EU Law: Text, Cases, And Materials**, Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Cullen, Holly, "The EU and Human Trafficking: Framing a Regional Response to a Global Emergency", içinde: Antoniadis, Antonis; Schütze, Robert; Spaventa, Eleanor (Eds.) **The European Union and Global Emergencies: A Law and Policy Analysis**, Oxford: Hart Publishing, 2011.
- Çelik, Demirhan Burak, "Avrupa Birliği'nin Ulusal Anayasal Düzenler Üzerindeki Etkileri: Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri, Kıbrıs ve Malta Örnekleri", **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Yıl:3, Sayı:2, 2004/2, s. 311-334.
- Dausies, Manfred A., "The Protection of Fundamental Rights in the Community Legal Order", **European Law Review**, Vol. 10, 1985, s. 398-419.
- De Búrca, Gráinne, "The Drafting of the European Union Charter of Fundamental Rights", **European Law Review**, Vol. 26, No. 2, 2001, s. 126-138.
- De Búrca, Gráinne, "The EU on the Road from the Constitutional Treaty to the Lisbon Treaty", **Jean Monnet Working Paper**, 03/08, <http://jeanmonnetprogram.org/wp-content/uploads/2014/12/080301.pdf>, (05.06.2018).
- De Búrca, Gráinne, "The Evolution of EU Human Rights Law", içinde: Craig, Paul; De Búrca, Gráinne (Eds.), **The Evolution of EU Law**, 2nd ed., Oxford: Oxford University Press, 2014.
- De Búrca, Gráinne, Aschenbrenner, Jo Beatrix, "European Constitutionalism and the Charter", içinde: Peers, Steve; Ward, Angela (Eds.), **The European Union Charter of Fundamental Rights**, Oxford: Hart Publishing, 2004.
- de la Rochere, Jacqueline Dutheil, "Challenges for the Protection of Fundamental Rights in the EU at the Time of the Entry into Force of the Lisbon Treaty", **Fordham International Law Journal**, Vol. 33, No. 6, 2010, s. 1776-1799.
- de Witte, Bruno, "Article 53 - Level of Protection", içinde Peers, Steve; Hervey, Tamara; Kenner, Jeff; Ward, Angela (Eds.), **The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary**, Oxford: Hart Publishing, 2014.
- Dedman, Martin, **The Origins and Development of the European Union, 1945-2008: A History of European Integration**, London: Routledge, 2010.
- Defeis, Elizabeth, "Human Rights, The European Union, and the Treaty Route: From Maastricht to Lisbon", **Fordham International Law Journals**, Vol. 35, No. 5, 2012, s. 1207-1230.

Değer, Ozan, **Avrupa Kamu Hukuku Düzeninde Avrupa Toplulukları Adalet Divanı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Arasındaki Yargı Yetkisi Sorunu**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2009.

Deloche-Gaudez, Florence, "The Convention on a Charter of Fundamental Rights: A Method for the Future?" Research and Policy Paper, 15, **Notre Europe**, 2001. <http://institutdelors.eu/wp-content/uploads/2018/01/etud15-en.pdf>, (05.06.2018).

Denman, Daniel, "The Charter of Fundamental Rights", **European Human Rights Law Review**, Vol. 15, No. 4, 2010, s. 349-359.

Di Fabio, Udo, "A European Charter: Towards a Constitution for the Union", **Columbia Journal of European Law**, Vol. 7, No. 2, 2001, s. 159-172.

Dinan, Desmon (Ed.), **Encyclopedia of the European Union**, London: MacMillan, 1998.

Dinan, Desmon, **Europe Recast: A History of European Union**, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.

Doğan, Yaşar, "The Fundamental Rights Jurisprudence of the European Court of Justice: Protection for Human Rights within the European Union Legal Order", **Ankara Law Review**, Vol. 6, No. 1, 2009, s. 53-81.

Dosenrode, Søren, "The Road to Lisbon", s. 17, içinde Søren Dosenrode (Ed.), **The European Union After Lisbon: Polity, Politics, Policy**, Farnham: Ashgate, 2012.

Dougan, Michael, "The Treaty of Lisbon 2007: Winning minds, not hearts", **Common Market Law Review**, Vol. 45, No. 3, 2008, s. 617-703.

Douglas-Scott, Sionaidh "A tale of two courts: Luxembourg, Strasbourg and the growing European human rights acquis", **Common Market Law Review**, Vol. 43, No. 3, 2006, s. 629-665.

Douglas-Scott, Sionaidh, "The EU Charter of Fundamental Rights as a Constitutional Document", **European Human Rights Law Review**, Vol. 9, No. 1, 2004, s. 37-50.

D'Sa, Rose M. "The European Union Charter of Fundamental Rights: A Contribution to Regional Human Rights Norms?", **The Australian Yearbook of International Law**, Vol. 20, 1999, s. 55-82.

Duparc, Christiane, **Avrupa Topluluğu ve İnsan Hakları**, Ankara: Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, 1992.

Dupré, Catherine, **The Age of Dignity: Human Rights and Constitutionalism in Europe**, London: Hart Publishing, 2016.

- Duvigneau, Johan Ludwig, "From Advisory Opinion 2/94 to the Amsterdam Treaty: Human Rights Protection in the European Union", **Legal Issues of Economic Integration**, Vol. 25, No. 2, 1998, s. 61–91.
- Dwan, Renata, "Jean Monnet and the European Defence Community, 1950-54", **Cold War History**, Vol 1., No. 1, 2000, s. 141-160.
- Eckes, Christina, "EU Accession to the ECHR", **Modern Law Review**, Vol. 76, No. 2, 2013, s. 254–285.
- Editorial Comment, "The EU Charter of Fundamental Rights still under discussion," **Common Market Law Review**, Vol. 38, No. 1, 2001, s. 1-6.
- Editorial Comment, "Community accession to the European Convention on Human Rights", **European Law Review**, Vol. 21, No. 3, 1996, s. 185-186.
- Eeckhout, Piet, "The EU Charter of Fundamental Rights and the Federal Question", **Common Market Law Review**, Vol. 39, No. 5, 2002, s. 945–994.
- Egeliği, Ömer Emrullah, **EU Charter of Fundamental Rights**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü, 2013.
- Ehlers, Dirk, "The Fundamental Rights of the European Union", içinde: Ehlers, Dirk (Ed.), **European Fundamental Rights and Freedoms**, Berlin: De Gruyter Recht, 2007.
- Eicke, Tim, "The European Charter of Fundamental Rights-Unique Opportunity or Unwelcome Distraction", **European Human Rights Law Review**, No. 3, 2000, s. 280-296.
- Elibol, Zeynep, "The Bosphorus Case: A Critical Analysis of The European Court of Justice and The European Court of Human Rights Decisions", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. LXXI, S. 1, 2013, s. 295-330.
- Emmert, Frank, Carney, Chandler Piche, "The European Union Charter of Fundamental Rights vs. the Council of Europe Convention on Human Rights on Fundamental Freedoms - A Comparison", **Fordham International Law Journal**, Vol. 40, No. 4, 2017, s. 1047-1174.
- Erdoğan, Mustafa, **İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku**, Ankara: Orion Kitabevi, 3. Baskı, Kasım 2012.
- Ertl, Alan W., **Toward an Understanding of Europe: A Political Economic Précis of Continental Integration**, Boca Raton: Universal Publishers, 2008.
- European Commission for Democracy through Law, and Council of Europe, **European Integration and Constitutional Law**, Strasbourg: Council of Europe, 2001.

Ezejiolor, Gaius, **Protection of Human Rights Under the Law**, London: Butterworths, 1964.

Fabbrini, Federico, Larik, Joris, "The Past, Present and Future of the Relation between the European Court of Justice and the European Court of Human Rights", **Yearbook of European Law**, 2016, s. 1-15.

Fairhurst, John, **Law of the European Union**, Harlow: Pearson Longman, 2010.

Ficchi, Luisa, "Candidate Countries Facing a Binding Charter of Fundamental Rights: What's New?", içinde: Di Federico, Giacomo (Ed.), **The EU Charter of Fundamental Rights: From Declaration to Binding Instrument**, Dordrecht: Springer, 2011.

Fossum, John Erik, "Still a union of deep diversity? The convention and the constitution for Europe", içinde: Eriksen, Erik Oddvar; Fossum, John Erik; Menéndez, Agustín José (Eds.), **Developing a Constitution for Europe**, London: Routledge, 2004.

Foster, Nigel G., **Foster on EU Law**, Oxford: Oxford University Press, 2017.

Freedon, Michael, **Rights**, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1991.

Freestone, D.A.C.; Davidson, J.S., **The Institutional Framework of the European Communities**, Hoboken: Routledge, 2005.

Gaja, Giorgio, "Constitutional Court (Italy), Decision No. 170 of 8 June 1984, S.p.a. Granital v. Amministrazione delle Finanze dello Stato", **Common Market Law Review**, Vol. 21, No. 4, 1984, s. 756–772.

Gaja, Giorgio, "New Developments in a Continuing Story: The Relationship between EEC Law and Italian Law", **Common Market Law Review**, Vol. 27, No. 1, 1990, s. 83–95.

Gaja, Giorgio, "Opinion 2/94, Accession by the Community to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, given on 28 March 1996, not yet reported.", **Common Market Law Review**, Vol. 33, No. 5, 1996, s. 973–989.

García, Ricardo Alonso, "The General Provisions of the Charter of Fundamental Rights of the European Union", **European Law Journal**, Vol. 8, No. 4, 2002, s. 492-514.

Ghandi, S., "Interaction between the protection of Fundamental Rights in the European Economic Community and under the European Convention on Human Rights", **Legal Issues of Economic Integration**, Vol. 8, No. 2, 1981, s. 1-33.

Goldsmith, Lord, "A Charter of Rights, Freedoms and Principles", **Common Market Law Review**, Vol. 38, No. 5, 2001, s. 1201-1216.

Goldsmith, Lord, “The Charter of Rights - a brake not an accelerator”, **European Human Rights Review**, No. 5, 2004, s. 473-478.

Gören, Zafer, “Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı’nın Ana İlkesi: Dokunulmaz İnsan Onuru”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl:6, Sayı:12, Güz 2007/2, s. 21-37.

Gören, Zafer, **Anayasa ve Sorumluluk**, Cilt: II, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1999.

Göztepe, Ece, **Avrupa Birliği’nin Siyasal Bütünleşmesi ve Egemenlik Yetkisinin Paylaşılması Sorunu**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008.

Griffiths, Richard T., “Europe's First Constitution: The European Political Community, 1952-1954”, içinde Martin, Stephen (Ed.), **The Construction of Europe: Essays in Honour of Emile Noel**, Dordrecht: Springer, 1994.

Grimm, Dieter, “The European Court of Justice and National Courts: The German Constitutional Perspective after the Maastricht Decision”, **Columbia Journal of European Law**, Vol. 3, No. 2, 1997, s. 229-242.

Guðmundsdóttir, Dóra, “A renewed emphasis on the Charter’s distinction between rights and principles: Is a doctrine of judicial restraint more appropriate?”, **Common Market Law Review**, Vol. 52, No. 3, 2015, s. 685–720.

Guliyeva, Gulara, Wyrzykowski, Mirosław, “Protocol (No.30)”, içinde: Blanke, Hermann-Josef, Mangiameli, Stelio (Eds.), **The Treaty on European Union (TEU): A Commentary**, Heidelberg: Springer, 2013.

Güneş, Ahmet M., **Avrupa Birliği Hukukuna Giriş**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2. Baskı, Nisan 2016.

Halter, Ulrich, “On Finality”, içinde: von Bogdandy, Armin; Bast, Jürgen (Eds.), **Principles of European Constitutional Law**, 2nd ed., Oxford: Hart Publishing, 2009.

Hancox, Emily, “The meaning of "implementing" EU law under Article 51(1) of the Charter: Åkerberg Fransson”, **Common Market Law Review**, Vol. 50, No. 5, 2013, s. 1411–1432.

Hartley, Trevor C., **The Foundations of European Union Law: An Introduction to the Constitutional and Administrative Law of the European Union**, Oxford: Oxford University Press, 2014.

Heringa, Aalt Willem, “Towards an EU Charter of Fundamental Rights?”, **Maastricht Journal of European and Comparative Law**, Vol. 7, No. 2, 2000, s. 111-116.

Heringa, Aalt Willem; Verhey, Luc, “The EU Charter: Text and Structure”, **Maastricht Journal of European and Comparative Law**, Vol. 8, No. 1, 2001, s. 11-32.

Hilf, Meinhard, "The Protection of Fundamental Rights in the Community", içinde: Jacobs, F.G. (Ed.), **European Law and the Individual**, Amsterdam: North-Holland, 1976.

House of Commons European Scrutiny Committee, **The application of the EU Charter of Fundamental Rights in the UK: a state of confusion**, London: The Stationery Office, 2014.

İnceoğlu, Sibel, **Topluluk Hukuku-Milli Hukuk İlişkisi Örnek Olay: İtalya**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.

Jacobs, Francis G., "Human Rights in the European Union: The Role of The Court of Justice", **European Law Review**, Vol. 26, No. 4, 2001, s. 331-341.

Jacobs, Francis G., "Wachauf and the Protection of Fundamental Rights in EC Law", içinde: Maduro, Miguel Poiares; Azoulai, Loïc (Eds.), **The Past and Future of EU Law: The Classics of EU Law Revisited on the 50th Anniversary of the Rome Treaty**, Oxford: Hart Publishing, 2010.

Jacqué, Jean Paul, "The Accession of the European Union to the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms", **Common Market Law Review**, Vol. 48, No. 4, 2011, s. 995-1023.

Jacqué, Jean-Paul, "The Explanations Relating to the Charter of Fundamental Rights of the European Union", içinde: Steve Peers, Tamara Hervey, Jeff Kenner, Angela Ward, **The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary**, Oxford: Hart, 2014.

Jones, Jackie, "Human Dignity in the EU Charter of Fundamental Rights and Its Interpretation Before the European Court of Justice", **Liverpool Law Review**, Vol. 33, No. 3, 2012, s. 281-300.

Kaboğlu, İbrahim Ö., **Özgürlükler Hukuku 1: İnsan Hakları Genel Kuramına Giriş**, Ankara: İmge Kitabevi, 7. Baskı, Ekim 2013.

Kaczorowska, Alina, **European Union Law**, 3rd ed., London: Routledge, 2013.

Karakaş, A. Işıl, "Avrupa Birliği, İnsan Haklarının Korunması ve Avrupa Anayasası", **Hukuk ve Adalet: Eleştirel Hukuk Dergisi**, (Özel Dosya: Avrupa Birliği ve Türk Hukuk Reformu), Yıl:1, Sayı: 3, 2004, s. 36-56.

Karakaş, A. Işıl, "Ulusalüstü Anayasada Temel Haklar Problematigi: Teorik ve Pratik Sorunlar", **Anayasa Yargısı**, Cilt: 22, 2005, s. 292-305.

Karakaş, A. Işıl, **Avrupa Topluluğu Hukuk Düzeni ve Ulus Devlet Egemenliği**, İstanbul: Der Yayınları, 1993.

Karayığit, Mustafa T., "Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın 2/13 Sayılı Mütalaası'nın Çağrıştırdıkları", **Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 1, 2015, s. 1-24.

- Karluk, Rıdvan, **Avrupa Birliği: Kuruluşu, Gelişmesi, Genişlemesi, Kurumları**, İstanbul: Beta Yayıncılık, 11. Baskı, 2014.
- Karp, Basil, “The Draft Constitution for European Political Community”, **International Organization**, Vol. 8, No. 2, 1954, s. 181-202.
- Keskin-Ata, Funda, **Avrupa Birliği ve İnsan Hakları**, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013, s. 21.
- Kiss, Alexandre, “Environmental and Consumer Protection”, s. 252. içinde: Peers, Steve; Ward, Angela (Eds.), **The European Union Charter of Fundamental Rights**, Oxford: Hart Publishing, 2004.
- Koch, Ida Elisabeth, **Human Rights As Indivisible Rights: The Protection of Socio-Economic Demands Under the European Convention on Human Rights**, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009.
- Kommers, Donald P.; Miller, Russell A., **The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany**, Durham: Duke University Press, 3rd ed., 2012.
- Kranenborg, Herke, “Article 8 - Protection of Personal Data”, içinde: Peers, Steve; Hervey, Tamara; Kenner, Jeff; Ward, Angela (Eds.), **The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary**, Oxford: Hart Publishing, 2014.
- Kristjánisdóttir, Margrét Vala, “Good Administration as a Fundamental Right”, **Icelandic Review of Politics and Administration**, Vol. 9, No. 1, 2013, s. 237-255.
- Krogsgaard, Lars Bondo, “Fundamental Rights in the European Community after Maastricht”, **Legal Issues of Economic Integration**, Vol. 20, No. 1, 1993, s. 99-113.
- Krommendijk, Jasper, “Principled Silence or Mere Silence on Principles? The Role of the EU Charter’s Principles in the Case Law of the Court of Justice”, **European Constitutional Law Review**, Vol. 11, No. 2, 2015, s. 321-356.
- Kuhnert, Kathrin, “Bosphorus: Double Standards in European Human Rights Protection?”, **Utrecht Law Review**, Vol. 2, No. 2, 2006, s. 177-189.
- Lanier, E. R., “Solange, Farewell: The Federal German Constitutional Court and the Recognition of the Court of Justice of the European Communities as Lawful Judge”, **Boston College International and Comparative Law Review**, Vol. 11, No. 1, 1988, s. 1-29.
- Laursen, Finn, **Designing the European Union From Paris to Lisbon**, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012.
- Lawson, Rick, “Human Rights in Europe – Part II: The European Court of Justice and Human Rights”, **Leiden Journal of International Law**, Vol. 5, No. 1, 1992, s. 99-115.

Lazarus, Liora; Costello, Cathryn; Nazila, Ghanea; Ziegler, Katja S., **The Evolution of Fundamental Rights Charters and Case Law**, European Parliament Directorate-General for Internal Policies, 2011, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2011/432755/IPO L-AFCO_ET\(2011\)432755_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2011/432755/IPO L-AFCO_ET(2011)432755_EN.pdf), (05.06.2018).

Lelieveldt, Herman; Princen, Sebastiaan, **The Politics of the European Union**, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Lemmens, Paul, "The Relations between the Charter of Fundamental Rights of the European Union and the European Convention on Human Rights - Substantive Aspects", **Maastricht Journal of European and Comparative Law**, Vol. 8, No. 1, 2001, s. 49-67.

Lenaerts, Koen, "Exploring the Limits of the EU Charter of Fundamental Rights", **European Constitutional Law Review**, Vol. 8, No. 3, 2012, s. 375-403.

Lenaerts, Koen, "The Court of Justice of the European Union and the Protection of Fundamental Rights", **Polish Yearbook of International Law**, Vol. 31, 2012, s. 79-106.

Lenaerts, Koen, "Fundamental rights in the European Union", **European Law Review**, Vol. 25, No. 6, 2000, s. 575-600.

Lenaerts, Koen; Maselis, Ignace; Gutman, Kathleen, Ed. by Nowak, Janek Tomasz, **EU Procedural Law**, Oxford: Oxford University Press, 2014.

Lock, Tobias, "Walking on a tightrope: The draft ECHR accession agreement and the autonomy of the EU legal order", **Common Market Law Review**, Vol. 48, No. 4, 2011, s. 1025-1054.

Lorenz, Nina-Louisa Arold; Groussot, Xavier; Petursson, Gunnar Thor, **The European Human Rights Culture - a Paradox of Human Rights Protection in Europe?**, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2013.

Ludlow, N. Piers, "From Deadlock to Dynamism - The European Community in the 1980s", içinde: Dinan, Desmond (Ed.), **Origins and Evolution of the European Union**, Oxford: Oxford University Press, 2014.

Maestripietri, C., "The Application of Community Law in Italy in 1974", **Common Market Law Review**, Vol. 13, No. 4, 1976, s. 524-539.

Martijn van Wanroij, "Protection of Fundamental Rights within the European Communities", **Oregon Review of International Law**, Vol. 4, 2002, s. 47-103.

Martins, Patrícia Fragoso, **Rethinking Access by Private Parties to the Court of Justice of the European Union: Judicial Review of Union Acts Before and After the Lisbon Treaty**, Lisbon: Universidade Católica Editora, 2016.

- Mathijsen, P.S.R.F., **A Guide to European Union Law**, 8th ed., London: Sweet & Maxwell, 2004.
- McCormick, John, **Avrupa Birliği Siyaseti**, Çev: Özsel, Doğançan, Adres Yayınları, 2015.
- McCormick, John, **Understanding the European Union: A Concise Introduction**, London: Macmillan Education, Palgrave, 7th ed., 2017.
- Menéndez, Agustín José, “Altiero Spinelli: From Ventotene to the European Constitution”, **ARENA Report**, No. 1/07, 2007, <http://www.altierospinelli.it/interventi/2007/Altiero%20Spinelli%20-%20From%20Ventotene%20to%20the%20European%20Constitution.pdf>, (05.06.2018).
- Menéndez, Agustín José, “The Sinews of Peace: Rights to Solidarity in the Charter of Fundamental Rights of the European Union”, **Ratio Juris**, Vol. 16, No. 3, 2003, s. 374–98.
- Metin, Yüksel, “Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 57, Sayı: 4, 2002, s. 35-63.
- Meyer, Jürgen; Engels, Markus, **The Charter of Fundamental Rights of the European Union**, Seoul: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2001, <http://library.fes.de/fulltext/bueros/seoul/01679/01679toc.htm>, (05.06.2018).
- Mitrany, David, **A Working Peace System: An Argument for the Functional Development of International Organization**, London: The Royal Institute of International Affairs, 1943.
- Monnet, Jean, **Memoirs**, Çev: Mayne, Richard, New York: Doubleday & Company, 1978.
- Mumcu, Ahmet; Küzeci, Elif, **İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri**, Ankara: Turhan Kitabevi, 7. Baskı, 2015.
- Nentwich, Michael; Falkner, Gerda, “Intergovernmental Conference 1996: Which Constitution For The Union?”, **European Law Journal**, Vol. 2, No. 1, 1996, s. 83-102.
- Nergelius, Joakim, “Human Rights in EU Law 2014: Two Key Cases of 2013”, içinde: Nergelius, Joakim; Kristoffersson, Eleonor (Eds.), **Human Rights in Contemporary European Law**, Oxford: Hart Publishing, 2017.
- Nicoll, William; Salmon, Trevor, **Understanding the New European Community**, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 1994.
- Nielsen, Henrik Karl, “The Protection of Fundamental Rights in the Law of the European Union”, **Nordic Journal of International Law**, Vol. 63, No. 1, 1994, s. 213-243.

- Oder, Bertil Emrah, “Topluluk Hukukunda Temel Hak Koruması”, içinde: Tekinalp, Gülören; Tekinalp, Ünal (Eds.), **Avrupa Birliği Hukuku**, 2. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayın, Mayıs 2000.
- Oder, Bertil Emrah, **Avrupa Birliği’nde Anayasa ve Anayasacılık**, İstanbul: Anahtar Kitaplar, 2004.
- O’Keeffe, David, “Can the Leopard Change Its Spots? Visas, Immigration and Asylum - Following Amsterdam”, içinde: Twomey, Patrick; O’Keeffe, David (Eds.), **Legal Issues of the Amsterdam Treaty**, Oxford: Hart Publishing, 1999.
- Özcan, Mehmet, **Avrupa Birliği’nde İnsan Hakları**, İstanbul: Hayat Yayınları, 2012.
- Özkan, Işıl, **Avrupa Birliği Kamu Hukuku**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, Mayıs 2017.
- Öztürk, Neva Övünç, “Avrupa Birliği Temel Haklar Şartında Yer Alan Sığınma Hakkının Tahlili”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, 2012, s. 187-229.
- Pech, Laurent; Groussot, Xavier, “Fundamental Rights Protection in the European Union Post Lisbon Treaty”, **European Issues**, No. 173, Robert Schuman Fondation, June 2010, <https://www.robert-schuman.eu/en/doc/questions-d-europe/qe-173-en.pdf>, (05.06.2018).
- Peers, Steve, “Article 52 - Scope of Guaranteed Rights”, içinde: Peers, Steve; Hervey, Tamara; Kenner, Jeff; Ward, Angela (Eds.), **The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary**, Oxford: Hart Publishing, 2014.
- Peers, Steve, “The Beneš Decrees and the EU Charter of Fundamental Rights”, 2009. <http://www.statewatch.org/news/2009/oct/lisbon-benes-decree.pdf>, (05.06.2018).
- Peers, Steve; Prechal, Sacha, “Article 52 - Scope and Interpretation of Rights and Principles”, içinde: Peers, Steve; Hervey, Tamara; Kenner, Jeff; Ward, Angela (Eds.), **The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary**, Oxford: Hart Publishing, 2014.
- Pernice, Ingolf, “The Treaty of Lisbon and Fundamental Rights”, içinde: Griller, Stefan, Ziller, Jacques (Eds.), **The Lisbon Treaty: EU Constitutionalism Without a Constitutional Treaty?**, Wien: Springer-Verlag, 2008.
- Pescatore, Pierre, “Fundamental Rights and Freedoms in the System of the European Communities”, **The American Journal of Comparative Law**, Vol. 18, No. 2, 1970, s. 343-351.
- Pescatore, Pierre, “The Protection of Human Rights in the European Communities”, **Common Market Law Review**, Vol. 9, No. 1, 1972, s. 73-79.

- Peters, Anne, “The Constitutionalisation of the European Union – Without the Constitutional Treaty”, içinde: Riekman, Sonja Puntcher; Wessels, Wolfgang (Eds.), **The Making of a European Constitution: Dynamics and Limits of the Convention Experience**, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2006.
- Phinnemore, David, **The Treaty of Lisbon: Origins and Negotiation**, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- Piris, Jean-Claude, **The Constitution for Europe: A Legal Analysis**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Piris, Jean-Claude, **The Lisbon Treaty: A Legal and Political Analysis**, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Pistone, Sergio, **The Union of European Federalists**, Milano: Giuffrè, 2008.
- Polakiewicz, Jörg, “The European Union’s accession to the European Convention on Human Rights – A report on work in rapid progress”, içinde: Meng, Werner; Ress, Georg; Stein, Torsten (Eds.), **Europäische Integration und Globalisierung**, Festschrift zum 60-jährigen Bestehen des Europa-Instituts, 2011.
- Poroy, Mehmet Akif, **Avrupa Birliği Hukukunda Lizbon Antlaşması’nın Getirdiği Yapısal Değişiklikler ve Genişleme Sürecine Etkisi**, Doktora Tezi (yayınlanmamış), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Raitio, Juha, **The Principle of Legal Certainty in EC Law**, Dordrecht: Springer, 2003.
- Rao, Neomi, “On the Use and Abuse of Dignity in Constitutional Law”, **Columbia Journal of European Law**, Vol. 14, No. 2, 2008, s. 201-255.
- Reçber, Kamuran, **Avrupa Birliği Hukuku ve Temel Metinleri**, Bursa: Dora Basım-Yayın, 2. Baskı, 2013.
- Riekman, Sonja Puntcher; Wessels, Wolfgang, “European Constitutionalism at the Crossroads”, içinde: Riekman, Sonja Puntcher, Wessels, Wolfgang (Eds.), **The Making of a European Constitution: Dynamics and Limits of the Convention Experience**, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2006.
- Ritleng, Dominique, “The accession of the European Union to the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms”, **Uppsala Faculty of Law Working Paper**, 2012:1, <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:526830/FULLTEXT01.pdf>, (05.06.2018).
- Rittberger, Berthold; Schimmelfennig, Frank, “The Constitutionalization of the European Union: Explaining the Parliamentarization and Institutionalization of Human Rights”, içinde: Meunier, Sophie, McNamara, Kathleen R. (Eds.),

Making History: European Integration and Institutional Change at Fifty, State of the European Union, Vol. 8., Oxford: Oxford University Press, 2007.

Scheuner, Ulrich, "Fundamental Rights in European Community Law and in National Constitutional Law: Recent Decisions in Italy and in the Federal Republic of Germany", **Common Market Law Review**, Vol. 12, No. 2, 1975, s. 171-191.

Schönlau, Justus, "The Convention on the Future of Europe and its Antecedents", içinde: Castiglione, D.; Schönlau, J.; Longman, C.; Lombardo, E.; Borragán, N. Pérez-Solórzano; Aziz, M. (Eds.), **Constitutional Politics in the European Union: The Convention Moment and Its Aftermath**, New York: Palgrave Macmillan, 2007.

Schönlau, Justus, **Drafting the EU Charter: Rights, Legitimacy and Process**, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005.

Schütze, Robert, **European Constitutional Law**, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Schwarze, Jürgen, "Concept and Perspectives of European Community Law", **European Public Law**, Vol. 5, No. 2, 1999, s. 227-244.

Schwarze, Jürgen, "The Treaty Establishing a Constitution for Europe – Some General Reflections on its Character and its Chances of Realisation", **European Public Law**, Vol. 12, No. 2, 2006, s. 199-211.

Seidel, Katja, **The Process of Politics in Europe: The Rise of European Elites and Supranational Institutions**, London: I.B. Tauris, 2010.

Shaw, Jo, **Law of the European Union**, 2nd ed., London: Macmillan, 1996.

Smet, Stijn, "Conflicts between Absolute Rights: A Reply to Steven Greer", **Human Rights Law Review**, Vol. 13, No. 3, 2013, s. 469-498.

Soutou, Georges-Henri, **Avrupa Birliği Tarihi: 1815'ten Günümüze**, Çev.: Eylem Alp, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.

Spaventa, Eleanor, "A Very Fearful Court?: The Protection of Fundamental Rights in the European Union After Opinion 2/13", **Maastricht Journal of European and Comparative Law**, Vol. 22, No. 1, 2015, s. 35-56.

Spaventa, Eleanor, "Fundamental rights in the European Union", içinde: Barnard, Catherine; Peers, Steve (Eds.), **European Union Law**, Oxford: Oxford University Press, 2017.

Spielmann, Dean, "Human Rights Case Law In the Strasbourg and Luxembourg Courts: Conflicts, Inconsistencies, and Complementarities", içinde: Alston, Philip; Bustelo, Mara; Heenan, James (Eds.), **EU and Human Rights**, Oxford: Oxford University Press, 1999.

- Tezcan, Durmuş; Erdem, Mustafa Ruhan; Sancakdar, Oğuz; Önok, Rifat Murat, **İnsan Hakları El Kitabı**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6. Baskı, 2016.
- Tezcan, Ercüment, **Avrupa Birliği Hukuku'nda Birey**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Topaloğlu, Gökçe, **Avrupa Birliği'nin Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu'na Katılımı**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Eylül 2015.
- Tridimas, Takis, **The General Principles of EU Law**, 2nd ed., Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, İstanbul: Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları, 5. Baskı, 1982.
- Valls, Raquel, "A Constitution for Europe? Hardly a New Idea!", 2005, https://www.cvce.eu/content/publication/2004/3/1/fe4cc5b2-4dbb-448a-9b90-b61ef6304fc7/publishable_en.pdf, (05.06.2018).
- Von Danwitz, Thomas; Paraschas, Katherina, "A Fresh Start for the Charter: Fundamental Questions on the Application of the European Charter of Fundamental Rights", **Fordham International Law Journal**, Vol. 35, No. 5, 2012, s. 1396-1425.
- Walton, Clarence C., "The Hague "Congress of Europe": A Case Study of Public Opinion", **The Western Political Quarterly**, Vol. 12, No. 3, 1959, s. 738-752.
- Ward, Angela, "Article 51 - Field of Application", içinde: Peers, Steve; Hervey, Tamara; Kenner, Jeff; Ward, Angela (Eds.), **The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary**, Oxford: Hart Publishing, 2014.
- Weber, Albrecht, "The European Charter of Fundamental Rights", **German Yearbook of International Law**, Vol. 43, 2000, s. 101-115.
- Weiler, J.H.H., "Editorial: Does the European Union Truly Need a Charter of Rights?", **European Law Journal**, Vol. 6, No. 2, 2002, s. 95-97.
- Weiler, J.H.H., "Human Rights Constitutionalism and Integration: Iconography and Fetishism", içinde: Eriksen, Erik Oddvar; Fossum, John Erik; Menéndez, Agustín José (Eds.), **Developing a Constitution for Europe**, London: Routledge, 2004.
- Weiler, J.H.H., **The constitution of Europe: "Do the new clothes have an emperor?" and other essays on European integration**, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Wicks, Elizabeth, "Article 2 - Right to Life", içinde: Peers, Steve; Hervey, Tamara; Kenner, Jeff; Ward, Angela (Eds.), **The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary**, Oxford: Hart Publishing, 2014.

Wiener, Antje; Diez, Thomas (Eds.), **European Integration Theory**, 2nd ed., Oxford: Oxford University Press, 2009.

Williams, Shirley, "Human Rights in Europe", içinde Power, Samantha; Allison, Graham (Eds.), **Realizing Human Rights**, New York: St.Martin's Press, 2000.

Woods, Lorna, "Article 54 - Abuse of Rights", içinde: Peers, Steve; Hervey, Tamara; Kenner, Jeff; Ward, Angela (Eds.), **The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary**, Oxford: Hart Publishing, 2014.

Wyrozumska, Anna, "The Charter of Fundamental Rights of the European Union in the Reform Treaty and the Polish Objections", **The Polish Quarterly of International Affairs**, Vol. 16, 2007, s. 11-40.

Wyrzykowski, Mirosław, "When Sovereignty Means So Much: The Concept(s) of Sovereignty, European Union Membership and the Interpretation of the Constitution of the Republic of Poland", içinde: Rosas, Allan; Levits, Egils; Bot, Yves (Eds.), **The Court of Justice and the Construction of Europe Analyses and Perspectives on Sixty Years of Case-Law**, The Hague: T.M.C. Asser Press, 2013.

Zuleeg, Manfred, "Fundamental Rights and the Law of the European Communities", **Common Market Law Review**, Vol. 8, No. 4, 1971, s. 446-461.

AVRUPA BİRLİĞİ BELGELERİ

Accession of the Communities to the European Convention on Human Rights: Commission Memorandum, <http://aei.pitt.edu/6356/4/6356.pdf>, (06.06.2018).

Agreement Between the United States of America and the European Union, Signed at Washington June 25, 2003
<https://www.state.gov/documents/organization/180810.pdf>, (06.06.2018).

Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın Avrupa Birliği'nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Katılımına İlişkin 2/13 Sayılı Görüşü, 18 Aralık 2014,
http://www.abgm.adalet.gov.tr/abadaletdivani/belgeler/karar_17.pdf, (06.06.2018).

CHARTER 4105/00, BODY 1,
http://www.europarl.europa.eu/charter/activities/docs/pdf/formal_cr1_en_en.pdf, (06.06.2018).

CHARTER 4487/00, CONVENT 50,
http://www.europarl.europa.eu/charter/activities/docs/pdf/convent50_en.pdf, (07.06.2018).

Charter of Fundamental Rights of the European Union, OJ, C 303/2, 14.12.2007,
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2007:303:FULL&from=en>, (06.06.2018).

Commission Communication on the Charter of Fundamental Rights of the European Union, 13.9.2000, COM(2000) 559, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52000DC0559&rid=1>, (06.06.2018).

Commission Decision of 23 May 2001 on the terms of reference of hearing officers in certain competition proceedings, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32001D0462&qid=1524814030290&from=EN>, (06.06.2018).

Consolidated version of the Treaty Establishing The European Community, (OJ 97/C 340/03) <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11997E/TXT&qid=1517907735875&from=EN>, (06.06.2018).

Consolidated Version of the Treaty on European Union, (OJ 97/C 340/02), Amsterdam Antlaşması sonrası konsolide edilmiş nüsha. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11997M/TXT&qid=1517600232169&from=EN>, (06.06.2018).

CONV 354/02, Final report of Working Group II, <http://european-convention.europa.eu/pdf/reg/en/02/cv00/cv00354.en02.pdf>, (06.06.2018).

CONV 852/03, <http://european-convention.europa.eu/pdf/reg/en/03/cv00/cv00852.en03.pdf>, (06.06.2018).

Council Decision of 28 February 2002 setting up Eurojust with a view to reinforcing the fight against serious crime (2002/187/JHA), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32002D0187&from=EN>, (06.06.2018).

Council Framework Decision 2009/299/JHA of 26 February 2009 Amending Framework Decision 2002/584/JHA, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:081:0024:0036:EN:PDF>, (06.06.2018).

Council Regulation (EEC) No 990/93 of 26 April 1993 concerning trade between the European Economic Community and the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro), <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/fee1c622-7f5a-4fa2-855f-c9ab2ec59f87/language-en>, (06.06.2018).

Decision of the Heads of State or Government of the 27 Member States of the EU, meeting within the European Council, on the concerns of the Irish people on the Treaty of Lisbon, Annex I of the Presidency Conclusions - Brussels European Council, 18-19 June 2009, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/108622.pdf, (06.06.2018).

Declaration by the Heads of State or Government of the Member States of the European Union on the Ratification of the Treaty Establishing a Constitution for Europe, http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/85325.pdf, (06.06.2018).

Declaration Concerning Primacy <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12016L/AFI/DCL/17&qid=1509824457736&from=EN>, (06.06.2018).

Declaration on the future of the Union, OJ C 80/85, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12001C/TXT&from=EN>, (06.06.2018).

Declaration on the Hierarchy of Community Acts, https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf, (06.06.2018).

European Commission Press Release: IP/00/1148, Brussels, 11 October 2000, Charter should ultimately be incorporated in Treaties, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-00-1148_en.htm, (06.06.2018).

European Parliament decision approving the draft Charter of Fundamental Rights of the European Union (C5-0570/2000), OJ C 223/74, 8.8.2001, http://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:0ee0be45-1697-4582-a290-157151743915.0004.01/DOC_23&format=PDF, (06.06.2018).

European Parliament: Second Report of the Committee on Institutional Affairs on the Constitution of the European Union, A3-0064/94, <http://ec.europa.eu/dorie/fileDownload.do;jsessionid=17plT1VBJ4vKK18bdJnqppLhyHP1CfvtNGLTV8Hh2SLG6PcmHdJ6!-79809760?docId=342993&cardId=342993>, (06.06.2018).

European Parliament: The Charter of Fundamental Rights of the European Union http://www.europarl.europa.eu/charter/default_en.htm, (06.06.2018).

Fifth Negotiation Meeting between the CDDH Ad Hoc Negotiation Group and the European Commission on the Accession of the European Union to the European Convention on Human Rights, Final Report to the CDDH, April 5, 2013, 47+1(2013)008rev2, https://www.echr.coe.int/Documents/UE_Report_CDDH_ENG.pdf, (06.06.2018).

Information and Official Documents of the Constitutional Committee of the Ad Hoc Assembly, Paris, 1953. http://aei.pitt.edu/991/1/political_union_draft_treaty_1.pdf, (06.06.2018).

Joint Declaration on Human Rights, 1977, http://www.europarl.europa.eu/charter/docs/pdf/jointdecl_04_77_en_en.pdf, (06.06.2018).

Opinion 2/13 of the Court of Justice of the European Union, 18 December 2014, EU:C:2014:2454, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62013CV0002&qid=1515498539670&from=EN>, (06.06.2018).

Opinion 2/94, Accession by the Community to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, EU:C:1996:140, https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:3645916a-61ba-4ad5-84e1-57767433f326.0002.02/DOC_1&format=PDF, (08.06.2018).

Opinion of Mr Advocate General Jacobs delivered on 11 July 2002, Eugen Schmidberger, Internationale Transporte und Planzüge v Republik Österreich, Case C-112/00, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62000CC0112&qid=1524817006301&from=EN>, (06.06.2018).

Opinion of Mr Advocate General Jacobs delivered on 22 March 2001, Z v European Parliament, Case C-270/99, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61999CC0270&qid=1524815215844&from=EN>, (06.06.2018).

Presidency Conclusions - Brussels European Council, 14 December 2007, http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/97669.pdf, (06.06.2018).

Presidency Conclusions - Brussels European Council, 21-22 June 2007, <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11177-2007-REV-1/en/pdf>, (06.06.2018).

Presidency Conclusions - Brussels European Council, 29-30 October 2009, <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15265-2009-REV-1/en/pdf>, (06.06.2018).

Presidency Conclusions - Cologne European Council, 3-4 June 1999, Annex IV - European Council Decision on the Drawing Up a Charter of Fundamental Rights of the European Union, http://www.europarl.europa.eu/summits/kol2_en.htm, (06.06.2018).

Presidency Conclusions - Copenhagen European Council, 21-22 June 1993, <http://www.consilium.europa.eu/media/21225/72921.pdf>, (06.06.2018).

Presidency Conclusions - Helsinki European Council, 10-11 December 1999, http://www.europarl.europa.eu/summits/hel1_en.htm, (06.06.2018).

Presidency Conclusions - Laeken European Council, 14-15 December 2001, <http://www.consilium.europa.eu/media/20950/68827.pdf>, (06.06.2018).

Presidency Conclusions - Tampere European Council, 15-16 October 1999, http://www.europarl.europa.eu/summits/tam_en.htm, (06.06.2018).

Protocol on the Application of the Charter of Fundamental Rights of the European Union to Poland and to the United Kingdom, OJ C 306/156, 17.12. 2007, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:306:0156:0157:EN:PDF>, (06.06.2018).

Report from the Convention Presidency to the President of the European Council, CONV 851/03, <http://european-convention.europa.eu/docs/Treaty/cv00851.en03.pdf>, (06.06.2018).

Resolution on the Amsterdam Treaty (CONF 4007/97 — C4-0538/97), http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:JOC_1997_371_R_0041_01&qid=1517827547800&from=EN, (06.06.2018).

Resolution on the Constitution of the European Union of 10.02.1994 (A3-0064/94, OJ C 61 of 28.02.1994) http://www.europarl.europa.eu/charter/docs/pdf/a3_0064_94_en_en.pdf, (06.06.2018).

Single European Act, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11986U/TXT&qid=1516274806705&from=EN>, (06.06.2018).

Statement of the Concerns of the Irish People on the Treaty of Lisbon as set out by the Taoiseach, Presidency Conclusions - Brussels European Council, 11-12 December 2008, Annex I, <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-17271-2008-REV-1/en/pdf>, (06.06.2018).

The European Constitution: post-referendum survey in The Netherlands, http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/flash/fl172_en.pdf, (06.06.2018).

The European Council Declaration on Democracy, 1978, http://aei.pitt.edu/1440/1/Copenhagen_1978.pdf, (06.06.2018).

The European Defence Community Treaty <http://aei.pitt.edu/5201/1/5201.pdf>, (06.06.2018).

The Spaak Report, June 1956, <http://aei.pitt.edu/995/>, (06.06.2018).

The Treaty of Nice and the Convention on the Future of Europe, http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/en/FTU_1.1.4.pdf, (06.06.2018).

Treaty Establishing a Constitution for Europe https://europa.eu/european-union/sites/europa.eu/files/docs/body/treaty_establishing_a_constitution_for_europe_en.pdf, (06.06.2018).

AVRUPA KONSEYİ (CoE) BELGELERİ

Additional Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine, on the Prohibition of Cloning Human Beings, ETS No.168, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/168>, (06.06.2018).

Avrupa Konseyi Statüsü, http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktarafilisoz/ak/turkce/001_tur.pdf, (01.06.2018).

Chart of signatures and ratifications of Treaty 005,
https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/005/signatures?p_auth=OSY9jY1j, (06.06.2018).

Chart of signatures and ratifications of Treaty 117,
https://www.coe.int/en/web/conventions/search-on-treaties/-/conventions/treaty/117/signatures?p_auth=oycF9Ehr, (06.06.2018).

Convention for the protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine, ETS No.164, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/164>, (06.06.2018).

European Court of Human Rights Annual Report 2014,
http://www.echr.coe.int/Documents/Annual_Report_2014_ENG.pdf, (06.06.2018).

İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesi'nin Türkçe çevirisi için bkz. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf, (01.06.2018).

Protocol No. 14 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, amending the control system of the Convention,
<https://rm.coe.int/1680083711>, (06.06.2018).

İNTERNET KAYNAKLARI

BBC: “Prisoner voting compromise ends dispute with European court”, 7.12.2017,
<http://www.bbc.com/news/uk-42271100>, (06.06.2018).

BBC: “Brown belatedly signs EU treaty”, 13.12.2007,
http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/7141279.stm, (06.06.2018).

Daily Mail: “Cameron tries last-ditch attempt to delay Lisbon Treaty with 'referendum' letter to Czech president”, 23.09.2009,
<http://www.dailymail.co.uk/news/article-1215421/Cameron-tries-ditch-attempt-delay-Lisbon-Treaty-referendum-letter-Czech-president.html>, (06.06.2018).

Deutsche Welle: “Danish PM: No Need for National Referendum on EU Treaty”, 11.12.2007, <http://www.dw.com/en/danish-pm-no-need-for-national-referendum-on-eu-treaty/a-2998791>, (06.06.2018).

Declaration of Independence, <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>, (01.06.2018).

Declaration of the Rights of Man,
http://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp, (01.06.2018).

The Telegraph: “EU Constitution author says referendums can be ignored”, 26.06.2008, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/2200026/EU-Constitution-author-says-referendums-can-be-ignored.html>, (06.06.2018).

The Guardian: “Face it: this treaty is dead, says Kinnock”, 31.05.2005,
<https://www.theguardian.com/world/2005/may/31/eu.politics>, (06.06.2018).

German Basic Law, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>,
 (06.06.2018).

The Telegraph: “Giscard: EU Treaty is the constitution rewritten”, 29.10.2007,
<https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1567804/Giscard-EU-Treaty-is-the-constitution-rewritten.html>, (06.06.2018).

Irish Times: “Lisbon Treaty passed with decisive 67% in favour”, 03.10.2009,
<https://www.irishtimes.com/news/lisbon-treaty-passed-with-decisive-67-in-favour-1.847182>, (06.06.2018).

Lisbon: The Guarantees Explained, Institute of International and European Affairs,
 Dublin, Ireland, June 2009, <https://www.iiea.com/publication/lisbon-the-irish-guarantees-explained/>, (06.06.2018).

Paul-Henri Spaak: a European visionary and talented persuader
https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/paul-henri_spaak_en.pdf, (06.06.2018).

EU Observer: “Polish president won't sign Lisbon before Irish referendum”,
 21.01.2009, <https://euobserver.com/institutional/27446>, (06.06.2018).

Statement by the Government of the Czech Republic on the ratification process of
 the Lisbon Treaty, <https://www.vlada.cz/en/media-centrum/aktualne/statement-by-the-government-of-the-czech-republic-on-the-ratification-process-of-the-lisbon-treaty-62966/>, (06.06.2018).

Solange I, 29.05.1974. Kararın İngilizce çevirisi.
<https://law.utexas.edu/transnational/foreign-law-translations/german/case.php?id=588>, (06.06.2018).

Solange II, 22.10.1986. Kararın İngilizce çevirisi.
<https://law.utexas.edu/transnational/foreign-law-translations/german/case.php?id=572>, (24.07.2018).

The Bill of Rights, <https://www.archives.gov/founding-docs/bill-of-rights-transcript>,
 (11.06.2018).

The Constitution of the European Union – history and prospects,
https://www.bundestag.de/blob/189784/30cd9a5ef6db0d0cdcc3ae50c4a8aa3a/constitution_eu-data.pdf, (06.06.2018).

The Economist: “The Europe that died”, 02.06.2005,
<https://www.economist.com/node/4033308>, (06.06.2018).

The UK Government Memorandum, Charter of Fundamental Rights of the EU: Right
 by Right Analysis, 2017,
<https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachm>

ent_data/file/664891/05122017_Charter_Analysis_FINAL_VERSION.pdf, (06.06.2018).

The Virginia Declaration of Rights, <https://www.archives.gov/founding-docs/virginia-declaration-of-rights>, (01.06.2018).

Universal Declaration of Human Rights, Türkçe çev.
http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/trk.pdf, (01.06.2018).

Winston Churchill, Zürih Üniversitesi Konuşması, 1946,
<https://rm.coe.int/16806981f3>, (01.06.2018).

Winston Churchill: calling for a United States of Europe, https://europa.eu/european-union/sites/europa.eu/files/docs/body/winston_churchill_en.pdf, (01.06.2018).

DAVALAR

Avrupa Birliği Adalet Divanı – The Court of Justice of the European Union

Case 8/55 *Fédération Charbonnière de Belgique v High Authority of the European Coal and Steel Community*, EU:C:1956:7

Case 1/58 *Friedrich Stork & Cie v High Authority of the European Coal and Steel Community*, EU:C:1959:4

Joined cases 36, 37, 38-59 and 40-59 *Präsident Ruhrkolen-Verkaufsgesellschaft mbH*, EU:C:1960:36

Case 13/61 *Kledingverkoopbedrijf De Geusen Uitdenboger v. Robert Bosch GmbH and Firma Willem van Rijn*, EU:C:1962:11

Case 26/62 *Van Gend en Loos v Netherlands Inland Revenue Administration*, EU:C:1963:1

Case 6/64 *Flaminio Costa v E.N.E.L.*, EU:C:1964:66

Case 40/64 *Marcello Sgarlata and others v Commission of the EEC*, EU:C:1965:36

Joined cases 18 and 35-65 *Max Gutmann v Commission of the EAEC*, EU:C:1966:24

Case 29/69 *Erich Stauder v City of Ulm*, EU:C:1969:57

Case 11/70 *Internationale Handelsgesellschaft*, EU:C:1970:114

Case 36/75 *Roland Rutili v Ministre de l'intérieur*, EU:C:1975:137

Case 35/76 *Simmenthal SpA v Ministero delle Finanze italiano*, EU:C:1976:180

Case 106/77 *Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA*, EU:C:1978:49

Case 44/79 *Liselotte Hauer v Land Rheinland-Pfalz*, EU:C:1979:290

Case 98/78 *A. Racke v Hauptzollamt Mainz*, EU:C:1979:14

Case 98/79 *Josette Pecastaing v Belgian State*, EU:C:1980:69

Case 173/82 *R Gilbert Castille v Commission of the European Communities*, EU:C:1982:405

Case 323/82 *SA Intermills v Commission of the European Communities*, EU:C:1984:345

Case 222/84 *Marguerite Johnston v Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary*, EU:C:1986:206

Case 5/88 *Hubert Wachauf v Bundesamt für Ernährung und Forstwirtschaft*, EU:C:1989:321

Case 249/86 *Commission of the European Communities v Federal Republic of Germany*, EU:C:1989:204

Case C-260/89 *Elliniki Radiophonia Tiléorassi AE and Panellinia Omospondia Syllogon Prossopikou v Dimotiki Etairia Pliroforissis and Sotirios Kouvelas and Nicolaos Avdellas and others*, EU:C:1991:254

Case C-309/96 *Daniele Annibaldi v Sindaco del Comune di Guidonia and Presidente Regione Lazio*, EU:C:1997:631

Case C-292/97 *Kjell Karlsson and Others*, EU:C:2000:202

Case C-377/98 *Netherlands v Parliament and Council*, EU:C:2001:523

Case T-54/99 *max.mobil Telekommunikation Service GmbH v Commission of the European Communities*, EU:T:2002:20

Case T-177/01 *Jégo-Quéré & Cie SA v Commission of the European Communities*, EU:T:2002:112

Joined cases C-20/00 and C-64/00 *Booker Aquacultur Ltd (C-20/00) and Hydro Seafood GSP Ltd (C-64/00) v The Scottish Ministers*, EU:C:2003:397

Case C-112/00 *Eugen Schmidberger, Internationale Transporte und Planzüge v Republik Österreich*, EU:C:2003:333

Case C-540/03 *European Parliament v Council of the European Union*, EU:C:2006:429

Joined cases C-411/10 and C-493/10 *N. S. (C-411/10) v Secretary of State for the Home Department and M. E. and Others (C-493/10) v Refugee Applications Commissioner and Minister for Justice, Equality and Law Reform* EU:C:2011:865

Case C-130/10 *European Parliament v Council of the European Union*, EU:C:2012:472

Case C-617/10 *Åklagaren v Hans Åkerberg Fransson*, EU:C:2013:105

Case C-399/11 *Stefano Melloni v Ministerio Fiscal*, EU:C:2013:107

Case C-356/12 *Wolfgang Glatzel v Freistaat Bayern*, EU:C:2014:350

Case C-390/12 *Robert Pflieger and Others*, EU:C:2014:281

İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi – European Court of Human Rights

Hirst v. the United Kingdom (no. 2), CE:ECHR:2005:1006JUD007402501

McHugh and Others v. the United Kingdom, CE:ECHR:2015:0210JUD005198708

Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey, CE:ECHR:2003:0213JUD004134098

United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey, CE:ECHR:1998:0130JUD001939292

X v. Germany, CE:ECHR:1958:0610DEC000023556

Confédération Française Démocratique du Travail v. the European Communities, CE:ECHR:1978:0710DEC000803077

Marckx v. Belgium, CE:ECHR:1979:0613JUD000683374

M & Co v. The Federal Republic of Germany, CE:ECHR:1990:0209DEC001325887

Cantoni v. France, CE:ECHR:1996:1115JUD001786291

Pellegrin v. France, CE:ECHR:1999:1208JUD002854195

Matthews v. The United Kingdom, CE:ECHR:1999:0218JUD002483394

Rantsev v Cyprus and Russia, CE:ECHR:2010:0107JUD002596504

Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland, CE:ECHR:2005:0630JUD004503698

Federal Alman Anayasa Mahkemesi - Bundesverfassungsgericht

BVerfGE 27, 1 BvL 19/63 *Microcensus*, 16 July 1969.

BVerfGE 37, 271 2 BvL 52/71 *Solange I*, 29 May 1974.

BVerfGE 73, 339 2 BvR 197/83 *Solange II*, 22 October 1986.

İtalyan Anayasa Mahkemesi - Corte costituzionale della Repubblica Italiana

Frontini v. Ministero delle Finanze, Case No. 183/73, 27 December 1973.

Fragd v. Amministrazione Delle Finanze Dello Stato, Case No. 232/1989, 21 April 1989.

S.p.a. Granital v. Amministrazione delle Finanze dello Stato, Dec. No. 170, 8 June 1984.

Societa industrie chimiche Zitalia centrale v. Ministero del Commercio con l'estero, Dec. No. 232, 30 October 1975.

ÖZGEÇMİŞ

Halil Çiçekfidan 1991 yılında Fatsa'da doğmuştur. Lise eğitimine Bursa Ahmet Hamdi Gökbayrak Anadolu Öğretmen Lisesi'nde başlamış, ilk senenin ardından Bursa Anadolu Lisesi'ne geçerek oradan mezun olmuştur. 2009'da yapılan Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Sınavı'nda eşit ağırlık puan türünde Türkiye 173.sü olmuş, bu derece ile Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni tam burslu olarak kazanmıştır. Bu burs kapsamında İngilizce hazırlık eğitimini Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Northern Virginia Community College'da almıştır. 2014 yılında Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuş ve ardından Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Yüksek Lisans Programı'na başlamıştır. 2016-2017 akademik yılında ise Almanya'da Saarland Üniversitesi Europa-Institut bünyesindeki Avrupa Birliği Hukuku ve Uluslararası Hukuk Yüksek Lisans Programı'na başlamış ve ders dönemini başarıyla tamamlamıştır. Ekim 2014'ten bu yana Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Ana Bilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : T.C. Galatasaray Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Hazırlayanın Adı Soyadı : Halil ÇİÇEKFİDAN
Tez Başlığı : Avrupa Birliği'nde Temel Hakların Korunması: Temel Haklar Şartı ve Onu Doğuran Süreç Üzerine Bir İnceleme
Savunma Tarihi : 06/08/2018
Danışmanı : Doç. Dr. Demirhan Burak ÇELİK

JÜRİ ÜYELERİ

Unvanı, Adı Soyadı

İmza

Doç. Dr. Demirhan Burak ÇELİK

Doç. Dr. Pınar MEMİŞ KARTAL

Dr. Öğr. Üyesi Aslan DELİCE

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. M. Yaman ÖZTEK

